August, September & October. 1933.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES.

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO'S 428, 429, 430.

विठ्ठलरामकृष्णकृतः

संस्कारगणपतिः

पारस्करगृह्यसूत्रविस्तृतविवरणरूपः ।

SAMSKĀRA GAṆAPATI

BY

PANDIT S'RI RĀMA KRISṆA

Edited by

NYAYACHARYA KAVYATIRTHA

PANDIT S'RĪ DHUNDHIRÂJA S'ASTRI

Principal N. Veda Vidyâlaya, Benâres.

AND

VEDĀCHĀRYA PANDIT S'RI MARTANDA SÂSTRI

Professor of Veda, Goyanka Sanskrit

Vidyalaya Benares.

FASCICULAS. I-III-१ से ३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1934

श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

विद्वद्वररामकृष्णकृतः।

संस्कारगणपतिः।

पारस्करगृह्यसूत्रविवरणरूपः।

वन्दे श्रीगणनायकं सुरगुरुं सर्वार्थसिद्धिप्रदं
भक्तानां सुखदायकं गजमुखं सिन्दूरशोभाकरम्।
ब्रह्माविष्णुशिवार्कमुख्यखचरान्श्रीशारदां शैलजां
लक्ष्मीं पद्मनिवासिनीं निजगुरून् कार्य्यस्य संसिद्धये॥ १॥
श्रीविन्ध्याचलदक्षिणे सुललिते देशे च पुण्यालये
चातुर्वर्ण्यसमाकुले बहुविधे नाम्ना मदूपत्तने।
तत्रासीन्निजवंशवर्द्धनकरः श्रीवासुदेवः सुधी-
दोर्दण्डप्रथितप्रतापविभवो भूमण्डलाखण्डलः॥ २॥
शत्रूणां ललनासहस्रनयनेष्वम्भःप्रवाहं दद-
ज्जातः श्रीपरतापसाहिनृपतिः श्रीवासुदेवात्मजः।
तेजस्वी च महायशा नृपगुणोदारो दयालुः प्रभु-
स्तत्पुत्रोऽपि महाशयः खलु महासिंहो नृपोऽभूत्ततः॥ ३॥
तदङ्गजो हिम्मतिसाहिनाम। बभूव राजा रजनीशवक्त्रः।
गयन्दसिंहो नृपतिस्ततोऽभूत्तेजोयशोवीर्यबलान्वितश्च॥ ४॥
तस्यात्मजः सेङ्गरवंशवीरो धीरो धुरीणो धरणीधरश्च।
मान्यो वदान्यो गणकाग्रगण्यो धन्यो त्रिपूर्वोजयसिंहदेवः॥५॥
संप्राप्तजीविकस्तस्मात्काश्याङ्नोनेरदेवविबुधः।
तत्सूनुरामकृष्णाख्यः सूत्रविवरणङ्कुरुते॥ ६॥

बालकानां सुबोधाय तोषाय विदुषामपि ।
आकल्पमपि संसारे कीर्त्यवस्थापनाय च ॥ ७ ॥
स्वाभिप्रायेण हि मया न किञ्चिदिह लिख्यते ।
किन्तु वाचनिकं सर्वमतो ग्राह्यं मनीषिभिः ॥ ८ ॥
आलोड्य सर्वशास्त्राणि मन्वादिभिः कृतानि च ।
परिशिष्टान्यनेकानि कात्यायनकृतानि च ॥ ९ ॥
कर्काचार्यकृतं भाष्यङ्गदाधरकृतन्तथा ।
भाष्यं हरिहरस्यैव त्वन्यानि च बहूनि च ॥ १० ॥
सारमेव समुद्धृत्य स्मृतीनां वचनं तथा ।
सिद्धान्तानि समूलानि विचार्य्य लिख्यते मया ॥ ११ ॥
शब्दतश्चार्थतश्चेह पौनरुक्तिर्न दुष्यति ।
स्फुटबोधाय बालानां ग्रन्थोऽयं रच्यते यतः ॥ १२ ॥

इह खलु सकलमुनिगणवरिष्ठचक्रचूडामणिः श्रीभगवान् पारस्कराऽऽचार्यः परमकारुणिको निर्विघ्नेन ग्रन्थसमाप्त्यर्थमध्येतॄणाञ्च शुभार्थं शिष्टाचाररक्षणार्थं ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणमातनोति—

मू० अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥१॥ परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् ॥२॥ स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ ५॥१॥

अथेति । ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टाचारः । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः शिष्टाः । मङ्गलं त्रिविधम् आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशलक्षणम् । अत्राथशब्दो मङ्गलवाची । तदुक्तं प्राति-

शारुयभाष्ये —

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
(१)गण्डौ भित्वा विनिष्क्रान्तौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥ इति ।

यथा 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्र वृद्धिशब्दमादौ प्रयुङ्क्तवान्पाणिनिस्तथे- हापि ग्रन्थादावथशब्दप्रयोगः । ननु सम्बन्धादिचतुष्टयकथनं विना शास्त्रारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात्, उक्तञ्च—

सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनाद्यतः ।
तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते ॥ इति ।

अत्र सम्बन्धस्त्वाब्रह्मादिविनिःसृतं वेदाङ्गमिति । तथाच नारदः—

अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति धातृतः ॥ इति ।

तत्र वेदपुरुषस्य कान्यङ्गानि तान्याह वसिष्ठः—

छन्दः पादौ शब्दशास्त्रञ्च वक्त्र-
ङ्कल्पः पाणी ज्योतिषञ्चक्षुषी च ॥
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तन्निरुक्तं
वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट्च ॥ इति ॥

तथाच मूलागमे—

शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
ज्योतिषामयनश्चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ (२)कल्पान्प्रचक्षते ॥ इति ।

प्रतिपद[1]मनुपदं[2] छन्दोभाषा[3] धर्मो[4] मीमांसा[5]न्यायस्तर्क[6] इत्युपाङ्गानि । ननु हस्तौ कल्पान्प्रचक्षत इत्यनेन श्रौतस्यैव वेदाङ्गत्वमायाति नतु स्मार्त्तानाम् तस्य श्रुतिमूलकत्वात् । प्रत्यक्षा हि श्रुतयः, श्रौतेषु वेदत्रयीसाध्यं ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानं हौत्रमार्ग्वेदिकम् याजुर्वेदिकमाध्वर्य्यवम् सामवेदिकमुद्गातृत्वमिति । न हि ज्ञायतेऽमुकवेदोक्तं स्मार्त्तमिति । अविज्ञातं स्मार्त्तम्, यन्न ज्ञायते किमार्ग्वेदिकम् किं याजुर्वेदिकम् किं वा सा-

(१) कण्ठं भित्वेति पाठान्तरम् ।
(२) कल्पोऽथपठ्यत इति पाठान्तरम् ।

मवेदिकमिति तस्माच्छ्रौतस्यैव वेदाङ्गत्वमिति चेन्न । स्मार्त्तानामपि वेदमूलकत्वमुक्तं भाट्टैः । स्मार्त्तेषु पुनः कर्तृसामान्यादनुमेयाः श्रुतयः । तथाचापस्तम्बः । 'तासामुच्छिन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते । अतः स्मार्त्तस्यापि वेदमूलकत्वम् वेदमूलकत्वाद्वेदाङ्गत्वमिति विशेषणेनावश्याध्ययनता प्रतीयते, यतः 'साङ्गो वेदोऽध्येतव्यो ज्ञेयश्चेति' । श्रुतिरपि—

"ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति" ।

ब्राह्मण इति त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । निष्कारण इत्यनेन प्रयोजनजिज्ञासां विनैवाध्येतव्यमित्युक्तम्भवति ।

अथ वेदप्रशंसा । तत्र मनुः—

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि —

यज्ञानां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् ।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ २ ॥

मनुः—

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तप्यन्द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ ३ ॥
ऋषिदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनः इति ॥

स्मृतिसारसमुच्चयेऽपि—

वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।
वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

ऋग्विधाने—

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः ॥ ५ ॥
वेदः शिवः शिवो वेदो वेदाभ्यासी सदाशिवः ।
पाषाणः शिवतां याति कथं विप्रः शिवं न हि ॥ ६ ॥
संहिता नयते सूर्यं पदानि शशिनः पदम् ।

क्रमोऽपि नयते सूक्ष्मं य(१)त्तत्पदमनामयम् ॥ ७ ॥

वेदोऽत्रैका शाखा न शाखासमूहः । तथा च देवलः—

एकशाखां सकल्पाश्च षड्भिरङ्गैरधीत्य च । इति ।

यत्तु—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिनोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इति मनुना कृत्स्न इति वेदविशेषणमुपात्तन्तदपि वेदशब्दस्य शाखापरत्वेन तस्याश्च कृत्स्नत्वमाभिधत्ते नैकवेद(२)मनेकशाखासमूहमिति न विरोधः ।

अथ वेदार्थज्ञानफलम् । तत्र मनुः—

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे वसेत् ।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १ ॥

हारीतोऽपि—

मन्त्रार्थज्ञो जपञ्जुह्वँस्तथैवाध्यापयन् द्विजः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकन्तु विपर्य्यये ॥ २ ॥

निरुक्तमपि—

"योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा"इति ।

वीरमित्रोदये—

वेदस्याध्ययने सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
अजानतोऽर्थन्तद्व्यर्थन्तुषाणां कुट्टनं(३) यथा ॥ ३ ॥
पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजाँश्चार्थविवर्ज्जितान् ।
पशूनिव च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ४ ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ ५ ॥

(१) सूक्ष्ममेतदिति पाठान्तरम् । (२) नैकवेदमिति पाठान्तरम् ।
(३) कंडनमिति पाठान्तरम् ।

लघुव्यासः—

नो वेदपाठमात्रेण सन्तोषङ्कारयेद्द्विजः ।
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ६ ॥
यथा पशुर्भारवाही न तस्य लभते फलम् ।
द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ ८ ॥

पराशरः—

ज्ञातव्यः सर्ववेदार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रमधीते यः पङ्के गौरिव सीदति ॥ ८ ॥

वेदमनधीयमानस्य च प्रत्यवायवाक्यानि पुराणस्मृतिषु प्रसिद्धान्येव,

स्कन्दपुराणे—

वेदविद्याविहीनस्य शास्त्रजालं निरर्थकम् ।
कण्ठसूत्रविहीनायाः कामिन्या इव भूषणम् ॥ १ ॥

नारदीयपुराणे—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ २ ॥

व्यासः—

वेदाभ्यासविहीनस्य शास्त्राभ्यासरतस्य च ।
न तस्य वचनं ग्राह्यं श्वानोच्छिष्टं हविर्यथा ॥ ३ ॥

स्मृतिसारसमुच्चयेऽपि—

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४ ॥

विधानपरिजातके—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।
अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥ ५ ॥

व्यासः—

तथा वेदविहीनस्य क्रियाः सर्वास्तु निष्फलाः ।

तथा--

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेषु प्रवर्त्तते ।
नाचारफलमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ६ ॥
अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रो वाऽध्ययनान्वितः ।
शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥ ७ ॥

महाभारतेऽपि--

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव लेखकाः ।
वेदानान्दूषकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ८ ॥

अथाभिधेयं निरूप्यते। अभिधेयशब्देन विषयः स, च यदि नोच्यते तदा ग्रन्थकरणं वृथैव । उक्तञ्च--

किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्टस्तु केन चित् ।
यदि न प्रोच्यते तस्मै फलशून्यन्तु तद्भवेत् ॥ इति ॥१॥

अत्र सँस्कारा अभिधेयाः । ते च द्विविधाः—ब्राह्मा दैवाश्च

तथा च हारीतः—

"द्विविधो हि सँस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्चेति" ।

तत्र ब्राह्मया गर्भाधानाद्याः । तथा च हारीतः--

गर्भाधानादिः स्मार्त्तो ब्राह्मः स्नानान्त इति ।

ते च पञ्चविंशतिः । तदुक्तम् वीरमित्रोदये--

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेव च ।
जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोऽन्नाशनं परम् ॥ १ ॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानाञ्चतुष्टयम् ।
स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टका च यथा तथा ॥ २ ॥
श्रावण्यामाश्वयुज्याञ्च मार्गशीर्ष्याञ्च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥ ३ ॥
सँस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ इति ।

बलिर्विष्णुबलिः । तद्व्रतानां वेदव्रतानां चतुष्टयम् । महानाम्नि(१)

(१) महानाम्न्यादिव्रतविशेषे इत्यर्थः ।

महाव्रतम् । उपनिषद्गोदानानि । स्नानं समावर्त्तनम् । आग्रयणं नवान्नेष्टिः । अष्टका हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषु विहितानि श्राद्धानि । श्रावण्याङ्क्रियमाणं श्रवणाकर्म । एवमाश्वयुज्यामाश्वयुजी कर्म । मार्गशीर्ष्यां स्रस्तरारोहणङ्कर्म । पार्वणम्पर्वण्यमावास्यायां क्रियमाणम्पार्वणश्राद्धम् । उत्सर्गो वेदानामुत्सर्जनमिति । पाकयज्ञाद्या दैवाः । तथा च हारीतः--

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवाः इति ।

सौम्याः सोमयागाः अग्निष्टोमादयः । व्यासेन तु षोडशैव संस्कारा उक्ताः--

गर्भाधानं १ पुंसवनं २ सीमन्तो ३ जातकर्म ४ च ।
नामक्रिया ५ निष्क्रमो ६ऽन्नप्राशनं ७ वपनक्रिया ८ ॥ १ ॥
कर्णवेधो ९ व्रतादेशो १० वेदारम्भक्रियाविधिः ११ ।
केशान्तः १२ स्नान १३मुद्वाहो १४ विवाहो १५ ऽग्निपरिग्रहः ॥ २ ॥
त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चैव १६ संस्काराः षोडश स्मृताः ।
नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज्यं क्रियाविधौ ॥ ३ ॥
विवाहो मन्त्रवत्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ।

गृह्यकारिकायाञ्च--

त्रयोदशानामाद्यानामधिकारी पिता भवेत् ।
इतरेषां त्रयाणां स्यादधिकारी स्वयं सुतः ॥

प्रयोजनन्निरूप्यते । उक्तञ्च--

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् ।
यावत्प्रयोजनं (१)नास्ति तावत्केन न गृह्यते ॥

प्रयोजनन्तु गर्भाधानादिसंस्कारैः शरीरपावनता सायुज्यता च स्यात् । तथा हि वीरमित्रोदये--

पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।

(१) नोक्तमिति पाठान्तरम् ।

ते पवित्राश्च योग्याश्च श्राद्धादिषु नियोजिताः ॥

अन्यच्च शङ्खः—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकाद्यैर्द्विजन्मनाम्।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः ॥
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मान्न च्यवते पुनः।

हारीतोऽपि—

ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां गच्छति।
दैवेनोत्तरसंस्कारेण संस्कृतो देवानां समतां गच्छति ॥

मनुरपि—

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

यद्यपि सर्वशाखाप्रतिपादितमेकं कर्म तथापि स्वस्वशाखाविहितङ्कुर्य्यात्। तथा चाङ्गिराः—

स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः।
कर्त्तव्या भूतिकामेन नान्यथा भूतिमृच्छति ॥

गृह्यकारिकायामपि—

पारम्पर्यगतो येषां वेदः सपरिबृंहणः।
तच्छाखं कर्म कर्त्तव्यन्तच्छाखाध्ययनन्तथा ॥
अधीत्य शाखामात्मीयाम्परशाखान्ततः पठेत्।
स्वशाखान्तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते ॥

परिबृंहणान्यङ्गानि यस्य, या पित्रादिक्रमगता शाखा तच्छाखीयेन कर्मणा संस्कृतः प्रथमन्तां शाखामधीयीत इत्यर्थः।

तथा च वीरमित्रोदये वसिष्ठः—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्।
तच्छाखाध्ययनङ्कार्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥

शाखान्तरीयकर्मकरणे दोषमाह वसिष्ठः—

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।
आचरन्परशाखोक्तं शाखारण्डः स उच्यते ।
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिङ्कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

स्वकर्मपारमुत्सृज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथ वा लोभात्स हतः पतितो भवेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य च यत्कृतम् ॥

कात्यायनोऽपि—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्त्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

स्वशाखानुक्तमप्यविरुद्धं परशाखोक्तं ग्राह्यम् । तथा च कात्यायनः —

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ इति ॥

सूत्रान्तरानुक्तमपि स्मृत्युक्तङ्ग्राह्यम् ।

तत्रादौ स्मृतिकर्तार उच्यन्ते—

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकाः ॥

बुधदेवलसोमाग्निप्रजापतिविश्वामित्रपैठीनसिपितामहबौधायनछागलेयजाबालिच्यवनमरीचिशाख्यायणकाश्यपप्रचेतःसुमन्तुजातूकर्ण्यनारदाः । चकारादेतेषां ग्रहणम् । केवलसूत्रोक्तकर्मकरणे दोषमाह पाकयज्ञप्रदीपे

देवीपुराणे वचनम्--

अन्यथा ये प्रकुर्वन्ति मूत्रमाश्रित्य केवलम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति सर्वे देवा न संशयः ॥

अथ पौरुषा आचार्याः कथ्यन्ते । कर्काचार्यवासुदेवहरिहरमिश्र-रेणुदीक्षितपरशुरामढौंढुमिश्रवैजनाथमिश्रगंगाधरभर्तृयज्ञश्रीअनंतदेवयाज्ञिक-मुरारिमिश्रगदाधरदीक्षितगर्गोपाध्यायजयरामादयो बहवः सन्ति । तन्मध्ये कर्काचार्यहरिहरवासुदेवदेवयाज्ञिकरेणुदीक्षितानां मतं मुनिमतमिव शिष्टैराद्रियते । अत एवास्माभिर्मूलभूतं यत्र मुनिवाक्यं लभ्यते तत्र तदेव लिखितम् । यत्र पुनर्मूलभूतं मुनिवाक्यं न लभ्यते तत्रैतानि कर्कादिवा-क्यान्येव शिष्टसंमतत्वाल्लिख्यन्ते, मुनिवाक्येभ्य उत्पन्नत्वात् । उक्तञ्च—

आर्षेयं पौरुषं वाऽपि शास्त्रं द्राक् सिद्धिमाश्रयेत् ।
यथोत्तमाज्जघन्याद्वा प्राप्तं रत्नं हि तद्भवेत् ॥ इति ।

समयभेदेन बहून्यपि शास्त्राण्युच्छिन्नानि भविष्यन्ति, विशेषतो विन्ध्योत्तरभागे, तथाच जगन्मोहने—

शते न्यूने सहस्राणां चतुष्कन्तु कलौ युगे ।
विन्ध्यस्योत्तरभागे स्यान्मूलागमपरिक्षयः ॥

कलियुगस्यैकशतोनितानि चतुःसहस्रमितानि ३९०० वर्षाणि यदा व्य-तीतानि भविष्यन्ति तदा विन्ध्योत्तरे मूलागमाभावः, किन्तु पौरुषा एव ग्रन्थाः प्रवर्तिष्यन्ते । तथा च व्यासः—

सम्प्राप्ते तु कलौ काले विन्ध्याद्रेरुत्तरे स्थिताः ।
ब्राह्मणा यज्ञरहिता ज्योतिःशास्त्रपराङ्मुखाः ॥

धर्मशास्त्रे--

विन्ध्यस्य दक्षिणे भागे यत्र गोदावरी स्थिता ।
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

तथैवात्रिः--

विन्ध्यस्योत्तरभागे तु सम्प्राप्ते तु कलौ युगे ।
सिद्धान्तानां परिज्ञानं न कस्यापि भविष्यति ॥

चतुःशतीं सप्तशतीं श्रीगीतास्तुतिमेव च ।
वेदत्वेन गृहीष्यन्ति स्मार्त्तकर्मविवर्जिताः ॥

अथ चतुर्णां वेदानां पृथक् पृथक् किञ्चिच्छाखाभेद उच्यते । यथा अत्र किलाविच्छिन्नपारम्पर्येणेयं कथा स्मर्यते । मेरुपृष्ठे सकलेषु मुनिगणेषु निविष्टेषु श्रेष्ठः कश्चिन्मुनिस्तान् प्रत्यगमत् । ततस्तं मुनिशार्दूलमालोक्या-सनपाद्यादिपूजाविधिं विधायेदमूचुः । तदुक्तम्—

मेरुपृष्ठे सुखासीनाः सकला ऋषयः पुरा ।
तदन्तरे समायातो मुनिः कश्चिद्द्विजोत्तमः ॥
कुतो ह्यागमनं स्वामिंस्तमूचुः श्रूयतां द्विजाः ! ।
रुद्रलोकात्समायातं का कथा तत्र वर्त्तते ॥
श्रीरुद्रेणैव महता स्कन्दाय प्रतिबोधितम् ।
शाखाभेदं मया तस्मात्तद्विज्ञातं महर्षयः ॥
स्वामिन्नः कथयस्वेति शृणुध्वं स्वस्थमानसाः ॥ इति ।

ततस्तेन श्रीरुद्रस्कन्दसंवादो मुनीन् प्रत्याह । शिव उवाच--

कदाचिद्विश्वकर्त्ताऽसौ तपसि स्कन्द ! संस्थितः ।
ध्यानस्थितं निरीक्ष्यैनं शङ्खो दुष्टमनाः खलः ॥
जहार वेदशास्त्राणि पुराणानि च षण्मुख ! ।
प्रविवेश समुद्रं स ब्रह्मणा नेक्षितस्तदा ॥
गतेषु वेदशास्त्रेषु पुराणेषु गतेष्वपि ।
श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा आसँल्लुप्ता जगत्त्रये ॥
त्यक्त्वा ध्यानं पुरो नेक्ष्य पुस्तकानि प्रजापतिः ।
शङ्खस्य चरितं बुध्वा ययौ विष्णुं निवेदितुम् ॥
क्षीराब्धौ शयितं ज्ञात्वा विष्णुं ब्रह्मा शिवं ययौ ।
सुखासीनं शिवं दृष्ट्वा प्रणम्य कमलासनः ॥
उवाच दीनवचनं लोकानां हितकाम्यया ।

ब्रह्मोवाच

शङ्खेन वेदशास्त्राणि पुराणानि च शङ्कर ! ॥

नीतानि ध्यायतो मोहात्समायं मम जगत्पते !
मम चैवाथ देवानामृषीणां कर्मलोपनम् ॥
श्रौतस्मार्त्तक्रियागुप्तिः कृता दुःखस्य कारणम् ।
उपायं वद मे किञ्चिच्छ्रौतस्मार्त्तक्रियावहम् ॥

शिव उवाच

ब्रह्माणमवदच्छम्भुः श्रुत्वा तद्वचनं पुरा ।
ब्रह्मन्! शङ्खं स निद्रान्ते विष्वक्सेनो हनिष्यति ॥

तदनन्तरं कतिपयदिनैः श्रीकृष्णः शङ्खासुरं हत्वा वेदानानीय ब्रह्मण ददौ। वराहपुराण—

दैत्यं विदार्य तान्वेदान् ब्रह्मणे स ददौ हरिः । इति ।

ब्रह्मणः सकाशात्परम्परया पृथिव्यां प्राप्तः स तु केनापि ज्ञातुमशक्यो गाथारूपत्वात् । तत्पृथक्करणार्थं भगवान्परमकृपाविष्टः सन् व्यासावतारङ्गृहीतवान् । उक्तञ्च —

मत्स्यः १ कूर्मो २ वराहो ३ नृहरि ४ लघुतनू ५ भार्गवो ६ रामचन्द्रः ७ कृष्णो ८ बौद्धो ९ ऽथ कल्की १० कपिल ११ हयमुखौ १२ नारदो १३ हंस १४ यज्ञौ १५॥ दत्तात्रेयो १६ विराण्न्ऽ १७ ऋषभ १८ मुनिचयौ २० व्यास २१ वेन्यौ २२ ध्रुवश्च २३ स्वायम्भूः २४ पापशान्त्यै युगपतिगदिता विष्णुतत्त्वावताराः ॥ १ ॥

उक्तञ्च द्वादशस्कन्धे—

अस्मिन्मन्वन्तरे ब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः ।
ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥
पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग ! वेदञ्चक्रे चतुर्विधम् ॥
ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशिमुद्धृत्य सर्वशः ।
चतस्रः संहिताश्चक्रे सूत्रैर्मणिगणा इव ॥

तासां स चतुरः शिष्यानुपहूय महामतिः ।
एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥
पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ।
वैशंपायनशिष्याय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्वाऽङ्गिरसे प्राह स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥
तैश्च शिष्यप्रशिष्यादिद्वारा शाखाः प्रवर्तिताः । इति ।

तत्र ऋग्वेदस्य पञ्चशाखा भवन्ति — आश्वलायनाः १ सांख्यायनाः २ शाकलाः ३ बाष्कलाः ४ माण्डुकाश्चेति ५ । तेषामध्ययनम्—

अध्यायाश्च चतुःषष्टिर्मण्डलानि दशैव तु ।
वर्गाणाम्परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे ।
सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् ॥ इति ।

अथ यजुर्वेदस्य शाखाभेदो विधीयते । स द्विविधः कृष्णः शुक्लश्च । तत्र तैत्तिरीयादिभिः पठ्यमानो यजुर्वेदः कृष्णः, तदुक्तं वेदभाष्ये सायनाचार्यैः श्रीपादैः—

कृपालुः सायनाचार्यो वेदार्थं व्याकरोत् खलु ।
ऋग्यजुःसामवेदा ये व्याख्यातास्तेषु च यद्यजुः ॥
कृष्णं शुक्लमिति द्वेधा तत्कृष्णं तैत्तिरीयकम् ॥ इति ।

प्रसङ्गतोऽत्र तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रकारमाह विष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे, पराशर उवाच—

यजुर्वेदतरोः शाखा आमन्त्रेकोत्तरं शतम् ॥
एकोनषष्टिशाखाश्च कठादय उदीरिताः ॥
सप्तविंशतिशाखाश्च ततः कृष्णाह्वयाः स्मृताः ।
वैशंपायननामाऽसौ व्यासशिष्यश्चकार सः ॥
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् ।

भाविवृत्तान्तमाज्ञाय व्यासः सत्यवतीसुतः ॥
दशपञ्चाथ याः शाखाः सूर्य्यायोपदिदेश ह ।
वैशम्पायनशिष्यस्तु याज्ञवल्क्यः प्रकृष्टधीः ॥
ब्रह्मरातसुतो ब्रह्मन्! गुरुवृत्तिरतोऽभवत् ।
ऋषीणां यो महामेरौ समाजे नागमिष्यति ॥
तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ।
पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत्कृतो द्विजैः ॥
वैशंपायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवाँस्तदा ।
स्वस्त्रीयं बालकं सोऽथ पदात्यर्थमघातयत् ॥
शिष्यानाह च भोः शिष्याः! ब्रह्महत्यापहं व्रतम् ।
चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्य्यमिदं तथा ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेभिर्भगवन्! द्विजैः ।
क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम् ।
मुच्यतां यत्त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमन्यक! ॥
निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।
तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ।
ममाप्यलं त्वयाऽधीतं जन्म यातमिदं द्विज! ॥

पराशर उवाच—

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः ।
छर्दयित्वा ददौ तस्मै प्रययौ स्वेच्छया मुनिः ।
यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजाः ।
जगृहुस्तित्तिरीभूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥
ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणाऽऽदेशितैस्तु यैः ।
चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम! ॥
व्यवस्थितप्रकरणं यजुः कृष्णमितीर्यते । इति ॥

अथास्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति। तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति। चरकाः १ आह्वरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठकठाः ५ चारायणीयाः ६ वार्त्तान्तवेयाः ७ श्वेताः ८ श्वेततराः ९ औपमन्यवः १० पान्ताजिनीयाः ११ मैत्रायणीया १२ श्चेति। तत्र मैत्रायणीया नाम सप्तभेदा भवन्ति। मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायणीयाश्चेति ७। तैत्तिरीयानामपि द्विभेदा भवन्ति। औख्यायाः १ खण्डिकेयाश्च २ इति। खाण्डिकेया नाम पञ्च भेदा भवन्ति। आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयाश्च ५ इति। तेषामध्ययनं अष्टशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। तेषां मध्ये कतिपयभेदा उच्छिन्ना जाताः। वमनानन्तरं याज्ञवल्क्यः किङ्कृतवानित्याह, विष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे पञ्चमाध्याये—

याज्ञवल्क्योऽथ मैत्रेयः प्राणायामपरायणः।
तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्तथा ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

नमः सवित्रे द्वाराय विमुक्तेरमिततेजसे।
ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधाम्ने च ते नमः।
नमोऽग्निसोमभूताय जगतः कारणात्मने।
भास्कराय परं तेजः सौषुम्णमुरु बिभ्रते ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिकालज्ञानात्मने नमः।
ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे ॥

बिभर्ति यः सुरगणानाप्यायेन्दुः स्वरश्मिभिः।
स्वधामृतेन च पितॄंस्तस्मै तृष्णात्मने नमः ॥
हिमाम्बुघर्मवृष्टीनां कर्त्ता हर्त्ता च यः प्रभुः।
तस्मै त्रिकालरूपाय नमः सूर्य्याय वेधसे ॥
अपहंति तमो यस्य जगतोऽस्य जगत्पतिः।

सत्त्वधामधरो देवो नमस्तस्मै विवस्वते ॥
सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शौचकारणम् ।
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥
स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते ।
पवित्रकारिणे तुभ्यं नमः शुद्धात्मने नमः ॥
नमः सवित्रे सूर्याय भास्कराय विवस्वते ।
आदित्यायादिभूताय देवादीनां नमो नमः ॥
हिरण्मयं रथं यस्य केतवोऽमृतवाजिनः ।
वहन्ति भुवनं लोकचक्षुषं त्वां नमाम्यहम् ॥

श्रीपराशर उवाच—

इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः ।
वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामिति वाञ्छितम् ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥
एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान्रविः ।
अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन्स्वशिष्येभ्य उवाच ह ।
यजूंषि परिधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ! ॥
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्यस्त्वश्वोऽभवद्यतः ।
शाखाभेदस्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् ॥
कण्वाद्यास्तु महाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रकीर्तिताः ।
तासां मध्ये काण्वशाखा विशिष्टा प्रथमा यतः ॥
अतः प्रथमशाखेति यजुषामुत्तमा स्मृता ।

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः

श्रीभागवतेऽपि —

याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यमाराध्यास्मादधीतवान् ।
व्यवस्थितप्रकरणं यजुः कृष्णमितीर्यते ॥

पौराणिकीं कथामेतां वेदव्याख्यान आदरात् ।
आदिशन्मह्यमाचार्याः श्रुतावपि मया श्रुतम् ॥
काण्ववेदगता विप्रा वंशब्राह्मण ईर्यते ।
यजूंषि शुक्लान्यादित्यान्मुनिः प्रापेत्यपि स्फुटम् ॥

तथा च श्रुतिः "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते"। आदित्येनाध्यापितत्वादादित्यान्युच्यन्ते। वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् "अन्नं वै वाजः" इति श्रुतेः। वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिस्तस्य पुत्रो वाजसनेयस्तस्य याज्ञवल्क्य इति नामधेयम्, तेन याज्ञवल्क्येन तानि शुक्लयजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदशभ्य आख्यायन्ते समन्तादुपदिश्यन्ते। एवंसति याज्ञवल्क्येन प्रवर्त्तिताः शुक्लयजुर्विषयाः शाखाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते। तच्छाखाध्यायिनश्चरणव्यूहादिग्रन्थे जाबालादिभिः पञ्चदशभिर्नामभिरित्थं व्यवह्रियन्ते—जाबालाः १ गौधेयाः २ काण्वाः ३ माध्यन्दिनीयाः ४ श्यापीयाः ५ स्थापीयाः ६ कपोलाः ७ पौण्ड्रवत्साः ८ आवटिकाः ९ परमावटिकाः १० पाराशर्य्याः ११ वैणेयाः १२ बौधेयाः १३ वैजपाः १४ कात्यायनीयाश्च १५ इति पञ्चदश नामानि। तत्र काण्वाभिधेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषः काण्वः। तल्लाभश्च स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ इति ॥

यद्यप्ययं वेदः परमेष्ठ्यादिभिः परम्परया प्राप्त आदित्यशिष्येण याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टस्तथापि महता तपसा तुष्टस्येश्वरस्यानुग्रहात् काण्वसम्बन्धितयैव लोके प्रख्यायते। तमेतं काण्ववेदमधीयते विदन्ति वा इति व्युत्पत्त्या काण्वशिष्यप्रशिष्यादिपरम्परया वर्तमानाः सर्वेऽपि काण्वा इत्युच्यन्ते। एवं ज्ञात्वा जाबालादिषु द्रष्टव्यम्। यद्यप्यनयोः शाखयोरुभयोराध्वर्य्यव एव प्रयोगः प्रतिपाद्यते, तथापि मन्त्रपाठविशेषैः प्रयोगविशेषैर्वाऽस्ति महान्भेदः, स चानुष्ठातृभेदेन व्यवस्थितवि-

षयत्वान्न विकल्प्यते । अत एव "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति स्वकीयशाखाऽध्ययनमनुष्ठानविशेषाय विहितम् । ननु किं काण्वमाध्यन्दिनादिभिः पठ्यमानो मुख्यो यजुर्वेद उत शाखामात्रमिति ? उभयथा वचनदर्शनात्सन्देहः । तथा हि तैत्तिरीयब्राह्मणे—

"भारद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास, तꣳह जीर्णꣳस्थविरꣳशयानमिन्द्र उपव्रज्योवाच–भारद्वाज ! यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् , किमनेन कुर्यादिति । ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच । तꣳह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार ॥ तेषाꣳहैकैकस्मान्मुष्टिनाददे स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य वेदा वा एते अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः । अथान्तरतरदाननूक्तमेव एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥" सर्वासां शाखानां वेदशब्दाभिधानात् । स्कन्दपुराणे तु—

अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ॥
उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ।
चतुर्द्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ॥
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।
अथर्वणं द्वादशधा भित्त्वा शाखा अत्राक्लृपत् ॥

इति सामान्यतः शाखाशब्दश्रवणात् । तत्र पूर्वः पक्षः । द्वापरादौ वेदव्यासेन स्वशिष्येभ्यश्चतुर्भ्यो य उपदिष्टास्त एव मुख्या वेदाः । तैर्व्यासशिष्यैर्विभज्य स्वशिष्येभ्यो दत्ताः शाखा इति । तथा चापस्तम्बादिवेदानामेवोपदेशात् त एव मुख्या वेदाः । काण्वादयस्तु तदनन्तरभावित्वादमुख्या इति द्वादशस्कन्धोक्तत्वात् ।

भाविवृत्तान्तमाज्ञाय व्यासः सत्यवतीसुतः ।
दश पश्चाथ याः शाखाः मुख्यायोपादिदेश ह ॥

इति विष्णुपुराणोक्तत्वात काण्वादीनामपि पूर्वभावित्वम् । एवमुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते पुनरपि सन्देहः । तन्निर्णयश्चरणव्यूहे शौनकेन दर्शितः ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयो ह्यन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥

इति कात्यायनपरिशिष्टप्रमाणेन शुक्लयजुष्ट्वेनायातयामत्वेन च काण्वादयो मुख्या इतरे त्वमुख्या इति ।

परिशिष्टवचनमितरत्रापि समानमिति चेत् । न । इतरत्र वचनार्थाऽसम्भवात्। तथा हि **"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"** इत्युक्त्वा यजुर्वेदविशेषमाह–'त्रिगुणं पठ्यते यत्र स यजुर्वेद' इति। तत्र त्रिगुणमिति पदं क्रियाविशेषणं वा, मन्त्रब्राह्मणयोरिति समस्तस्यापि पदस्य बुद्ध्या विविक्तस्य ब्राह्मणपदस्य नपुंसकलिङ्गस्य विशेषणं वा, अन्यद्वा ? अत्र प्रथमे पक्षे मन्त्रब्राह्मणात्मको यो वेदः स यत्र शाखायां त्रिगुणं यथा स्यात्तथा पठ्यते स मुख्यो यजुर्वेद इत्यर्थः सम्भवति । तत्र त्रैगुण्यं किं (१)विध्यर्थवादरूपेण वा, आहोस्वित्संहितापदक्रमरूपेण वा ? नाद्यः । शाखामात्रस्य ब्राह्मणस्य विध्यर्थवादमन्त्ररूपत्वेनातिव्याप्तेः । द्वितीयस्तु काण्वादेरेव सम्भवति, तेषाम्मन्त्र ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य संहितादित्रिगुणपाठसत्त्वात् । ननु शतपथब्राह्मणस्य पदक्रमपाठाभावान्मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदस्य त्रिगुणः पाठः काण्वमाध्यन्दिनानां न सम्भवति, सम्भवति चापस्तम्बादीनां तादृशः पाठः। तथा हि तैत्तिरीयप्रथमाष्टके, **"सम्पश्यामि प्रजा अहमिडप्रजसो मानवी"**रित्युपक्रम्य, **"संपश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवावरुन्धेऽम्भस्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहांभो ह्येता महस्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो ह्येताः सहस्थ सहो वः भक्षीयेत्याह सहो ह्येताः"** इत्यादौ मन्त्रभागे ब्राह्मणस्य दर्शनात् । हन्त तर्हि काण्वमाध्यन्दिनादीनां संहितायाम् **"वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्"** इत्यादौ, तथा **"ब्राह्मणे ब्राह्मणम् क्षत्राय राजन्य"**मित्यादेश्च ब्राह्मणभागस्य सत्त्वमेव हि। अथ तर्हि उभयेषामपि लक्षणसत्त्वान्मुख्यवेदत्वम् , अन्येषां शाखान्तरत्वमस्तीति चेन्न । वैलक्षण्यात् । तथा हि काण्वादीनां संहिता

(१) विधिः प्रेरणम् । अर्थवादः स्तुतिः ।

ऽन्तःपाति ब्राह्मणमित्यत्र महर्षिणा कात्यायनेनानुक्रमणिकाऽध्यायेषु 'अत्र-स्तूपरो ब्राह्मणोऽध्यायो ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति ब्राह्मणोऽध्यायः' इत्युक्तत्वाद्भवति ब्राह्मणभागत्वम्। आपस्तम्बादीनामनुक्रमणिकादिप्रमाणाभावात्संहितान्तःपातिमन्त्रव्याख्यानरूपस्य ब्राह्मणत्वे प्रमाणाभावात्। अन्यथा ब्राह्मणान्तःपातिनो मन्त्रभागस्यापि संहितात्वापत्तेः। किञ्च व्याख्यानमात्रत्वेन ब्राह्मणत्वे "केसीन्द्रं ज्योतिरुच्यते" इत्यादेः "सूर्य्य एकाकी चरति" इत्यादेश्च संहिताभागस्यापि व्याख्यानत्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात्। अपि च मीमांसायां द्वितीयाऽध्याये तच्चोदकेषु मन्त्राख्येत्यधिकरणे वेदो द्वेधा मन्त्रो ब्राह्मणमिति। तत्र मन्त्रानधीतमन्त्रानध्यापयाम इति यत्र वैदिकानां मन्त्रे प्रसिद्धिः स इन्द्रदेवताप्रकाशनसमर्थः संहिताभागो मन्त्र इत्युक्त्वा शेषे ब्राह्मणशब्द इति अवशिष्टभागस्यैव ब्राह्मणत्वमिति जैमिनिरप्यवोचत्। तस्मा"द्यावद्वचनं वाचनिकमि"तिन्यायेन वाजसनेयिनां काण्वादीनामेवेदं लक्षणं नान्येषामिति सिद्धम्। न द्वितीयः। त्रिगुणशब्दस्य सन्निहितवेदशब्देनान्वये सम्भवति समस्तं ब्राह्मणपदं विविच्य तेनान्वयकथने व्यवहितान्वयत्वदोषप्रसङ्गात् क्लिष्टकल्पनाच्च। भवतु वा व्यवहितान्वयः, ब्राह्मणस्य किं त्रिगुणत्वं संहितापेक्षया, ग्रन्थतो वा, किं वा आदौ मन्त्रप्रतीकतो गृहीत्वा तस्य व्याख्यानं कृत्वा पश्चान्मन्त्रप्रतीकस्योपसंहार इति, तथा च ब्राह्मणे "आब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत" इत्यादौ तथात्वदर्शनादिति। अत्रापि प्रथमपक्षस्तु काण्वादीनामेव सम्भवति नापस्तम्बादीनाम्, शतपथब्राह्मणस्य संहितापेक्षया ग्रन्थतस्त्रिगुणत्वोपलब्धेः। आपस्तम्बादीनां संहितायां ब्राह्मणस्य च ग्रन्थतः साम्यात्। अत्रापि किं मन्त्रव्याख्यानत्वेन त्रिगुणः पाठः, किंवा मन्त्रैकदेशव्याख्यानत्वेन। एवमपि प्रथमः पक्षः काण्वादीनामेव सम्भवति, तेषां शतपथब्राह्मणे मन्त्रमात्रस्य व्याख्यानात्। आपस्तम्बादिब्राह्मणस्य ग्रन्थतो

मन्त्रसमानत्वेन मन्त्रमात्रव्याख्यानासंभवात् । नान्त्यः, शाखान्तरेष्वपि ब्राह्मणस्य मन्त्रैकदेशव्याख्यानत्वेनातिव्याप्तेः। मन्त्रैकदेशव्याख्यानन्तु मैत्रायणीयादिशाखासु प्रसिद्धम्। अन्यद्वेति तृतीयोऽपि न, तस्यानिर्वचने नवत्वेन विकल्पासहत्वात् । किञ्च "शुक्लानीमानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" इति बृहदारण्यकश्रुतेरिमानि काण्वादीनि शुद्धानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्ते स्वशिष्येभ्यः उपदिश्यन्त इति विद्यारण्यश्रीपादैर्व्याख्याततत्वेन.

आध्वर्य्यवं क्वचिद्धौत्रं क्वचिदित्यव्यवस्थया ।
बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाद्यजुः कृष्णमितीर्यते ॥
व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लमितीर्यते ।

इति स्मृत्या च शुक्लयजुष्ट्वविधानेनापि मुख्यत्वात् । अपि च "अयातयामान्येव स्वेरेव ये भविष्यन्ती"त्यथर्ववचनेन "यजूंष्ययातयामानी"ति भागवतादिवचनेन च काण्वादिशाखाना वीर्यवत्त्वाभिधानाच्च मुख्यवेदत्वमिति सिद्धम् । यदुक्तम्–वेदव्यासेन द्वापरादौ अनुपदिष्टत्वात्काण्वादीनाममुख्यत्वम् -इति । तदपि न, सर्वज्ञेन वेदव्यासेन भाविवृत्तान्तं ज्ञात्वा सारभूतं यजुर्गणं सूर्य्यायोपदिश्य निधित्वेन स्थापितत्वात् । तदुक्तं वाराहपुराणे–

हयग्रीवः कदाचित्तु सुरद्वेषी महाबलः ।
सुराणामपकाराय वेदानाहृत्य चौर्यतः ॥
भक्षयित्वा बहून् वेदान्स पातालं समाविशत् ।
दैत्यं विदार्य तान्वेदान्ब्रह्मणे स ददौ हरिः ॥
द्वापरादौ ततो योगी पाराशर्य्यो महातपाः ।
अवतीर्य्याथ तान्वेदान्स्वशिष्येभ्य उवाच ह ॥
भाविवृत्तान्तमाज्ञाय त्रिकालज्ञो मुनिस्तदा ।
यजूंष्ययातयामानि सूर्य्यमध्यात्प निक्षिपत् ॥
च्छर्दित्वा याज्ञवल्क्योऽथ च्छन्दांस्यथ गवेषयन् ।
गुरोरविद्यमानानि उपतस्थे दिवाकरम् ॥

सूर्यं प्रसाद्य कालेन प्राप तस्माद्यजुर्गणम्।
शुक्लान्ययातयामानि यजूंषि प्राप्य भास्वतः॥
शाखाशुक्ले पञ्चदश कण्वाद्याश्च महामुनिः॥ इति।

पञ्चदशस्वपि शाखासु काण्वशाखा मुख्या वेदितव्या। तदुक्तम् बृहन्नारदीये—

यजुर्वेदमहाकल्पतरोरेकशतं स्मृताः।
शाखास्तत्र शिवाकारा दश पञ्चाथ शुक्लगाः॥
तत्राऽपि मुख्या प्रथमा शाखा वै काण्वसंज्ञिका॥ इति।

तस्मादिति सिद्धं यजुःषु प्रथमा शाखा मुख्येति। सामवेदस्याखिलसहस्रभेदा भवन्ति अनध्यायेष्वधीयमानास्ते शतक्रतोर्वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः। शेषानवक्ष्यामि। आसुरायणीया १ वासुरायणीया २ वार्त्तान्तवीया ३ प्राञ्जलिः ४ ऋत्वैर्णाभिदाः ५ प्राचीनयोग्याश्च ६ इति। तत्र राणायनीया नाम नवभेदा भवन्ति। राणायनीयाः १ शाक्यायनीयाः २ सत्यमौद्गलाः ३ खल्वलाः ४ महाखल्वला ५ लाङ्गला ६ कौथुमाः ७ गौतमाः ८ जैमिनीयाश्च ९ इति। तेषामध्ययनमष्टौ सहस्राणि सामानि। अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः १ दान्ताः २ प्रदान्ताः ३ तौन्ताः ४ औन्ताः ५ ब्रह्मदावलाः ६ शौनकी ७ देवदर्शी ८ चरणविद्याश्च ९ इति। तेषामध्ययनम् पञ्चकल्पानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो १ विधानकल्पो २ विविधानकल्पः ३ संहिताकल्पः ४ शान्तिकल्पश्च ५ इति। ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेद अथर्ववेदस्यार्थशास्त्राणि। एवंसति यच्छाखोक्तं कर्म सम्प्राप्तं तत्र तच्छाखोक्ताशीर्ग्रहणमादौ भवति। सङ्ग्रहे—

सर्वत्र कर्मणामन्ते मन्त्राशिषमनुत्तमाम्।
दद्युर्विप्राः स्वशाखोक्तामादौ तत्कर्मशाखिनः॥ इति॥

तत्र ऋग्वेदस्य ततः काण्वादेः तत आपस्तम्बादेः ततः सामगादेः, इति क्रमो भवति मुख्यक्रमानुग्रहादिति। वेदेषु यजुर्वेदः प्रधानभूतः

अन्ये उपसर्जनभूताः, "सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् । तस्य यजुरेव शिर ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष इति । ऋग्भ्यो जातं वैश्यवर्णं यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्योनिं सामवेदं ब्राह्मणानां प्रसूतिम् । तथा अमृक्षि वा इममि"त्युपक्रम्य यजुर्वेदसामवेदर्ग्वेदोत्पत्तिक्रमस्योक्तत्वात्। आपस्तम्बशाखायाम् प्राधान्यं कर्मोत्पादकत्वेन। कर्म त्वग्निहोत्रचातुर्मास्य· ज्योतिष्टोमादि । तेन च प्राधान्यकर्मणि विहिते तदुपकारित्वेन हौत्रौद्गात्रपूरकत्वेन तयोः प्रवेशः, सति राज्ञि सचिवादेरिव ।

अथाधिकारी निरूप्यते । एतच्च त्रैवर्णिकैरेवाध्येतव्यम् न तु शूद्रैः । तथा च भास्करः—

तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम् । इति ।

शूद्राणामध्यापने दोषमाह गर्गः-

स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रो ज्ञानतोऽपि वा ।

शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात्स नरकं व्रजेत ॥

एतच्च सुपरीक्षितेभ्यो देयम न तु शूद्रेभ्य इत्याह शाकल्यसंहितायाम-

न देयं यस्य कस्यापि रहस्यं शास्त्रमुत्तमम् ।

एतद्देयं सुशिष्याय मुने ! वत्सरवासिने ॥

ज्योतिषे -

नैतद्देयं दुर्विनीताय जातु ज्ञानं गुप्तं तद्धि सम्यक् फलाय ।

अस्थाने हि स्थाप्यमानैव वाचां देवी कोपान्निर्दहेन्नो चिराय॥

श्रुतावपि —

'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिस्तेऽहमस्मि।

असूयकायानृताय न मां ब्रूयादवीर्यवती तथा स्याम्" इति ।

नन्वस्मिन्ग्रन्थे बाहुल्यमेव दूषणमिति चेन्न। यतो ग्रन्थसंक्षेपे अन्यग्रन्थापेक्षया विचारसंशयश्च भवति, ग्रन्थविस्तारे संशयापेक्षयोरभावो भवति, तस्माद्ग्रन्थविस्तारो न दोषाय इति ज्ञेयम् ।

उक्तञ्च —

संक्षेपे संशयापेक्षे श्रोतुः स्यातामसंशयः।
वरीयान् विस्तरस्तस्मादपेक्षासंशयापहः॥

इत्यलमतिप्रसङ्गेन। प्रकृतमनुसरामः। "अथातोऽधिकारः" इत्यादिना श्रौतानि कर्माण्युक्तानि तदनन्तरं स्मार्त्तानि विधीयन्ते। तत्रैतत्प्रथमं सूत्रम् "अथातो गृह्यस्थाली पाकानां कर्म"। उच्यते इति सूत्रशेषः। ग्रन्थादौ मङ्गलबोधकोऽथशब्दः। यद्वा अथशब्द आनन्तर्यवाची। श्रौतकर्मविधानानन्तरं स्मार्त्तकर्माण्यभिधेयानि। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यतः श्रौतान्युक्तानि स्मार्त्तान्येवावशिष्यन्ते अतस्तान्युच्यन्ते। ननु पूर्वं गर्भाधानादीनामनुष्ठानं पश्चाच्छ्रौतानामिति, अतोऽनुष्ठानक्रमेण स्मार्त्तान्येव पूर्वमभिधेयानि पश्चाच्छ्रौतानि। सत्यमुच्यते। श्रौतेषु हि प्रत्यक्षाः श्रुतयः स्मार्त्तेषु च पुनः कर्तृसामान्यादनुमेयाः श्रुतयः। तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतित्वाच्छ्रौतानामेव पूर्वमभिधानम्, पश्चात्स्मार्तानामिति। किञ्च स्मृत्वा स्मृत्वा कर्म क्रियते इति स्मार्त्तम्, तच्च स्मरणम् श्रौतानामेव तद्विना स्मरणाऽनुपपत्तेः। गृह्यः शालाग्निस्तत्र ये स्थालीपाकास्ते गृह्यस्थालीपाकास्तेषां कर्म क्रियानुष्ठानमिति यावत्। कारिकायाम् —

आधाने चावसथ्ये च अग्निहोत्रे गृहाश्रमे।
दायाद्यवित्तभागे च गृह्यशब्दो भवेदिति॥

गृहाय हितं गृह्यम्। गृह्यशब्दो दम्पत्योरिति वर्त्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये। अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकं पौष्टिकं व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तम्, तत्सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवति। अत एवाह कात्यायनः —

न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्।
स्वगर्भसत्क्रियार्थाश्च यावन्नासौ प्रजायते॥
अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः।
न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित्॥

अतः "सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्त्ताग्नावेव कार्यम्" इति देव-

भाष्ये परिभाषायाम् । उत्पत्त्यनन्तरं तत्संस्कारकं सर्वमन्नप्राशनादिहवनं लौकिकाग्नावेव कर्त्तव्यम् । किमावसथ्याधानादिषु वक्ष्यमाणेषु सर्वकर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वमुत यजमानस्य इति? "अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात्" इति परिभाषणात् "पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा" इति दक्षिणाम्नानात् अध्वर्योः कर्तृत्वमिति चेत् । उच्यते । न स्मार्तेषु कर्मस्वध्वर्योः कर्तृत्वम् , वेदयोगाभावात् । समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मसु योगः । समाख्या हि वेदयोगात् । न च स्मार्त्तेषु वेदयोगोऽस्ति । न हि ज्ञायते अमुकवेदोक्तं स्मार्त्तमिति । अविज्ञातं स्मार्त्तं यत्र ज्ञायते किमाग्वेदिकं किं याजुर्वेदिकम् किं वा सामवेदिकमिति । नापि दक्षिणाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्य कर्त्तृत्वम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माऽऽख्यः कृताकृतावेक्षणत्वेन कर्त्ता तदर्थः परिक्रयोऽयमिति दक्षिणार्थापत्तिः । तस्मात्स्वस्यैव कर्त्तृत्वम् ।

अथ साधारणो विधिरुच्यते । तत्र पारस्करः "परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय" इति सूत्रम् । परिसमूहनं पांसूनामपसारणम् । तच्च सामर्थ्यात्पांसूपसारणयोग्यैर्दर्भादिभिर्यावत् स्वपसारणम्भवति तावत्कार्य्यम् । "प्राञ्च्युदग्वा" इति कात्यायनपरिभाषातः प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा । एकदर्भेण वारत्रयमिति कारिकाकारः । त्रिभिर्दर्भैर्वारत्रयमेव परिसमूहनमित्यन्ये । साधनान्तरानुक्तत्वात् हस्तेनैव वेदिं परिसमुह्य इत्यत्र श्री अनन्तः "अग्निं गुह्य त्रिभिर्दर्भैः" उक्तञ्च —

गृहीत्वा तु त्रयो दर्भाऽनामिकाङ्गुष्ठयेव च ।
दक्षिणे चोत्तरे कुर्य्यात्परिसमूह इति स्मृतः ॥
कृमिकीटपतङ्गाद्या भ्रमन्ति वसुधातले ।
तेषां संरक्षणार्थाय कुर्य्यात्परिसमूहनम् ॥

'उपलिप्य' । उपलेपनं भूमेरुद्वर्त्तनम् । तच्च गोमयेन । स्थण्डिलं गोमयेनोलिप्य "मण्डलं चतुरस्रं वाऽग्निं निर्मथ्याभिमुखं प्रणयेदिति" मैत्रायणीयगृह्यात् ।

पुरा इन्द्रेण वज्रेण हतो वृत्रो महासुरः ।
मेदसा व्यापिता भूमिस्तदर्थमुपलेपनम् ॥

इदमपि वारत्रयम्भवतीति केचित् । 'उल्लिख्य' उल्लेखनं रेखाकरणम् । तच्च स्फ्येन । "अथ स्फ्यमादाय परिलिखति वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणैव तत्परिलिखति त्रिःकृत्वः परिलिखति" इति श्रुतेः । "स्फ्येनान्तर्लिखति तस्मापनीति प्रतिमन्त्रमिति" कात्यायनसूत्रात् । अन्ये तु—

खादिरं स्फ्यं प्रकल्प्याऽथ तिस्रो लेखाश्च पञ्च वा ।
स्थण्डिलोल्लेखनङ्कुर्यात्स्रुवेण च कुशेन वा ॥

इति वासनाभाष्यधृतवचनात् । रेखाश्च प्राक्संस्था उदक्संस्था वा कुण्डायामपरिमिताः प्रागग्रा उदगग्रा वा तिस्रः कार्याः ।

त्रीणि पञ्चाथ वा रेखा न भिद्यन्ते कदाचन ।
रेखा रेखाभिर्भिद्यन्ते तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
प्रथमा दक्षिणा रेखा द्वितीया मध्यमा भवेत् ॥
उत्तरा च तृतीया स्यात्त्रुल्लिखेदेवं सदा बुधः ॥ २ ॥

वायुपुराणे—

कण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनाक्रिया ।
सकृदेव पितृणां स्याद्देवतानां त्रिरुच्यते ॥
वसुन्धरा यदा सृष्टा हीना वा यदि वा समा ।
ततः समात्समः कुर्याच्छेपादुद्धृत्य बहिः प्लुतः ॥ इति ॥

'उद्धृत्य' उद्धरणं रेखातः पांसूनामुद्धापनम् । तच्चोल्लेखनक्रमेण अनामिकाङ्गुष्ठाभ्याङ्कर्तव्यम् इति साम्प्रदायिकाः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वाभ्यामुद्धरेत्पांसुमेव हि ॥
पांसुयुक्ता तु पूर्वेण त्यक्त्वा दारा धनं तथा ।
विचरन्ति पिशाचा ये आकाशस्थाः सुखाशिनः ।
तेभ्यः संरक्षणार्थाय उद्धृत्य चैव कारयेत् ॥

'अभ्युक्ष्य' अभ्युक्षणं सचनम् । तच्च आह्नः ।

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु समुद्रेषु सरित्सु च ।
सर्वतश्चाप आदाय अभ्युक्ष्य च पुनः पुनः ॥

अभ्युक्षणञ्च न्युब्जेन हस्तेन कार्यमित्याह वर्द्धमानादिधृतपरिशिष्टान्तरं वचनम्--

उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
तिरश्चावेक्षणं प्रोक्तं नीचेनाभ्युक्षणं स्मृतम् ॥
प्रोक्ष्यमुद्राविहीनस्तु प्रोक्षणङ्कुरुते यदि ।
तत्तोयं रुधिरं ज्ञेयं तत्पात्रमशुचि भवेत् ॥

त्रिरुल्लेखनं त्रिरुद्धरणमिति हरिहरः। परिसमूहनादि पञ्चापि त्रिस्त्रिरित्यन्ये । कर्कोपाध्यायैरपि दैवे परिसमूहनादि त्रिस्त्रिः पित्र्ये सकृत् इत्युक्तम् । परिसमूहनादयः पञ्च पदार्था भूमिशुद्ध्यर्था इति केचित् । तदयुक्तम् । नह्यशुद्धदेशे अग्नेः स्थापनप्रवृत्तिर्युक्ता इति । तस्मादग्न्यर्था इति युक्तम् । यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्र एते कर्त्तव्याः। न च गृह्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एषाम् , येन "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम" इति अभिहितेऽपि पुनरभिधीयेत "उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति" नूनमनेनाप्रवृत्तिः । तस्मादग्न्यर्था एवेति । तथा च लिङ्गम् "उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमादधीतेति" प्रयोजनं स्वस्थानस्थित एवाग्नौ क्रियमाणे स्थालीपाकादौ न क्रियन्ते । "अग्निमुपसमाधाय"इति सूत्रम् । उप समीपवर्त्तिनि उक्तसंस्कारसंस्कृते देशे कांस्यादिना सम्यक् प्रकारेण, आ अभिमुखं यथा भवति तथा स्थापयित्वेत्यर्थः । उक्तम् गृह्यसंगृहे --

शुभं पात्रन्तु कांस्यस्य तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः ॥
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखेन तम् । इति ॥

तथा च अग्निगुह्ये--

पात्रद्वये न्यसेद्वह्निं संपुटे धारयेत्करैः ।
प्रणीता दक्षिणे हस्ते वामहस्ते च प्रोक्षणीः ॥

सुवासिन्याऽऽनयेद्दूर्हि संपुटे पात्रयोर्मृदः ।
विन्यस्याभिमुखं स्वस्य निक्षिपेत्कुण्डमध्यतः ॥

"दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य" इति सूत्रम् । अग्नेरुपास्थितत्वात्तद्दक्षिणतः । ननु "दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने" इति परिभाषातो दक्षिणत आसनं प्राप्तं किमर्थं पुनर्दक्षिणग्रहणम्? सत्यमुच्यते । पुनर्दक्षिणग्रहणं यजमानस्य तत्रासनं माभूदित्येतदर्थमित्यदोषः । आसनमात्रं स्यान्न ब्रह्मा आस्तरणमात्रोपदेशात्, क्वचिच्च "दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य" इति । नैतत् । अदृष्टप्रसङ्गात् । नह्यदृष्टाय कश्चिदासनप्रकल्पनं कुर्वीत, ब्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च । तस्माद्दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येति हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे स्पष्टतरम् । सर्वसाधारणेतिकर्त्तव्यतासु ब्रह्मोपवेशनस्योक्तत्वात् । तद्यथा "ब्रह्मा यज्ञोपवीतङ्कृत्वाऽऽचम्यापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य ब्रह्मासनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उपविशतीति" । ब्रह्मण उपवेशनार्थमासनं ब्रह्मासनम् वारुणदारुनिर्मितं पीठम् आस्तीर्य आच्छाद्य, सामर्थ्यात्कुशैः । अन्ये तु आसनं तृणमयम् । अन्यत्रासनात्तृणनिरसनदर्शनादित्याहुः । तथा चोक्तम् अग्निगृह्ये -

ब्रह्माचार्यप्रणीतानामासनञ्च त्रिभिः कुशैः ।
न द्वाभ्यां नैकदर्भेण ऋषयो बहवो विदुः ॥
उत्तरे सर्वपात्राणि उत्तरे सर्वदेवताः ।
उत्तरे प्रणीता यास्ताः किमर्थं ब्रह्म दक्षिणे ॥
यमो वैवस्वतो राजा वसते दक्षिणां दिशि ।
तस्य संरक्षणार्थाय ब्रह्मा तिष्ठति दक्षिणे ॥

हरिहरेण तु अत्रैव ब्रह्मवरणमुक्तम् । अग्नेरुत्तरतः स्वशाखिनं प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुख आसीनः सम्पूज्य वृत्वा उपवेश्य तदभावे पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् । उक्तञ्च विधानपारिजातके -

पञ्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः ।
ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥

दक्षिणावर्त्तका ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

"प्रणीय" इति सूत्रम् । अप इति शेषः । तद्यथा अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरासनद्वयं कल्पयित्वा चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधाय उपालभ्य पूर्वासने स्थापयति । प्रणीतालक्षणन्तु पाकयज्ञप्रदीपे यज्ञपार्श्वोक्तम्—

चमसानान्तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलन्तु भवेत्खातं विस्तारैश्चतुरङ्गुलम् ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्बिलाश्चमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वाऽपि कार्याः स्युस्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥

इति चमसलक्षणं सौमिकचमसस्यैव इति न विरोधः । चतुरङ्गुलखातमिति हरिहरः । प्रणीतापूरणं मध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाग्रे ।

नो भूमौ नैव हस्ते च न काष्ठोपरि संस्थितिः ।
उदकं पूरयेत्तत्र आकाशवति संस्थिते ॥

आकाशवल्लक्षणमाह अग्निगुह्ये—

मध्यमा तर्जनीयुक्ता अंगुष्ठेन समर्पिता ।
आकाशसहिता ख्याता प्रणीता पूरणं भवेत् ॥ इति ।

अन्यच्च—

सांगुष्ठे चाङ्गुलित्रीणि प्रणीताः सव्यहस्तके ।
पूरयेद्दक्षिणा धारा आकाशे शब्दतन्मतम् ॥
सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ।
कुण्डस्योत्तरदिग्भागे प्रणीतास्थापनं भवेत् ॥ इति ।

एवं सव्यहस्तेन पात्रं गृहीत्वा दक्षिणेन पूरणम् पश्चिमासने निधानम् पात्रालम्भः पूर्वासने निधानं भवति । "परिस्तीर्य" इति सूत्रम् । परिस्तरणञ्च कुशैरग्नेः समन्तादाच्छादनम् । उक्तञ्च श्रौते कात्यायनेन "तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य्य पुरस्तात्प्रथमम्" इति । तृणशब्देन बर्हिरुच्यते बर्हिःशब्देन कुशा एवोच्यन्ते । "कौशं बर्हि"रिति तेनैव परिभाषणात् । पुरस्ता-

त्प्रथमम् । तच्च पूर्वस्यां दिशि प्रथमङ्कर्त्तव्यम् । एवञ्च "आवृत्तिसाम- न्तेषु प्रदक्षिणम्" इतिसूत्रबोधितप्रादक्षिण्यानुग्रहाय ईशानकोणादार- भ्य प्रागग्रैः कुशैः परिस्तरणं भवति । उक्तञ्च अग्निगुह्ये—

ईशान्यादिषु पूर्वाग्रैः कुशैः सव्यं परिस्तरः । इति ।

स्मृत्यन्तरे—

यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥ इति ॥

अग्निगुह्ये—

वह्नितस्तु परित्यज्य द्वादशाङ्गुलतो बहिः ।
परिस्तरणदर्भास्तु षोडश द्वादशापि वा ॥

"अर्थवदासाद्य" इति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनम् । नन्वत्र "अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम्" इति कात्यायनपरिभाषातः प्राप्नोत्येतासादनम् किमर्थम्पुनरिदं सूत्रमिति चेन्न । "अपणस्य पश्चादुत्तरतो वा" इति कात्यायनस्य देशविशेषद्वंद्वतादिविशिष्टबोधनार्थत्वेनाऽस्य सार्थकत्वात् । एतच्च आसादनं विनियोगक्रमेण । तदाऽऽह च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्रेरुदगग्रं समीपतः ।
तत्तथा सादयेत्पात्रं यद्यथा विनियुज्यते ॥ इति ॥

प्राञ्चं प्राञ्चमिति पुंस्त्वमार्षम् । विशिष्टो नियोगो विनियोगः मुख्यः प्रयोग इति यावत् । तथा च यत्कार्य्यार्थं यत्पात्रमुपादीयते तत्कार्य्यक्रमेण तस्यासादनम् । कारिकायाम्—

पश्चादुत्तरतो वा स्यात्पात्रासादनमग्नितः ।
उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ॥
प्राग्बिलान्युदगग्राणि प्राक्संस्थान्यग्नितो यदि ।
प्रागग्रोदग्बिलान्यग्रेरुदक्संस्थानि चैव हि ॥

अग्निगुह्ये—

आसादयति पात्राणि प्रादेशे करके बुधैः ।

अङ्गुलित्रिप्रमाणेन पात्रात्पात्रान्तरे स्थितिः ॥
दर्भास्त्रयः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमुत्तमम् ।
आज्यस्थाली चरुस्थाली संमार्गोपयमौ कुशौ ॥
पालाश्यः समिधस्तिस्रः स्रुव आज्यं गवेधुका ।
तण्डुलान्पूर्णपात्रञ्च दक्षिणाऽथ वरोऽथ वा ॥

एतच्च विपुलस्थानसम्भवे, असम्भवे तु कात्यायनोक्तम्--

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।

इति देवयाज्ञिकाः । "पवित्रे कृत्वा" इति सूत्रम् । प्रथमैस्त्रिभिः कुशतरुणाग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य । कात्यायनसूत्रम् "कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशेनच्छिनत्ति" इति । अत्र कुशाविति कुशतरुणे उच्येते । तथा च शाङ्खायनः "कुशतरुणे अविषमे आंवच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन च्छिनत्ति" इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे च--

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ इति ॥

पवित्रे द्वे त्रीणि वा इति विकल्पः । तथा च श्रुतिः "अथो पवित्रा स्युर्वा नो हि तृतीयो द्वे त्वेव" । प्रोक्षणीपात्रलक्षणमाह प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलमितखातं पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा भवतीति हरिहरादयः । कारिकाकारस्तु---

वैकङ्कतं पाणिमात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते ।
हंसवक्त्रप्रसेकञ्च त्वग्बिलं चतुरङ्गुलम् ॥
दण्डस्तस्य प्रणीतानां स्यादप्यङ्गुष्ठमात्रतः । इति ।

यज्ञपार्श्वे तु--

अश्वत्थदलवत्प्रोक्तं दीर्घं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
पूर्णपात्रं तथा कुर्यात्प्रोक्षणीनाञ्चपात्रकम् ॥ इति ॥

आज्यस्थाल्याः स्वरूपमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

आज्यस्थाली प्रकर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा।
महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च ॥
आज्यस्थाल्याः प्रमाणन्तु यथाकामन्तु कारयेत्।
सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते ॥

तैजसं सुवर्णादि। चरुस्थालीप्रमाणमाह स एव—

तिर्य्यगूर्द्ध्वं समिन्मात्री दृढाऽनतिबृहन्मुखी।
मृण्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रचक्ष्यते ॥ इति।

हरिहरकारिकाकारादयस्तु द्वादशाङ्गुलबिला प्रादेशा आज्यस्थाली चरुस्थाली च भवति इत्याहुः। समिधां लक्षणमाह ब्रह्मपुराणे—

पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः।
वेतसौदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनं सरलस्तथा ॥
शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति याज्ञिकाः।

मरीचिः—

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥

गृह्यसङ्ग्रहेऽपि—

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः।
शान्त्यर्थेषु सवल्कार्द्रा विपरीता जिघांसताः ॥ इति ॥

परिशिष्टान्तरेऽपि—

समित्पवित्रं वेदश्च त्रयं प्रादेशसम्मितम्।
इध्मस्तु द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः।

अथ स्रुवलक्षणमाह कात्यायनः—

"अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः"। इति।

अङ्गुष्ठपर्वणा तुल्यं वृत्तं पुष्करं यस्य सोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्कर इति। तच्च खादिरं "खादिरः स्रुवः स्फयश्चेति" तेनैवोक्तत्वात्। स्फयोऽपि खादिरः खड्गाकृतिः। शेषं स्पष्टम्। "प्रोक्षणीः संस्कृत्य"

इति सूत्रम । प्रोक्षणीपात्रं प्रणितासन्निधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिञ्च्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोत्थाप्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य । तथा च कात्यायनसूत्रम् "**हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति ताः स्थानं तयोः सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति प्रोक्षितास्थेति तासां प्रोक्षणमिति**"। अस्यार्थः । यस्यां हविर्ग्रहणमाम्नातं सा हविर्ग्रहणी स्रुक् अग्निहोत्रहवणी इति यावत , तस्यामपः कृत्वा ताभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति उत्पवनङ्करोति उत्क्षिपति इति यावत् । ताः स्थानं तयोः, ताः प्रोक्षण्य आपस्तयोः पवित्रयोः स्थानं निधानस्थलम् । सव्ये कृत्वा सव्यहस्ते ताः पात्रे स्थिताः प्रोक्षणीः स्थापयित्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं गमयति । तासाम्प्रोक्षणम् प्रणीतोदकेन प्रोक्षणीनां प्रोक्षणम् । "**अर्थवत्प्रोक्ष्य**" इति सूत्रम् । अर्थवत्प्रयोजनवत तज्जलेन यथासादितानाम्पात्राणाम्प्रत्येकम्प्रोक्षणम् । इदम्प्रोक्षणमुत्तानहस्तेन इत्युक्त प्रागभ्युक्षणप्रसङ्गे । न चैवं तण्डुलानामपि प्रत्येकम्प्रोक्षणं स्यादिति वाच्यम् । अर्थवत्प्रोक्ष्येत्यनेन प्रयोजनवतः प्रोक्षणविधानात् , न च तण्डुलानाम्प्रत्येकं प्रयोजनमस्ति समुदितानामेव प्रयोजनवत्त्वात् । एवञ्च तिसृणां समिधामपि न प्रत्येकं प्रोक्षणम् । अग्निसमिन्धनरूपकार्य्योपयोगित्वात् । अत एव श्रौते कपालानां परिधीनां च न प्रत्येकं प्रोक्षणम् इति । आर्थिकञ्च प्रोक्षणीनां निधानम् प्रणीताग्न्योरन्तरालरूपे असञ्चरे भवति, श्रौते तथा दृष्टत्वात् । उक्तञ्च अग्निगुह्ये—

तेन दर्भद्वयेनैव सपवित्रकरेण च।
क्रमात्पात्रगणं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीपात्रधारिणा।
निदध्यात्प्रोक्षणीपात्रं सपवित्रं समाचरेत् ।
अनन्तरं प्रणीताग्न्योरसञ्चरस्तु स स्मृतः इति ॥

"**निरुप्याज्यम्**"इति सूत्रम् । आसादितमाज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चा-

दग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य, चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादिततण्डुलान्प्रक्षिप्य। एवञ्चचर्वादीनामाज्यनिर्वापोत्तरं निर्वापस्यैवाप्रामाणिकत्वात् चरुपात्रे प्रणीतोदकमासिञ्च्य तण्डुलप्रक्षेप इति प्रकारविशेषकथनन्त्वसंगतमेवेति चेन्न। "पवित्रान्तर्हितेऽप आनीय तण्डुलानोप्य मेक्षणेन पर्यायुवन् जीवतण्डुलं श्रपयति" इति मैत्रगृह्ये, गृह्यान्तरेऽप्याज्यनिर्वापाद्युत्तरमेव सधर्मकचरुनिर्वापादिदर्शनात्। "अधिश्रित्य" इति सूत्रम्। अधिश्रयणम अग्नौ स्थापनम्। तत्र आज्यं ब्रह्मा अधिश्रयति। तदुत्तरतः स्वयं चरुमेव युगपदग्नावारोप्य। अत्र आज्यचर्वोर्युगपदधिश्रयणं, दर्शपौर्णमासयोस्तथा दृष्टत्वात्। न च तत्रापि सूत्रकारेण स्पष्टतयाऽनुक्तत्वात् कथमेवमिति वाच्यम्। "तद्वा एतदुभयꣳसह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳसह क्रियतेऽर्द्धो हि वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदिह भवति स यश्चासावर्द्धो य उ चायमर्द्धस्ता उभावग्निं गमयाविति तस्माद्वा एतदुभयꣳसह क्रियते" इति श्रुतेः सूत्रकारस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पनात्। "पर्यग्नि कुर्य्यात्" इति सूत्रम्। आज्यमित्यनुवर्तते। अधिश्रितस्याज्यस्य परितः अग्निङ्कुर्य्यात् इति तात्पर्यम्। पर्य्यग्निकरणम् परितः उल्मुकभ्रामणं न तु परितः अग्निस्थापनम्। अत्र "निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्य्यग्नि कुर्य्यात्" इति सूत्रस्थमाज्यपदं चर्वादीनामुपलक्षणार्थम्। एवं चर्वादीनामपि निर्वापाधिश्रयणपर्य्यग्निकरणानि भवन्ति। अत्र नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात्" इति सूत्रात् मुख्यद्रव्याभावे तत्सदृशं प्रतिनिधयम्। तत्र मुख्य द्रव्यं गव्यमाज्यं व्रीहयो यवाश्च। तत्र घृतमात्राभावे प्रतिनिधिर्ग्राह्यः। तदाह मण्डनः—

घृताभावे भरद्वाजबौधायनमुनी पृथक्।
आहतुः सूत्रबौधायनोक्तमादौ वदिष्यते॥
घृतार्थे गोघृतङ्ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम्।
आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलमपीष्यते॥
तैलाभावे गृहीतव्यं तैलं यत्तिलसम्भवम्।

तदभावेऽतसीस्नेहः कौसुम्भः सर्षपोद्भवः ॥
वृक्षस्नेहोऽथ वा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।
तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥
भरद्वाजोऽन्यथा प्राह घृतप्रतिनिधिं मुनिः ।
गव्याज्याभावतश्छागमाहिष्यादेर्घृतङ्क्रमात् ॥
तदभावे गवादीनां क्रमात्क्षीरं विधीयते ।
तदभावे दधि ग्राह्यमलाभे तैलमिष्यते ॥

व्रीहीनां यवानाञ्च मुख्यत्वमाह कात्यायनः "व्रीहीन्यवान्वा हवींषीति"। तदभावे एतत्सुसदृशं ग्राह्यम्। अत्र मण्डनोक्ता मुख्या विशेषाः-

हविर्व्रीहिमयङ्कार्यं यद्वा यवमयम्भवेत् ।
तयोरभावे श्यामाका नीवारा वा हविर्भवेत् ॥
वेणुयवा गोरसं वा कंदमूलफलं जलम् ।
सत्यं वा हविरेतेषां यथासम्भवमाहरेत् ॥
प्रतिनिध्यन्तरं सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ।
प्रधानदेवतोद्देशात्सन्त्यजेत्सत्यमात्मनः ॥
अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमात्रकम् ।
न ग्राह्यं सर्वथा माषमसूरदरकोद्रवम् ॥
यद्वा व्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः ।
ओषधीः प्रतिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः ॥
ग्राम्याणां वा भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ।
यवाभावे तु गोधूमास्तनो वेणुयवादयः ॥
छन्दोगगृह्यवचनाज्जुहुयाद्धविरत्यये ।
फलं यज्ञियवृक्षस्य तत्पत्रमथवा जलम् ॥
आग्रायणे न लभ्यन्ते श्यामाकाश्चेत्कथञ्चन ।
श्यामाकप्रस्तरस्तत्र कार्यो बौधायनाश्रयात् ॥ इति ।

"स्रुवं प्रतप्य" स्रुवप्रतपनमधोमुखस्याग्नौ तापनम् "संमृज्य"

इति सूत्रम्। सम्मार्जनञ्च कात्यायनेनोक्तम् "वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् संमार्ष्ट्यनिशित इति विपर्य्यस्य बहिर्मूलैः प्राङुत्क्रम्य इति"। वेदः— ग्रथितकुशमुष्टिविशेषः। तदग्रैः अन्तरतः मुखप्रदेशे उपरि प्रदेशे इति यावत्। प्राक् प्राक्संस्थं संमार्ष्टि सम्यक् प्रकारान्तरेण तत्संलग्नं रजःपातः यथा स्यात्तथा मार्जनङ्करोति। विपर्य्यस्येति। प्राक् इत्यस्य विपर्य्यासः प्रत्यक् इत्यर्थः। बहिः बाह्यतः मूलैः वेदाग्रमूलैः प्राङुत्क्रम्य(१)प्रागत्वा। अत्र स्मार्त्ते वेदाभावेन तदग्रस्याभावात् संमार्गार्थं कुशा एवोपादीयन्ते, वेदस्यापि कुशात्मकत्वेन कुशांशे बाधायोगात्। तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सम्प्रमार्गो जुहूषता। इति।

तेषां कुशानामग्नौ प्रक्षेप इति आह आश्वलायनकारिका—

"तान्कुशान्कृतसम्मार्गान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदथेति"।

युक्तश्चैतत् श्रौते दर्शनात्। "अभ्युक्ष्य" इति सूत्रम्। अभ्युक्षणं सेचनम्। तच्च प्रणीतोदकेन, यावदुदककार्य्यार्थं प्रणीतानामुपादानात्। "पुनः प्रतप्य निदध्यात्" इतिसूत्रम्। पुनरुक्तप्रकारेण प्रतपनङ्कृत्वा निदध्यात्। निधानञ्चाज्यदेशाद्दक्षिणतः, दर्शपूर्णमासयोस्तथा दृष्टत्वात्। आत्मनो दक्षिणतो निधानमिति पद्धतिकाराः। पठन्ति च—

पुनः प्रतप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत्।
आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशान्तरे॥

तौ स्रुक्स्रुवौ। स्रुवस्यायं संस्कारो होमार्थः। एवञ्च दृष्टार्थता तत्संस्कारस्य। अतः संस्कारविस्मरणे प्रायश्चित्तपूर्वकम्प्रागन्त्यहोमात्कार्यः। ऊर्द्ध्वन्तु प्रायश्चित्तमात्रम्। "प्रोक्षण्युदकेनाभ्युक्षणमि"ति गर्गः। "आज्यमुद्वास्य" इति सूत्रम्। उद्वासनमुत्तारणम्। तच्च उत्तरतः। तथा च कात्यायनसूत्रम् "उदगुद्वासयति हविश्चेति"। "उत्तरत उपचारो वै

(१) प्राङुत्क्रम्य किञ्चित्प्राग्देशं गत्वेत्यर्थः। एतदुत्क्रमणमन्तःसंमार्गकाले बहिःसंमार्गकाले च उभयत्र कार्यम् "प्राङ् वैवोत्क्रम्य" इति श्रुतेः।

यज्ञ इति" श्रुतेश्च। आज्यमिति चरोरप्युपलक्षणार्थम्, तस्यापि होमार्थत्वेनावश्यकत्वात्। तत्र आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यपश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयेत् इति सम्प्रदायः। अपरे तु "हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरं ऋत्विजाश्च यथापूर्वमिति"परिभाषासूत्रात्। शृतानान्तु पूर्वेणाद्वासितानान्तु पृष्ठत इति रीत्यैव स्मार्त्ते उद्वासनमाहुः। उद्वासितमाज्यं चरुश्चाग्नेः पश्चिमतो निदध्यात्। श्रौते हविरासादनस्य तथा दृष्टत्वात् इति सम्प्रदायः। "उत्पूय"इति सूत्रम्। आज्यमित्यनुवर्त्तते। उत्पवनमुत्क्षेपणमात्रमिति बहवः। उदगग्रे पवित्रे धारयन्नङ्गुष्ठाभ्याम् चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चोभयतः प्रतिगृह्योद्ध्वाग्रे प्रह्वे कृत्वाऽऽज्ये प्रत्यस्यति। "सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिरि"त्याज्यसंस्कारः। सर्वत्र "नासंस्कृतेन जुहुयात्" इति शाङ्खायनगृह्यप्रकारेणोत्पवनम, उत्पवनप्रकारविशेषस्याकांक्षितत्वात्। आकांक्षितं परोक्तमपि गृह्यते अविरोधात! सवितुस्त्वेति मन्त्रस्तु न गृह्यते। "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः" इत्यनेन विरोधादित्यन्ये। "अवेक्ष्य" इति सूत्रम्। अवेक्षणमवलोकनमाज्यस्य। "प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्" इति सूत्रम्। चकारादुत्पूय। पूर्ववत् श्रौतवत, तेन पवित्राभ्यामिति लभ्यते। गदाधरमते व्याख्या–पूर्ववदिति पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पूय तास्वेव पवित्रनिधानम। चशब्दादाज्यमपि। पूर्ववदेव पवित्राभ्यामुत्पवनम्। प्रोक्षणीसंस्कारोऽयं पर्य्युक्षणार्थः। "उपयमनकुशानादाय" इति सूत्रम। उपयमनकुशा उपग्रहार्थाः कुशाः तान् दक्षिणहस्तेनादाय सव्ये निधाय। "समिधोऽभ्याधाय" इति सूत्रम। तिष्ठन् समिधः प्रक्षिप्य "तिष्ठन् समिध आदधात्यस्थीनि वै समिधस्तिष्ठतीव वा अस्थीनीति" श्रुतेः। "तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्ये" इति कात्यायनसूत्राच्च। ताश्च प्रागग्रा आदधाति।

प्रागग्राः समिधो देया स्ताश्च काम्येष्वपाटिताः।
शान्त्यर्थेषु सवल्काद्रा विपरीता जिघांसता॥

इति गृह्यपरिशिष्टात् । "पर्य्युक्ष्य" इति सूत्रम् । चुलकगृहीतेनोदकेनाग्निमैशानादि तदन्तं परिषिच्य । एतच्च प्रोक्षण्युदकेन; उत्पवनरूपप्रोक्षणीसंस्कारस्योत्तरकार्यार्थत्वात् ।

ऊर्द्धपादावधोवक्त्रः प्राङ्मुखो हव्यवाहनः ।
ईदृशे वह्निरूपे तु आहुतिः कस्य दीयते ॥
सपवित्राम्बुहस्तेन वह्नेः कुर्य्यात्प्रदक्षिणम् ।
हव्यवाट् सलिलं दृष्ट्वा बिभीतः सन्मुखो भवेत् ॥

"जुहुयात्" इति सूत्रम् । वक्ष्यमाणहोमङ्कुर्यात् । संस्रवधारणार्थम् पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् । "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः" इति सूत्रम् । एषः परिसमूहनादिपर्य्युक्षणपर्य्यन्तो विधिरेव न मन्त्राः, एवकारो मन्त्रप्रतिषेधार्थः । क ? यत्र क चन लौकिके स्मार्त्ते वाग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यः । अत्र देवीपुराणे प्रत्येकं परिसमूहनादिषु मन्त्रा उक्ताः । "यद्देवा देवहेडनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोक इत्यनुलेपनम् । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सप्रातिमित्युल्लेखनम् । व्रजं गच्छेत्युद्धरणम् । देवस्य त्वेत्यभ्युक्षणम् । अग्निर्मूर्द्धेत्यग्न्युपसमाधानम् । समिधाग्निं दुवस्यतेति समिदाधानम् । मयि गृह्णामीत्यग्नेः सन्धुक्षणम् । हिरण्यगर्भेति ब्रह्मासनम् । आपोहिष्ठेति प्रणीताः । कया नश्चित्र इति प्रणीतापूरणम् । पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति पवित्रकरणम् । इषेत्वेत्याज्यनिर्वपनम् । त्रातारमिन्द्रमिति स्रुवप्रतपनम् । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिदिति संमार्ज्जनम् । धूरसीत्यभ्युक्षणम् । प्रत्युष्टंरक्ष इति पुनः प्रतपनम् । सवितुर्वः प्रसव इत्युत्पवनम् । धूरसीति पर्य्युक्षणम्" । इति ।

एवंलक्षणसंयुक्तं सर्वहोमेषु याज्ञिकम् ।
विधानं विहितं तत्र ब्रह्मणाऽमिततेजसा ॥
अन्यथा ये प्रकुर्वन्ति सूत्रमाश्रित्य केवलम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति सर्वे देवा न संशयः ॥

सूत्रे मन्त्रवर्जितकुशकण्डिकाकरणमुक्तम् , देवीपुराणे तु समन्त्रकम्

कुशकण्डिकाकरणम् इत्येवं सन्देहे प्राप्ते निर्णयमाह संहिताप्रदीपः—

एकार्थरूढानि वचांसि यानि मिथोविरुद्धार्थपदानि सन्ति।
न तानि मिथ्या मुनिभाषितानि विद्वान्विदध्याद्विषयव्यवस्थाम् ॥

इदं तु देवीपुराणोक्तशान्तिकस्थालीपाकपरम्, तदन्ते एव तत्र पाठात्। सामान्यतः स्मार्तकर्ममात्रपरत्वे च "**एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम**" इति इत्यादिसूत्रविरोधः स्यात्। कर्काचार्येण एवं निर्णीतम्–यत्र क्वचिद्धोमः शान्तिकपौष्टिकादिष्वपीति क्वचिच्छदः गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथाऽयं विधिः।

अथात्र वक्ष्यमाणविवाहहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभाषामाह "**अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यꣳस्विष्टकृच्चैतन्नित्यꣳसर्वत्र**" इति सूत्रम्। अस्यार्थः। अन्वारब्धः ब्रह्मणा कृताऽन्वारम्भः। यद्यपि "**दानवाचनान्वारम्भवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति**'कात्यायनपरिभाषातः यजमानकर्तृकोऽन्वारंभः सर्वत्र, तथाप्यत्र होमे यजमान एव कर्त्तेति स्वस्मिन् स्वकर्तृकान्वारम्भासम्भवेन होमकर्तुरन्वारम्भस्य यजमानकर्तृकस्यासम्भवात् अन्यकर्तृक एवान्वारम्भो वाच्यः। अन्यश्च न पत्नी "**अक्रुष्टो वा कश्चित्कर्माणि पुरुषाणामि**"ति कात्यायनपरिभाषया ब्रह्मऋत्विजामेव कर्मकर्तृत्वबोधनात्, प्रकृते च ब्रह्मणः सत्त्वात् तत्कर्तृक एवान्वारम्भ इति। अथैवमुक्तपरिभाषया ब्रह्मण एव सकलेतिकर्त्तव्यताकलापकर्तृत्वमस्तु अन्वारम्भे यजमानस्यैव कर्तृत्वमस्त्विति चेन्न। परिसमूह्येत्यादिभिर्ल्यबन्तैः परिसमूहनादीनां सर्वेषां पदार्थानां समानकर्तृकत्वलाभात्। परिसमूहनादौ तु न ब्रह्मणः कर्तृत्वम् तदानीं तस्याविद्यमानत्वात्। न हि ब्रह्मोपवेशनात्पूर्वमपि तस्मिन्कर्मणि ब्रह्मास्ति येन तत्कर्तृकं परिसमूहनादि भवेत् इति।

"**ब्रह्मैवैक ऋत्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति**"॥ इति गोभिलगृह्याच्च। ब्रह्मणा दक्षिणे बाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कृते सति आघारसंज्ञके आहुती जुहोति। आघारशब्देन होमविशेषो। तत्र

पूर्वाघारः प्राजापत्यः अग्नेरुत्तरभागे। उत्तराघार ऐन्द्रः अग्नेर्दक्षिणभागे। पूर्वाघारोऽग्नेरुत्तरप्रदेशे उत्तराघारश्च दक्षिणप्रदेश इति। "स यदुभयत आघारयतीति" श्रुतेः। "दक्षिणहस्तेनान्तरेण जानुनी आसीन आघारौ जुहोति प्राजापत्यमुत्तरार्द्धे प्राञ्चं मनसा ऐन्द्रं दक्षिणार्द्धे प्राञ्चमेवेति' मैत्रायणीगृह्याच्च। आज्यभागौ अग्निदैवत्यसोमदैवत्यौ होमविशेषौ। तत्राग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे सौम्यं दक्षिणपूर्वार्द्धे अतिप्रज्वलितप्रदेशे वा तदुभयं जुहोति। "आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यꣳ समिद्धतमे वेति" कात्यायनोक्तेः। अत्र च सर्वत्रान्ते स्वाहाकारः कार्यः। सीतायज्ञप्रकरणे "मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाꣳ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेर्विनिवृत्तिरिति" सूत्रेण पारस्करेणैव सर्वत्र स्वाहाकारेणैव होमस्योक्तत्वात्। "स्वाहाकारः सर्वत्रेति स्वाहाकारप्रदाना" इति च कात्यायनसूत्रात्। स्वाहाकारपरिप्राप्तौ तदेकवाक्यत्वाय चतुर्थ्यन्तं देवतापदं उच्चार्य स्वाहान्तेन होमः कार्य इति। तथा च शाङ्खायनं गृह्यम् "अनाम्नातमन्त्रास्वादिष्टदेवतासु अमुष्मै स्वाहेति जुहुयादिति"। हिरण्यकेशिगृह्यञ्च "सर्वदर्विहोमानामेषकल्पो मन्त्रान्ते स्वाहाकारोऽमन्त्रास्वामुष्मै स्वाहेति यथादेवतमिति"। एते सर्वेऽपि होमाः समिद्धे कार्याः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चापि जायते॥
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन।
आरोग्यमिच्छन्नायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा॥

अग्निधमनेऽपि विशेष उक्तस्तत्रैव—

जुहूषंश्च हुते चैव पाणिशूर्पास्यदार्विभिः।
न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना॥
मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत॥ इति

मुखेन धमनङ्कलौ न भवति इत्याहतुर्माधवपृथ्वीचन्द्रोदयौ—

प्रजार्थन्तु द्विजाग्र्याणां प्रजाऽरणिपरिग्रहः।

ब्राह्मणानां प्रवासितं मुखाग्निधमनन्तथा ॥

इति न भवति इत्यनुवर्त्तते । यत्तु वंशादि व्यवधाय धमनमाचरन्ति तन्मुखविन्दुट्पतनशङ्कया । गौतमस्तु सामान्येनैव मुखं निषेधयति "**अग्निमुखोपधमनविगृह्यवादादि वर्जयेत्**" इति । एवं "**प्रजापतये स्वाहा**" इति मन्त्रेण पूर्वाघारो भवति इति तु पद्धतयः ।

त्यागश्च इदं प्रजापतये नमम इत्येवम् । स च पत्नीयजमानाभ्याम् उभाभ्यामपि कार्यः उभयोः स्वामित्वाविशेषात् । "**प्रधानठ० स्वामीफलयोगादिति**" । कात्यायनेन सामान्यतः स्वामिन एव त्यागकरणस्योक्तत्वात् । मण्डनेन तु विशेषः(१)—

तुल्य एवाधिकारः स्याद्दम्पत्योरुभयोरपि ।
कर्तृत्वञ्च तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रचक्षते ॥
यद्वा त्यागं पतिः कुर्य्यात्पत्नी तदनुमन्यते ।
अधिकारं च वैषम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ॥
प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन् यजमानोऽधिकारवान् ।
पत्नी तत्परतन्त्रा सत्यङ्गभूताधिकारिणी ॥

तथा—

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ।
असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका ॥
असन्निधौ तु पत्नी स्यादध्वर्य्युस्तदनुज्ञया ।
उन्मादे प्रसवे चर्त्ता कुर्वीतानुज्ञया विना ॥

तथा—

उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् । इति ।

महाव्याहृतयोऽप्येतत्प्रसिद्धाः भूर्भुवःस्वास्तिस्रः । सर्वानुक्रमेऽपि "**भूर्भुवः स्वास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽग्निवायुसूर्य्यदेवत्याः क्रमेणेति**" । सर्वप्रायश्चित्तम् इति त्वन्नो अग्ने इत्यादिमन्त्रकरणकपञ्चहोमानां संज्ञा । "**सर्वप्रायश्चित्तं पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नो अग्न इति द्वा-**

(१) उक्त इति शेषः ।

भ्याम् आयाश्चाग्ने ये ते शतमुदुत्तमामिति" च कात्यायनसूत्रम् । प्राजापत्यं प्रजापतिदैवत्यकर्म होम इति यावत् । स्विष्टकृच्च । स्विष्टकृच्छब्देन स्विष्टकृद्दैवत्यो होम इत्युच्यते । स च 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' । अत्रावदाने हविष उत्तरार्द्धादवदाय अग्नेरुत्तरार्द्धे होतव्यम् । स्विष्टकृतं प्रकृत्यैव "सर्व्वा उत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति" इति श्रुतेः । पूर्वं हुताभिराहुतिभिः संसर्गो यथा न भवति तथा च होतव्यम् । "असंसृष्टामाहुतिभिरिति" कात्यायनसूत्रम् । "अग्नये स्विष्टकृतेस्वाहेत्यसंसक्तामुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहोति" इति मैत्रायणीयगृह्याच्च । अत्र कदाचिन्महाव्याहृतिभ्यः प्राक् स्विष्टकृद्धोमो भवति कदाचित्पश्चात् । स च कर्मविशेषस्थानान्तरे भवति "प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः" इतिवक्ष्यमाणसूत्रम् । महाव्याहृतिभ्यः प्राक् स्विष्टकृद्धोमो भवति चेद्यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृति हविर्भवति । केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति । कर्मकौमुद्याम् —

> स्वाहान्ते जुहुयाद्धोता स्वाहया सह वा हविः ।
> त्यागान्ते ब्रुवते केचिद्द्रव्यप्रक्षेपणं बुधाः ॥
> हीयते यजमानश्चेत्स्रुवमूलस्य दर्शनात् ।
> तस्मात्संगोपयेन्मूलं होमकाले स्रुवस्य च ॥

> पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका कंसादिना चेत्स्रुवपूरमात्रकम् ।
> दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥
> उत्तानेन तु हस्तेन त्वङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
> संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥

इति विधानपारिजातात् । "एतन्नित्यꣳसर्वत्र" इति सूत्रम् । एतच्चतुर्दशाहुतिकं कर्म नित्यं सर्वकर्मसु च भवति । ततः संस्रवप्राशनम् । अत्र सर्वहोमार्थं स्रुवेण गृहीतस्यासर्वहोमः हुत्वा च पात्रान्तरे तस्य शेषस्य स्थापनम् । सर्वहोमान्ते च सर्वशेषाणां प्राशनम् । तथा च कात्यायनः "पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनम्" इति । अस्यार्थः पाकयज्ञशब्देन स्मार्त्तहोमा उच्यन्ते । अत्र होमार्थं यद-

वत्तं गृहीतं तस्य असर्वहोमः कर्त्तव्यः । स्रुवादिभिर्यद्गृहीतं तद्धुत्वा किंचित्परिशिष्य पात्रान्तरे स्थापनमित्यर्थः । सर्वहोमाद्धुत्वा पात्रान्तरस्थापितसर्वशेषाणां प्राशनमाह रेणुः—

स्रुवहोमे सदा त्यागः प्रोक्षणीपात्रमध्यतः ।
पाणिहोमे सदा त्यागो विना प्रोक्षणिकं द्विज ! ॥

शौधः—

ऋत्विजां जुह्वतां वह्नौ बहिः पतति यद्धविः ।
स ज्ञेयो वारुणो भागः प्रक्षेप्यो विमले जले ॥

इति रङ्गनाथकृतरुद्रपद्धतौ ।

अथ दक्षिणा । तत्र कात्यायनः पाकयज्ञेष्वनुवर्त्तमानेषु "पूर्णपात्रं दक्षिणा वरो वा" इति । मैत्रायणीगृह्ये च "पूर्णपात्रं दक्षिणा बर्हिरनुप्रहरत्येतेन स्थालीपाकेन स्थालीपाकाः सर्वे व्याख्याताः" इति । पूर्णपात्रञ्च परिभाषितं यज्ञपार्श्वे—

अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं तदुच्यते ॥

एतदशक्तौ तु—

यावता बहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन विद्यते ।
नावरार्ध्यमतः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टीयकात्यायनवचनात् । ततो न्यूनमपि भवति । "औषधस्य मानपात्रं पूर्णं पूर्णपात्रमिति" तु कर्कः । तथा गोभिलगृह्यम् "पूर्णपात्रो दक्षिणान्नं ब्रह्मणे दद्यात् कंसं वा चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वापि वा फलानामेवैतत् पूर्णपात्रमित्याचक्षत इति" । अत्र च शक्तितो व्यवस्था "स्वाधीनं द्रव्यं वरशब्देनोच्यते" इति कर्कः । "गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्येति" पारस्करपरिभाषित एव वरः सर्वत्र ग्राह्यः ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकण्डिका ॥ १ ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः। कर्त्ता प्राङ्मुखः शुचिपीठे उपविश्य शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यङ्गुलं मण्डलं परिलिख्य तत्र त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपमार्य, गोमयोदकेनोपलिप्य, खादिरेण स्फ्येन प्रागग्रोदक्संस्थाः स्थण्डिलपरिमाणास्तिस्रो लेखा लिखेत्। अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यथालिखिताभ्यो रेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य, उदकेनाभ्युक्ष्य, कर्मसाधनभूतमग्निं सीमन्तिन्या स्थापयित्वा, अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य, तत्र ब्रह्मोपवेशनम्। अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरासनद्वयं स्थापयित्वा चमसं वामहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधायालभ्य ब्रह्मणो मुखमवलोक्य पूर्वासने स्थापयित्वा, बर्हिर्मुष्टिमादाय, ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिर्भिरुदक्संस्थमग्नेः परिस्तरणम्। अग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा पात्रासादनम्। पवित्रच्छेदनानि त्रीणि। पवित्रे द्वे। प्रोक्षणीपात्रम्। आज्यस्थाली। चरुस्थाली। संमार्गकुशाः पञ्च। उपयमनकुशाः सप्त। समिधस्तिस्रः। स्रुवः। आज्यम्। व्रीहयः। तण्डुलाः। पूर्णपात्रम्। दक्षिणा। पवित्रच्छेदनैः पवित्रीकरणम्। द्वयोरुपरि त्रीणि निधाय। द्विमूलेन प्रदक्षिणीकृत्य त्रिभिश्छिद्य। द्वौ ग्राह्यौ त्रिस्त्याज्यः। प्रोक्षणीपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पवनम्। पवित्रयोः प्रोक्षणीसु निधानम्। प्रोक्षणीनां सव्यहस्तकरणम् दक्षिणेनोदिङ्गनम्। प्रणीतोदकेन प्रोक्षणीनां प्रोक्षणम्। प्रोक्षण्युदकेन आज्यस्थाल्याः प्रोक्षणम्। चरुस्थाल्याः प्रोक्षणम्। सम्मार्गकुशानां प्रोक्षणम्। उपयमनकुशानां प्रोक्षणम्। समिधां प्रोक्षणम्। स्रुवस्य प्रोक्षणम्। आज्यस्य प्रोक्षणम्। तण्डुलानां प्रोक्षणम्। पूर्णपात्रस्य प्रोक्षणम्। असञ्चरे प्रोक्षणीनां निधानम्। आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः। चरुपात्रे प्रणीतोदकासेकपूर्वकं तण्डुलप्रक्षेपः। आज्याधिश्रयणम्। चरोरधिश्रयणम्। आज्यस्योत्तरतः। पर्यग्निकरणमुभयोः। अर्धशृतचरौ स्रुवस्य प्रतपनं न्युब्जपुष्करस्य। सम्मार्गकुशैः सम्मार्जनमुत्तानपुष्करस्य। बुध्न्यादारभ्य कुशैरग्रपर्य्यन्तं सम्मृज्याग्रादारभ्य अधस्तान्मूलैर्मूलान्तम्। प्रणीतोदकेनाभ्युक्षणम्। पुष्करादारभ्य पुनः प्रतपनम्। दक्षिणतो निधानम्।

आज्योद्वासनम् । चरोः पूर्वेणानीयाग्नेरुत्तरतः स्थापयेत्(१)। आज्योत्पवनम् । अवेक्षणम् । अपद्रव्यनिरसनम् । प्रोक्षण्युत्पवनम् । उपयमनकुशादानम् । तिस्रन्समिदाधानम् । प्रोक्षण्युदकेन प्रदक्षिणम् पर्य्युक्षणम् । पवित्रयोः प्रणितासु निधानम् । अथ दक्षिणं जान्वाच्य जुहोतिस्थान उपविष्ट उपयमनकुशसहितं प्रसारितांङ्गुलिकं सव्यहस्तं हृदि निधाय ब्रह्मणा कुशैरन्वारब्धः स्रुवेण जुहोति । अग्नेरुत्तरभागे ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये नमम । अग्नेर्दक्षिणभागे ॐ इन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय नमम । समिद्धतमे ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये नमम । ॐ सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय नमम । ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये नमम । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे नमम । ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्य्याय नमम । ॐ त्वन्नो अग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान्देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाᳬसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा।इदमग्नीवरुणाभ्यां नमम । ॐ सत्वन्नो ऽअग्ने ऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुणᳬ ररणो व्वीहि मृडीकᳬ सुहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां नमम । अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजᳬ स्वाहा । इदमग्नये अयसे नमम । ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च नमम । ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाधमं व्वि मध्यमᳬ श्रथाय । अथा व्वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणायादित्यायादितये नमम । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये नमम । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते नमम । एवं केवलाज्यहोमे । यदि चर्वाद्यन्यदपि होमे द्रव्यं तदा महाव्याहृतिभ्यः प्राक् स्विष्टकृद्धोमः ।

(१) चरुमुदगुद्वास्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा उत्तरतः स्थापयेत् । ततः स्वपुरतो दक्षिणत आज्यम् उत्तरतश्चरुं च कृत्वा । मूलपुस्तके रहितोऽप्ययं पाठोऽत्रापेक्षितः ।

घृते होमद्रव्ये तदा प्रोक्षणीपात्रे प्रक्षेपः । चर्वादिद्रव्ये सति पात्रान्तरे । ततः संस्रवप्राशनम् । आचमनम् । पवित्राभ्यां नाभितो दक्षिणाङ्गेन शिरः-पर्य्यन्तं मार्जनम् । पवित्रत्यागोऽग्नौ । प्रणीताविमोकः प्रत्यक् । ब्रह्मन् अस्य कर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं पूर्णपात्रमेतत्तुभ्यमहं सम्प्रददे । यत्र यत्राग्नि-स्थापनं तत्र तत्रैते पदार्था भवन्ति ॥

अथावसथ्याधानं तत्साध्यानि कर्माणि च लिख्यन्ते । तत्रादौ तत्प्रशंसा तदधिकारी च लिख्यते ।

तत्र वाक्यम् गृहस्थकाण्डे—

नावसथ्यात्परो धर्मो नावसथ्यात्परं तपः ।
नावसथ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनम् ॥
नावसथ्यात्परः सत्यो नावसथ्यात्पर यशः ।
नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः ॥
नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं तपः ॥ इति ॥

अतः आवसथ्याधानमवश्यमेव कर्त्तव्यम् । आथर्वणगृह्ये च "अथ योऽयमनग्निकः स कुम्भलोष्ठस्तद्यथा कुम्भे लोष्ठः प्रक्षिप्तो नैव-शौचार्थाय कल्पते नैव शस्यं निवर्त्तयत्येवमेवायं ब्राह्मणोऽनग्नि-कः तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य मा दैवं दद्यात् न पित्र्यं न चास्य स्वाध्यायाशिषो न यज्ञाशिष इति" । केन कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह । तत्र अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जितब्राह्मणराजन्यवैश्यानुलोम्यरथकारा-णां स्त्रीणां चाधिकारः । तत्राङ्गहीनस्यासमर्थत्वात् , अश्रोत्रियस्यावैदि-कत्वात् , षण्ढस्याशुचित्वात् , शूद्रस्यावैदिकत्वात् । ननु रथकाराणां स्त्रीणां चावैदिकत्वात्कथमधिकार इति चेत्, न । "वर्षासु रथकार आदधीत" इति पार्थक्येनाधानश्रुतेः । "मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नी"मित्यादिना स्त्रीणां दीक्षादिदर्शनेन रथकाराणां स्त्रीणाञ्चाधिकारः ।

तथा चात्रिः—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रं हित्वाऽनुलोमजाः ।
अधिकुर्वन्ति गार्ह्येषु सह भर्त्रा स्त्रियस्तथा ॥

स्त्रीणामत एव भर्त्रा सहाधिकारो न पृथक्। मनुरपि—

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्।
शुश्रूषयति भर्त्तारं तेन स्वर्गे महीयते॥ इति॥

अकृताधाने ज्येष्ठे सोदर्ये पितरि पितामहे वा तिष्ठति तु नाधिकारः।
तदाहतुः शातातपसुमन्तू—

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसङ्ग्रहम्।
आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु तथा भवेत्॥
ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेत्पिता वाऽपि पितामहः।
कनिष्ठपुत्रपौत्राणामाधानं नैव कारयेत्॥

तिष्ठति इति अकृताधाने तिष्ठति इत्यर्थः।

अग्रजस्तु यदाऽनग्निरधिकारोऽनुजे कथम्।

इत्यनेनैकवाक्यत्वात्। कारयेत् कुर्यादित्यर्थः। अत्र सोदर्यपदं स्वपितृजन्यसोदर्यपरम। तेन तथाविधे भिन्नपितृजन्यसोदर्ये तिष्ठति तु नाधिकारविघ्नात्। तदाहात्रिः—

क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे।
नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे॥ इति॥

देशान्तरस्थादौ ज्येष्ठे सत्यपि नानधिकार इत्याह च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखोडकान्।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च।
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा।
कुहकाँस्तस्करांश्चापि परिविन्दन्न दुष्यति॥

एकवृषण एकाण्डः। शूद्रतुल्याः गोरक्षणादिकर्मपराः।
मनुः—

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्।

प्रेष्यान्वार्धुषितांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

खोडकः चरणरहितः। कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैवाधानमकुर्वाणाः। कुहकः वृथा परवंचनायोद्योगपरः। शातातपोऽपि—

क्लीबे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

भिक्षुको यतिः गद्गदः अस्पष्टवाक्। हेमाद्रौ सुमन्तुः—

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ॥

भ्रातृपदञ्च स्वपितृजन्यसोदरपरम्। तत्राधिकारिणोऽकृताधानस्य दोषश्रवणादाधानं नित्यम्। तदाह स्मृतिचन्द्रिकायां गर्गः—

कृतदारो न वै तिष्ठेत्क्षणमप्यग्निना विना।
तिष्ठन्भवेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत् ॥

तच्च कदा भवतीत्यपेक्षायामाह—

सू० आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषां वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वमरणिप्रदानमेके पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेरग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मे वरुण तत्वा यामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ पुरस्तादेवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते चायास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं देवा गातुविद इति बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ २ ॥

'आवसथ्याधानन्दारकाले' इति सूत्रम्। आवसथ्यस्य गृह्यस्याग्नेराधानमावसथ्याधानम्। तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरं कुर्यात्। प्राक् चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्यात्वस्यानुपपत्तेः। सभार्यस्य च आधाने अधिकारः। केचित्तु 'पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्राम-

ति' इत्येष दारकालः । प्राग्ध्रुवदर्शनाद्दारकाल इति भर्तृयज्ञः । वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः । ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यन्ते । अस्माकन्तु "आवसथ्याधानं दारकाले" इत्यारभ्याऽग्निसंस्कारस्य पारस्कराचार्येण पृथगभिधानात्तत्संस्कारसंस्कृतोऽग्निरौपासनः । "दायाद्यकाल एकेषाम्" इति सूत्रम् । दायं पैतृकं धनम् तस्य विभागादिना स्वीयत्वेन आद्यः(१) कालः । तस्मिन्काले आवसथ्याधानं कर्त्तव्यम् इत्येकेषामाचार्य्याणां मतम् । एवञ्चात्र पारस्करकल्पानां माध्यन्दिनीयानामविभक्तदायादरहितानां दारकाले अविभक्तदायादवताञ्च तेषां दायाद्यकाल एवाधानं भवतीति व्यवस्थितविकल्प इति ।

अत एव रेणुः—

आधानं दारकाले वा कुर्य्याद्दायाद्यकालतः ।
अभ्रातृमान्दारकाले दायाद्ये भ्रातृमाँस्तथा ।
चतुर्थीकर्मनिर्वृत्तौ दारकालः प्रकीर्त्तितः ॥
भ्रातॄणां धनभागे सत्युक्तदायाद्यकालतः ।
व्यवस्थितविकल्पोऽयं भाष्यकारेण दर्शितः ॥

कालातिक्रमे तु—

यावदब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।
तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्धोम्यं दद्याद्यथाविधि ॥

अस्यार्थः अतिक्रान्तसंवत्सरसंख्यया प्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा अतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा सायं प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । प्राजापत्यलक्षणन्तु स्मृत्यर्थसारे—

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात्प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

अत्र ग्राससंख्या पाराशरेणोक्ता—

सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥

---

(१) आद्यो नतु द्वितीयादिर्ग्राह्य इत्यर्थः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु यथा वास्य विशेन्मुखम् ॥ इति।

कृच्छ्राद्यनुष्ठाने साधारणेतिकर्त्तव्यता मनुनोक्ता—

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्।

इदं मुख्यविधिना प्राजापत्यम्। तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दद्यात् तदभावे तन्मौल्यम्। तदुक्तं मनुना—

प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः॥
निष्कं निष्कार्धपादं वा पञ्च कार्षापणानि च॥

तदशक्तौ द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यहोमसहस्रं वा। तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

कृच्छ्रोऽयुतश्च गायत्र्या द्वादश ब्रह्मभोजनम्॥
तिलहोमसहस्रं च वेदाध्ययनमेव च॥

अत्र प्रसङ्गात्सर्वेषां मूल्यान्याह। कात्यायनमूल्याध्यायपरिशिष्टे—

द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुष्कार्षापणो वरः।
वृषे षट् कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः॥
दश कार्षापणा धेनोरश्वे पञ्चदशैव तु।
हिरण्ये कार्षापणकः पणा नव तथाऽधिकाः॥
वस्त्रे कार्षापणश्छागेऽष्टौ पणा द्वादशाविके।
वृषल्यामथ पञ्चाशन्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः॥
निष्के पञ्चाशदेव स्याद्गजे पञ्चशतानि तु॥
पञ्च कार्षापणाः प्रोक्ता दोलायां षड् रथे तथा।
गृहेऽष्टौ कार्षापणकास्ताम्रकर्षे पणः स्मृतः।
ताम्रकर्षेऽपि च पण इति मूल्यप्रकल्पना॥
अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं वित्तानुसारतः॥ इति॥

दक्षिणाविषय आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे ग्राह्यः। अधमो ह्ययं पक्षः सति वित्ते नाश्रयणीयः। वित्तासम्भवेऽप्यतो न्यूनं न कुर्य्यात्। पणा वराटकामान-ताम्रमान-रौप्यमान-सुवर्णमान-रजतमान-भेदात्पञ्चधा। अ-

शीतिकपर्द्दिकाभिः एकः पणः । अशीतिगुञ्जामितं ताम्रं ताम्रपणः। सार्द्धसर्षपमितं सुवर्णं रौप्यपणः । सपादषड्गुञ्जामितं सुवर्णं सुवर्णपणः । सपादषड्गुञ्जापरिमितं रजतं राजतः पणः । कपर्द्दिकापणप्रमाणमाह लीलावत्याम्—

वराटकानां दशकद्वयं २० यत्
सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ८० ॥
ते षोडश द्रम्म १२८० इहावगम्यो
द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च २०४८० निष्कः ॥ १ ॥

एवमशीति ८० वराटकपरिमितः प्रथमः पण इति । ताम्रपणप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः। "कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" इति। कर्षपरिमितन्ताम्रं ताम्रपण इत्यर्थः । बृहस्पतिस्तु किञ्चिद्विशेषमाह—

ताम्रः कर्षमितं माषो विज्ञेयस्ताम्रिकः पणः । इति ।

तत्र कर्षपरिमाणमाह मनुः—

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुः प्रचक्षते ॥
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षा तु परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥
सर्षपाः षड् यवो मध्यस्त्रियवस्त्वेक(१)कृष्णलः ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

इत्येवं प्रमाणसिद्धस्य सुवर्णस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति ।

तथा च लीलावत्याम्—

दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।
कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥

यद्यपि लीलावत्यां "तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुंजा" इत्यत्र यवद्वयेनोक्ता, अत्र तु मध्ययवत्रयेणोक्तत्वात्तत्र गुरुयवद्वयं बोध्यमित्यदोषः । तेन कर्षपरिमिते ताम्रेऽपि पणो भवतीत्ययं द्वितीयः । रौप्यपणप्रमाणमाह—

(१) कृष्णलः गुञ्जा इत्यर्थः ।

कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते(१) ॥

इति हेमाद्रौ नारदेनोक्तेः । कार्षापणं प्रकृतो वात् । अर्थात् कार्षापणस्य षोडशोंऽशः पणो भवतीति विज्ञायते तेन सार्द्धसर्षपमितं सुवर्णं रौप्यीयः पणस्तृतीयः । तथा विंशति षप्रमितस्य सुवर्णस्य सुवर्णकार्षापणत्वेन वक्ष्यमाणस्य षोडशोंऽशः सपादैकमाषात्मकः सौवर्णः पणश्चतुर्थः । तथा रजतस्य राजतविंशतिमाषप्रमितत्वेन वक्ष्यमाणषोडशोंऽशः सपादराजतमाषात्मको राजतः पणः पञ्चमः । रजतमाषस्वरूपमुक्तं हेमाद्रौ—

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्य(२)माषकः । इति ।

एवं कृते एकस्या गोमूल्यं वराटकामानेन षष्ठ्यधिकपञ्चविंशतिवराटका२५६०भवन्ति । ताम्रमानेन मृदुमुद्राङ्कितढबुकस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकशत १४४ गुञ्जात्मकत्वात् अष्टादश १८ ढबुका (३)भवन्ति । रौप्यमानेन द्वियवाधिकगुञ्जाद्वयं सुवर्णं भवति । सुवर्णमानेन चत्वारिंशन्माषप्रमितं ४० सुवर्णं भवति । राजतमानेन चत्वारिंशन्माषप्रमितं ४० रजतं भवति । अथ वरमूल्यमाह । "चतुष्कार्षापणो वर" इति । चत्वारः कार्षापणा मूल्यं यस्य इति । तत्र कार्षापणमानमपि पञ्चधाक्तम् । वराटकामान-ताम्रमान-रौप्यमान-सुवर्णमान-रजतमान-भेदात् । एतत्प्रमाणसंख्यादिकं पूर्वोक्तमेव । एवं सर्वत्र । अथ वृषमूल्यमाह । "वृषे षट् कार्षापणका" इति । वृषो नाम प्रजोत्पादनसमर्थोऽस्पृष्टधुरः । तस्य षट् कार्षापणका मूल्यं भवति । अथानडुहि मूल्यमाह "अष्टावनडुहि स्मृताः" इति ।

(१) अस्यार्थः ताम्रस्य कार्षापणो नाम कपर्दिकामानेन गो मूल्यं ॥) तद्वैव दक्षिणस्यां दिशि रौप्यकार्षापणे प्रवर्त्तते प्रचलतीति । तादृशमूल्योऽपि रौप्यीयः पण इति भावः। तेन द्विविधोऽयम् । तुलारूपो द्रव्यरूपश्चेति ध्येयम् ।

(२) हेमाद्रिमतस्यैवं स्वरूपं तेनायमपि द्विविधस्तुलारूप एव ।

(३) ढबुकानामधुना प्रचाराभावाद्द्वात्रिंशत्कर्षपरिमितन्ताम्रमेकस्या गोर्मूल्यमित्यवधेयम् ।

कार्षापणका इत्यनुवर्त्तते । ते चानडुहोऽष्टौ मूल्यं भवति । अनडुन्नाम प्रजोत्पादने धूर्वहने च समर्थः । अथ धेनुमूल्यमाह । "दश कार्षापणा धेनोः" इति । धेनुर्नाम वत्सप्रचुरदुग्धयुता धेनुः । तस्या दश कार्षापणा मूल्यम् । अथाश्वमूल्यमाह "अश्वे पञ्चदशैव तु" इति स्पष्टम् । हिरण्यमूल्यमाह —

हिरण्ये कार्षापणकः पणा नव तथाधिकाः । इति ।

नवपणाधिकैककार्षापणक इत्यर्थः । अथ वस्त्रमूल्यमाह "**वस्त्रे कार्षापण**" इति । एकः कार्षापणो वस्त्रमूल्यं भवति । अथ च्छागमूल्यमाह "**छागेऽष्टौ पणा**"इति । छागे अष्टौ पणा भवन्ति । अत्र "गोरपेक्षया क्रमेण पादमात्रं भवति । अथाविमूल्यमाह "**द्वादशाविके**" इति । आविके द्वादश पणा मूल्यं भवति । अत्राजापेक्षया क्रमेण सार्द्धमधिकं बोध्यम् । अथ वृषलीमूल्यमाह —

वृषल्यामथ पञ्चाशन्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः । इति ।

वृषली दासी तस्याः पञ्चाशत्कार्षापणा मूल्यं भवति । अत्र धेन्वपेक्षया क्रमेण पञ्चगुणं बोध्यम् । अथ निष्कमूल्यमाह "**निष्के पञ्चाशदेव स्यात्**" इति । निष्को भूषणविशेषः । तत्र पञ्चाशत्कार्षापणा मूल्यं भवति । अत्र दासीतुल्यमूल्यं बोध्यम । अथ गजमूल्यमाह "**गजे पञ्चाशतानि तु**" इति । गजे हस्तिनि पञ्चाशतानि शतपञ्चकं मूल्यं भवति । अथ दोलामानमाह "**पञ्च कार्षापणाः प्रोक्ता दोलायामिति**" दोला नरवाह्यं यानम । तत्र पञ्च कार्षापणा मूल्यं भवति । अत्र धेन्वपेक्षयाऽर्द्धक्रमेण बोध्यम् । अथ रथमूल्यमाह "**षड्रथे तथा**" इति । रथे षट् कार्षापणा मूल्यं भवति । अत्र वृषवन्धो बोध्यः । अथ गृहमूल्यमाह "**गृहेऽष्टौ कार्षापणकाः**" इति । गृहेऽष्टौ कार्षापणका मूल्यं भवति । अत्रानडुहोद्वहक्रमेण बोध्यम् । अथ ताम्रमूल्यमाह "**ताम्रकर्षे पणः स्मृतः**" इति । अत्र गवापेक्षयाऽर्द्धक्रमेण बोध्यम् । अथ पणलक्षणमाह "**ताम्रकर्षेऽपि च पणः**" इति । कर्षवति ताम्रे पणो बोध्य इत्यर्थः । अभ्यासो ग्रन्थसमाप्तिसूचकः ।

अथ स्पष्टार्थप्रबोधाय चक्रप्रस्तारोऽयं लिख्यते ।

द्रव्याणि	गौः	वरः	वृषः	अनड्वान्	धेनुः	अश्व	हिरण्यम्	वस्त्रम्	छागः	अविः	वृषली	निष्कम्	गजः	दोला	रथः	गृहम्
कार्षापणा	२	४	६	८	१०	१५	११९	१	॥	।।।	५०	५०	५००	५	६	८
पणाः	३२	६४	९६	१२८	१६०	२४०	२५	१६	८	१२	८००	८००	८०००	८०	९६	१२८
कपर्दिका मानम्	२५६० ।।)	५१२० १)	७६८० १॥)	१०२४० २)	१२८०० २॥)	१९२०० ३॥)	२००० ।=)।।	१२८० ।)	६४० =)	९६० ≡)	६४००० १२।।)	६४००० १२॥)	६४०००० १२५)	६४०० १।)	७६८० १॥)	१०२४० २)
ताम्रमानम्	ताम्र ३२ भर १)	ताम्र ६४भर २)	ताम्र ९६ भर ३)	ताम्र १२८भर ४)	ताम्र १६०भर ५)	ताम्र २४०भर ७॥)	ताम्र २ भर ।।।)।।	ताम्र १६ भर ।।)	ताम्र ८भर ।)	ताम्र १२ भर ।=)	ताम्र ८००भर २५)	ताम्र ८००भर २५)	ताम्र ८००० भर २५०)	ताम्र ८० भर २॥)	ताम्र ९६ भर ३)	ताम्र १२८भर ४)
रौप्यमानम्	सुवर्ण २ गुं. [illegible] य.	सुवर्ण ५ गुं. १ य.	सुवर्ण १मा. ३ गुं.	सुवर्ण २मा. ० गुं. २ यं.	सुवर्ण २ मा. ३ गुं. १ य.	सुवर्ण ४ मा.	सुवर्ण १ गुं. ३ य. १॥ सर्प.	सुवर्ण १ गुं. १ य.	सुवर्ण २ य.	सुवर्ण १ गुं.	सुवर्ण १३ मा. १ गुं. २ य.	सुवर्ण १३ मा. १ गुं. २ य.	सुवर्ण ८ भर ६ मा. १ गुं. २ य.	सुवर्ण १ मा. १ गुं. २ य.	सुवर्ण १ मा. ३ गुं.	सुवर्ण २ मा. ० गुं. २ य.
सौवर्णमानम्	सुवर्ण २।।भर वा ४०मा.	सुवर्ण ५ भर वा ८०मा.	सुवर्ण ७॥ भर वा १२०मा	सुवर्ण १० भर वा १६०मा	सुवर्ण १२॥भर वा २००मा.	सुवर्ण १८।।।भर वा ३००मा.	सुवर्ण १ भर १५मा ११ गुं. वा ३१मा ११ गुं.	सुवर्ण १ भर ४ मा. वा २० मा	सुवर्ण १०मा.	सुवर्ण १५मा.	सुवर्ण ६९ भर वा १०००मा वा ऽ।।।–	सुवर्ण ६९ भर वा १०००मा. वा ऽ।।।–	सुवर्ण ६९० भर वा १००००मा वा ऽ८=	सुवर्ण ६। भर वा १००मा.	सुवर्ण ७॥ भर वा १२०मा.	सुवर्ण १० भर वा १६०मा.
राजतमानम्	रजत २।।भर वा ४०मा.	रजत ५ भर वा ८०मा.	रजत ७॥ भर वा १२० मा.	रजत १० भर वा १६० मा.	रजत १२॥भर वा २००मा.	रजत १८।।।भर वा ३००मा.	रजत १ भर १५मा ११ गुं. वा ३१मा ११ गुं.	रजत १भर ४मा. वा २०मा.	रजत १०मा.	रजत १५मा.	रजत ६९ भर वा १००० मा. वा ऽ।।।–	रजत ६९ भर वा १००० मा. वा ऽ।।।–	रजत ६९० भर वा १००००मा. वा ऽ८	रजत ६। भर वा १००मा	रजत ७॥ भर वा १२०मा.	रजत १० भर वा १६०मा.

अथाहरणपक्षे आधानमाह । तत्रादौ स्वशाखाध्यायिनं कर्मसुतत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रं अमुकशर्माणं अमुकशाखाध्यायिनं आवसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षणत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चन्दनपुष्पाक्षतवस्त्रालङ्कारैः त्वामहं वृणे । वृतोस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद्ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयन्ति । ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सह अहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पञ्चभूसँस्कारान्कृत्वा तं देशं वस्त्रेण पिधाय ब्रह्मणा सह मृदः स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो गत्वा "वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम्" इति सूत्रम् । वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः बहुभिः पशुभिः समृद्धस्य गृहात् स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषगीतवादित्रादिभिः जनितोत्साहः स्वगृहमागत्य परिसमूहनादिपञ्चभूसँस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुख उपविश्यात्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनान्तं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । चातुष्प्राश्यस्य पचनवत्सर्वमिति । वैश्याभावे गोभिलादिसूत्रवचनात् । गोभिलसूत्रम् "वैश्यकुलाद्वाम्बरीषाद्वाग्निमाहृत्याभ्यादध्यादपि वा बहुयाजिन एवागाराद्ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य वा वैश्यस्य वाऽपि वाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात्पुण्यस्त्वेवानर्द्धुको भवतीति । पुण्यः पुण्यकृत् केवलपुण्यकोषकृदेवायमारणेयोऽग्निरिति । अनर्द्धुकः ऋद्धिवृद्धिब्रह्मवर्चसादीनामृद्धिं न करोतीति अनर्द्धुकः । तुशब्दो विशेषार्थः । इति गोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये । अथ वा पुण्यः पुण्यकृदेवायमारणेयोऽग्निः । अनर्द्धुकः अनृद्धिकरः ।

तत्र कात्यायनः —

पुण्यमेवादधीताऽग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।
अनर्द्धुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते शमम् ॥

इत्यपि तदीयभाष्यान्तरे । एवं च सति यथा कामयेत्तथा कुर्यात् । अम्बरीषो भ्राष्ट्रः । बहुयाजिनो ब्राह्मणगृहादाहितोग्निस्तेन तस्मिन्ननुगते पुनराधाने वा तत एवानेय इत्येवं विधिर्नियमार्थः । बह्वन्नपाकाद्ब्राह्मण-

महानसाद्वा । तथा पाकयज्ञप्रदीपोक्ताः स्मृतयः—

ब्रह्मक्षत्रियवैश्येभ्यो वित्तवद्भ्योऽग्निमाहरेत् ।
तथा च श्रोत्रियागारादिति तन्त्रान्तरं यतः ॥
अम्बरीषाद्भवेद्भ्राष्ट्रस्तद्रूपात्कन्दुकादपि ।
महानसादपि भवेद्बहुशो यत्र पच्यते ॥
बहुयज्ञकृतो विप्रात्क्षत्रियाद्विट्कुलादपि ।
अन्नसत्रप्रवृत्ताद्वा श्रुतवृद्धादपीष्यते ॥

अधुना आरणेयपक्षमाह । "अरणिप्रदानमेके" एके आचार्य्याः, अरणिप्रदानम् । प्रशब्द उपशब्दार्थे । अरणिप्रदानमुपादानं कारणं उत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यन्ते । "पञ्च महायज्ञा इति श्रुतेः" पञ्चमहायज्ञानां श्रौतत्वादारणेयाऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः । अरणिलक्षणमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे—

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्ध्वगापि वा ॥
अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः ।

शमीगर्भलक्षणमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे—

संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ॥

उक्तगर्भाभावे अश्वत्थमात्राद्ग्राह्या । स एवाह—

अलाभे त्वशमीगर्भाद्धरेदेवाविलंबितः । इति ।

दैर्घ्यपृथुत्वोच्चत्वप्रमाणान्याह स एव—

चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थिव ।
चत्वार उच्छ्रयो मानमरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥

अन्यच्च—

चतुर्विंशांगुला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गुला ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥

मन्थने स्थलविशेषबोधनायारण्यवयवानाह यज्ञपार्श्वे "प्रथमानि चत्वार्य्यङ्गुलानि शिरश्चक्षुः श्रोत्रमास्यञ्च यानि चत्वार्य्यङ्गुलानि

ग्रीवाऽसौ यदन्यानि चत्वार्य्यङ्गुलानि सा श्रोणी यदन्यानि चत्वार्य्यङ्गुलानि तान्यूरू यान्यन्यानि चत्वार्य्यङ्गुलानि जङ्घे पादौ इत्येषा अरणिः सर्वैरङ्गैः सम्पूर्णा भवति, यच्छिरसि मन्थति शिरोरोगेण यजमानः प्रमीयते, यद्ग्रीवांसेषु मन्थति पक्षहतो यजमानो भवति, यदुदरे मन्थति क्षुधया यजमानः प्रमीयते, यच्छ्रोण्यां मन्थति सा देवयोनिर्यदूर्वोर्मन्थति सा यातुधानानां यज्जङ्घायां मन्थति सा पिशाचानां प्रथमे मन्थने कल्पना नेतरे" इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु—

मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।
अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि व्यङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ॥
अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं तथा ।
एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ बस्ती द्वौ च गुह्यकम् ॥
ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम् ।
अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।
तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥
अन्येषु ये तु मथ्नन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः ।
प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥
मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।
अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥ इति ॥

प्रमन्थादिपरिमाणमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । यज्ञपार्श्वपरिशिष्टञ्च—

अष्टाङ्गुलं प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥

प्रमन्थः मन्थनकरणीभूतोत्तरारणिखण्डः ।

उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् ।

इति तेनैवोक्तेः । चात्रं प्रमन्थप्रोतनायोत्कीर्णमूलं रज्जुवेष्टनका-

ष्ठम् । ओविली उपरिधारणकाष्ठम् । इति मन्थनयन्त्रम् । अथ पात्राणि पूर्वोक्तानि । ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा । "**अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती र्जुहोति त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्न इमम्मे व्वरुण तत्त्वायामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ**" इति सूत्रम्। अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्च अग्न्याधेयदेवताः ताभ्यः स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौ हुत्वा । आज्येन आहुतयो होमा आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति । 'त्वन्नो अग्न' इत्यादिभिर्भवतन्न' इत्यन्ताभिरष्टाभिः प्रत्यृचमष्टौ । ननु "**अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति**" इति वक्ष्यति तत्किमर्थमत्र अग्न्याधेयदेवताभ्य इत्युक्तम् ? बह्वीनां देवतात्वज्ञापनायेति चेत् । ननु बहुत्वमस्त्येव कुतः शङ्का ? पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात् । अग्निरेका अदितिर्द्वितीयेति द्वे अग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं मा भूदिति पुनर्ग्रहणम् । बह्वीनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतान्तरत्वमिति इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे जैमिनीयैर्निर्णीतत्वात् । आज्यभागाविष्ट्वेति किमर्थं पुनर्वचनम् आघारादीनां चतुर्दशाहुतीनां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात् ? उच्यते । आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानविधानार्थम् । अष्टग्रहणन्तु मन्त्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थम् । "**पुरस्तादेवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति**"इति सूत्रम् । पुरस्तात्पूर्वं कस्याग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा एवमुपरिष्टात् एवं तथा त्वन्नो अग्न इत्यादिना क्रमेण उपरिष्टात् कुर्वन् जुहोत्यष्टौ । किं कृत्वा ? हुत्वा । काभ्यः अग्न्याधेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः । कस्य स्थालीपाकस्य चरोः । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । "**स्विष्टकृते च**"इति सूत्रम् । स्विष्टकृते चाग्नये स्विष्टकृते इत्यष्टर्चहोमान्ते स्थालीपाकस्य हुत्वा । चशब्दात् "अयास्यग्नेर्वषट्कृतम्" इत्यनेन मन्त्रेण आज्याहुतिं जुहोति । ननु स्विष्टकृते इति किमर्थमुक्तम् ?

'प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरि'ति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र चान्यस्य हविषः सद्भावात् । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य अयास्याग्नेरिति आज्याहुतेः महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्त्यर्थम् । "बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति" बर्हिः प्रस्तरणार्थम् । अग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति भक्षयति । अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात्प्राश्यमाकाङ्क्षितम् । तत्किम् हुतशेषः अन्यद्वा किञ्चित् ? उच्यते । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा होमशेषरक्षणं भक्षणं च श्रौतसूत्रे उक्तमस्ति "पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनमिति" । अस्यार्थः । पाकयज्ञशब्देन स्मार्त्तहोमा उच्यन्ते । तत्र होमार्थं यदवत्तं गृहीतं तस्य असर्वहोमः कर्त्तव्यः । स्रुवादिभिर्यद्गृहीतं तद्धुत्वा किञ्चित् परिशिष्य पात्रान्तरे स्थापनमित्यर्थः । सर्वहोमान्हुत्वा पात्रान्तरस्थापितसर्वशेषाणां प्राशनम् । अत्र प्राशनग्रहणं न कर्त्तव्यम् । "श्रौतपरिभाषां स्मार्त्ते संयोजयाञ्चकार" इति सांख्यायनसूत्रोक्तत्वात् । श्रौत सूत्रे प्राशनस्य विधानात् । प्राश्नातीति पुनरुक्तिर्मार्जनादिनिवृत्त्यर्थम् । श्रौते यथा मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिर्बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकस्तथा स्मार्त्ते न भवति । उक्तञ्च--अत्र मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः बर्हिर्होम इत्येते चत्वारः पदार्था न भवन्ति मानाभावात् । भाष्यकारहरिहरादयोऽपि 'बर्हिर्होमश्चात्रैव(१) वचनाद्भवति नान्यकर्मसु, बर्हिर्होमे प्रजापतिर्देवता अनिरुक्तत्वात् । तथा च लिङ्गम् । "अनिरुक्तो वै प्रजापतिरिति" ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेश्च । ननु अकृते वैश्वदेवे स्विस्त्यादिवचनात् वैश्वदेवात्प्राक् स्थालीपाकानुष्ठानं प्राप्तम् । तत्र च संस्रवप्राशनं विहितम् , तत्कथं माध्याह्निकवैश्वदेवादिकर्मण्यधिकार इति चेत् ? उच्यते । शेषप्राशनस्य कर्माङ्गत्वेन विधानात् । अप्राशनेऽस्य कर्मणो

---

(१) अत्रैव अग्न्याधान पर्वन्यर्थः ।

वैगुण्यात्। नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः। "ततो ब्राह्मणभोजनम्" सूत्रम्। ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात्। ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात्। एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्ठितत्वात्। एकस्यैव भोजनमिति युक्तम्। यज्ञपार्श्वे—

गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान्भोजयेद्दश।
शतं विवाहसंस्कारे पञ्चाशन्मेखलाविधौ॥

ननु ततो ब्राह्मणभोजनमिति भोजनशब्दस्याशीर्वादोपलक्षकत्वात् कर्मसमाप्त्यनन्तरमाशीर्वचनं ग्राह्यमित्युक्तम्, किं बलादेतत्कल्प्यते, "स्वस्तिवाचनमन्त्रेष्ट"मित्याश्वलायनकारिकायास्तु स्वस्तिवाचनप्रकरणोक्तत्वात् कर्मणामाद्यन्तयोः स्वस्तिवाचनं कर्त्तव्यमित्येतत्परत्वात् इति चेत्? सत्यम्। आशीर्वचनस्यापि पुण्याहवाचनान्तःपातित्वेन तद्विधायकत्वसम्भवात्। किञ्च शतपथब्राह्मणे "एता आशिष आशास्ते यजमानाय" इत्यादेरनारभ्याधीतत्वादाख्यातसमानाधिकरणत्वेनानारभ्याधीतत्वात्सर्वगुण इति कात्यायनेन परिभाषाध्यायेऽभिहितत्वात् प्रमाणमप्यस्ति। तथा शिष्टाचाराच्चेति सर्वमङ्गलम्। सङ्ग्रहेऽपि—

सर्वत्र कर्मणामन्ते मन्त्राशिषमनुत्तमाम्।
दद्युर्विप्राः स्वशाखोक्तामादौ तत्कर्मशाखिनः॥

इति श्री प्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते गृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीया कण्डिका॥ २॥

अथ सकलसाधारणशिष्टाचारप्राप्तस्येतिकर्त्तव्यतामाह। तथा हि कृतमङ्गलस्नानः स्वलङ्कृतः कृताचमनः प्राङ्मुखो यजमानो वस्त्राच्छादिते पीठे उपविश्य पत्नीञ्च स्वदक्षिणतः प्राङ्मुखीमुपवेश्य संस्कार्यञ्च तथैवोपवेश्य कर्म कुर्यात्। उक्तञ्च—

कर्मादौ मन्त्रसंयुक्तं मङ्गलस्नानमाचरेत्।

दिव्याभरणवासोभिरलङ्कृत्य ततः शुचिः ॥

अन्यच्च—

विवाहादिदिने प्राप्ते तत्कर्त्ता भार्यया सह ।
कुलदेवादिसम्प्रीत्यै ब्राह्मणांश्च सुवासिनीम् ॥
स्नापयित्वा सकन्येन स्नातव्यं ससुतेन तु ।
परिधायाहतं वस्त्रं द्विपटीश्च स्त्र्यपि द्वयम् ॥ इति ।

मङ्गलस्नानमाह—

तैलाभ्यङ्गं बुधैः प्रोक्तं मङ्गलस्नानमुच्यते ।
उत्सवादौ प्रकर्त्तव्यं सर्वदा शुभकाङ्क्षिभिः ॥

वसिष्ठसंहितायाम्—

नरकाख्यचतुर्दश्यां विवाहादिमहोत्सवे ।
तथा संवत्सरस्यादौ सूतकान्ते शिरोरुजि ॥
श्रावण्यां बलिराज्ये च वसन्तस्योदये तथा ।
तैलाभ्यङ्गो न दुष्येत संक्रान्तिग्रहणादिषु ॥

अलंकृतो वस्त्रादिना ।

अहतञ्च नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
पवित्रं तद्विजानीयाद्वस्त्रं सकलकर्मसु ॥

इति धर्मप्रवृत्तिवचनम् । "कार्पासे अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधीय" इति सूत्रान्तरात् । याज्ञवल्क्यः—

दग्धं जीर्णञ्च मलिनं मूषकोपहतं तथा ।
खादितं गोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यं सर्वथा बुधैः ॥
नीलीरक्तन्तु यद्वस्त्रं दूरतः परिवर्जयेत् ।
द्रव्यान्तरयुता नीली न दुष्यति कदाचन ॥
केवलं पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ।
स्त्रियो वस्त्रं सदा त्याज्यमन्यवस्त्रं विवर्जयेत् ॥
अधौतं क्षारधौतञ्च पूर्वेद्युर्धृतमेव च ।
त्रयमेतदसंबद्धं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥

गौतमः--

एकवस्त्रो न भुञ्जीत श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।
न कुर्याद्देवकार्याणि दानं होमं जपन्तथा ॥

मनुः —

खण्डवस्त्रावृतश्चैव वस्त्रार्द्धालम्बितस्तथा ।
उत्तरीयव्यतीतस्य तत्कृतं निष्फलं भवेत् ॥

विधानपारिजातके —

एकवस्त्रा तु या नारी कच्छहीना व्यवस्थिता ।
न साऽधिकारिणी ज्ञेया श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

कृताचमनः--

गोकर्णकृतहस्तेन माषमात्रं जलं पिबेत् ।
तन्न्यूनमधिकं पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥

गोकर्णलक्षणम्—

अङ्गुष्ठाग्रं समाकुंच्य मध्यमाङ्गुलिपर्वणि ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामेष गोकर्ण उच्यते ॥
देवकर्माङ्गाचमने प्राङ्मुखस्योपवेशनम् ।
उदङ्मुखेन वा कुर्य्यादीशानाभिमुखेन वा ॥

वस्त्राच्छादिते पीठे उपविश्य ।

स्नात्वा चैव शुचौ देशे पीठे यज्ञियदारुजे ।
अभावे कुशविस्तृते तूपविश्य सुखासने ॥

अन्यच्च —

पीठद्वयेऽम्बराच्छन्न उपविश्येन्द्रदिङ्मुखः ।

अथ पीठप्रमाणं धर्मप्रवृत्तौ—

अष्टत्रिंशाङ्गुलं पीठमुन्नतं स्यात्षडङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु विस्तारं कुर्यादौदुम्बरगादिकम् ॥

अथ पत्नीकुमारोपवेशनम् प्रयोगपारिजाते--

संस्कार्यः पुरुषो वाऽपि स्त्री वा दक्षिणतः सदा ।

संस्कारकर्त्ता सर्वत्र तिष्ठेदुत्तरतः सदा ॥

धर्मप्रवृत्तौ--

जातके नामके चैव ह्यन्नप्राशनकर्मणि ।
तथा निष्क्रमणे चैव पत्नी पुत्रस्य दक्षिणे ॥
गर्भाधाने पुंसवने सीमन्तोन्नयने तथा ।
वधूप्रवेशने चैव पुनः सन्धान एव च ॥
पूजने मधुपर्कस्य कन्यादाने तथैव च ।
कर्मस्वेतेषु वै भार्य्यां दक्षिणे तूपवेशयेत्

स्मृतिसङ्ग्रहे--

व्रतबन्धे विवाहे च चतुर्थीसहभोजने ।
व्रतदाने मखे श्राद्धे पत्नी तिष्ठति दक्षिणे ॥

धर्मप्रवृत्तौ--

आशिर्वादेऽभिषेके च पत्नी तूत्तरतो भवेत् ।

अनन्तपाठककारिकायाम्--

दूर्वापाणिर्द्विराचम्य त्रिःकृत्वाऽसून्नियम्य च ।
गणाधिपं गुरुं स्मृत्वा कुलपूजितदेवताम् ॥
इष्टमन्यत्ततो देशकालौ स्मृत्वैकमानसः ।

ततः सङ्कल्पं कुर्य्यात् । उक्तञ्च विधानपारिजातके--

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तस्य च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

अथ गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धं विवक्षुस्तत्रादौ वैश्वदेवमाह । यतः श्राद्धात्पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः । तथा च देवलः--

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्यत्र पितृयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥ इति ॥

अत्र स्थालीपाकसाध्यानि कर्माणि स्थालीपाकशब्देनोच्यन्ते । तानि च पिण्डपितृयज्ञादन्यत्राकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते । पिण्डपितृयज्ञस्तु कृते

वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते । पिण्डपितृयज्ञश्च श्राद्धात्पूर्वमुक्तो मनुना—

पितृयज्ञन्तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ॥

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह हेमाद्रौ लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वृत्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ॥

अत्र साग्निकस्ताग्निमान्, पक्षान्तं कर्माऽन्वाधानमन्वाहार्यं दर्शश्राद्धम् । परिशिष्टे—

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

तथा च हेमाद्रौ शालङ्कायनः—

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।
एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥ इति ॥

शाङ्खायनपरिशिष्टेऽपि—

वृद्धावादौ क्षये चान्त्ये दर्शे मध्ये तु कुर्वते ।
महालये च पिण्डान्ते वैश्वदेवं विधीयते ॥ इति ।

रेणुकारिकायामपि—

निर्णेजनान्तं निर्वृत्य वैश्वदेवं ततो द्विजः ।
श्राद्धं करिष्ये संकल्प्य तत्कृत्वा पूर्ववत्स्थितः ॥

अतो निरग्निनाप्याभ्युदयिकश्राद्धं चिकीर्षितं पूर्वं वैश्वदेवः कार्यः । आवसथ्याधानपक्षादिस्थालीपाकाङ्गभूतमाभ्युदयिकं श्राद्धमपि वैश्वदेवानुष्ठानपूर्वकम् । विधानपारिजातके वृद्धपराशरः—

वैश्वदेवोऽग्रतश्चैव साग्नेर्हीनाग्निकस्य च । इति ।

यत्तु—

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

इति देवलवचनं तद्द्वितीयादिप्रयोगविषयम् । गणपतिपूजनात्पूर्वं वैश्वदेवः ।

अथ गणपतिपूजनम् । तदुक्तं पद्मपुराणे—

नार्चितो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यत्सुरोत्तमाः ! ।
तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नमक्रोधजमिदं तव ॥ इति ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि—

ढुण्ढिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शङ्करस्य च ।
तस्य पूजनमात्रेण त्रयोऽपि वरदाः सदा ॥

त्रयो ब्रह्मविष्णुशिवाः । भवानीशङ्करगणेशा इति वा । रुद्रकल्पद्रुमेऽपि—

गणेशः सर्वदेवानामादौ पूज्यः सदैव हि ।
सर्वैरपि महाविघ्ननाशकोऽन्यो न विद्यते ॥ इति ।

पूजाविधिमाह रुद्रपद्धतिकृत्परशुरामः—

गणेशं पूजयेत्पूर्वं निर्विघ्नार्थं स्वकर्मणः ।
यद्वेवा मृन्मये पीठे रक्तवस्त्रारुणाक्षतैः ॥
कार्य्यमष्टदलं पद्मं तस्योपरि गणेश्वरम् ।
गणानान्त्वेति संस्थाप्य पूजयेत्तदनन्तरम् ॥

गणेश्वरं संस्थाप्य गणानांत्वेति मन्त्रेण पूजयेदित्यन्वयः । स्थापनं गणेशप्रतिमायाः । गणानान्त्वेति मन्त्रपरिसमाप्तिस्तु कण्डिकापरिसमाप्त्या ज्ञेया । सर्वत्र स्मार्त्ते कर्मणि मंत्रावसाने बोधकप्रमाणाभावे मन्त्रस्य कण्डिकान्तत्वात । उक्तञ्च गुणकारिकायाम्—

गृह्यकर्मसु ये मंत्रा ज्ञेयाः स्वाध्यायपाठतः ॥
किञ्च मध्यमवृत्त्या ते न द्रुता न विलंबिताः ॥ इति ॥

यत्तु काशीदीक्षितैर्विश्वनाथभट्टैश्च प्रयोगरत्ने रुद्रपद्धतौ च गणानान्त्वेत्ययं मन्त्रो वसो ममेत्यन्त इत्युक्तन्तत् काण्वशाखाविषयम् । कण्वशाखायां गणानांत्वेति कण्डिकाया वसो ममेत्यन्ताया एव समधीतत्वात् । गणानान्त्वेत्यादि गर्भधमित्यन्तो मन्त्रो माध्यन्दिनानाम । तत्रैव कण्डिकावसानात् । ततः पूजा प्रकारमाह । रुद्रकल्पद्रुमे मत्स्यपुराणवचनम्—

उपचारैः ससिन्दूरैश्चन्दनै रक्तचन्दनैः ।

पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैराच्छादनसुशोभनैः ॥
इति पञ्चोपचारैश्च यन्मया पूजनं कृतम्।
प्रारब्धकर्मसिद्ध्यर्थं देवाय कल्पयामि तत् ॥
नारिकेलेण देयोऽर्घः फलेन फलकांक्षिभिः ॥ इति।

रक्ष रक्ष गणाध्यक्षेत्यादि अर्घमन्त्रान् प्रार्थनामन्त्रांश्च प्रयोगे वक्ष्यामः। पञ्चोपचारैरिति वाक्ये पञ्चोपचारग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेन षोडशोपचारा अपि भवन्ति। षोडशोपचारपूजनं विष्णुपुराणे—

पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं तदनन्तरम्।
ततश्च पाद्यमर्घ्यञ्च ततस्त्वाचमनीयकम् ॥
स्नानं वस्त्रं चोपवीतं ततो गन्धादिचन्दनम्।
पुष्पं धूपश्च दीपश्च नैवेद्यं तदनन्तरम् ॥
ततो देयः प्रणामश्च ततो देया प्रदक्षिणा।
विसर्जनं ततो दद्यादुपचारास्तु षोडश ॥

क्वचित्तु प्रणामप्रदक्षिणास्थाने ताम्बूलदक्षिणा इति।

वैद्यनाथकृतरुद्रपद्धतौ—

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः।
कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्संकल्पपूर्वकमविघ्नसमाप्त्यर्थं विनायकस्य ग्रहाणाञ्चादौ पूजा। कर्मतत्त्वदीपिकायाञ्च—

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु।
निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ! तथोद्वेगोद्भवेषु च ॥
वश्यकर्माभिचारेषु तथैवोच्चाटनादिषु।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः कार्य्यं समाचरेत् ॥

पितृभक्तितरङ्गिण्यां वाचस्पतिमिश्रास्तु वृषोत्सर्गे आदौ प्रधानसङ्कल्पः ततः पुण्याहवाचनम् ततो मातृपूजा ततः आभ्युदयिकम्। उक्तञ्च—आदौ प्रधानसङ्कल्पस्ततः पुण्याहवाचनम्।
मातृपूजा ततः कृत्वा वृद्धिश्राद्धं ततः परम् ॥ इति ॥

अथ पुण्याहवाचनम् । तच्च यद्यप्यस्मच्छाखायां नोक्तं तथापि परशास्त्रीयं ग्राह्यम् ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

इति कात्यायनवचनात् । व्यासः—

सम्पूज्य गन्धमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

पत्नीपुत्रैः समायुक्तः शुभार्थैर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्याहवाचनं कुर्यात्सर्वेषु वृद्धिकर्मसु ॥
विवाहान्तेषु सर्वेषु गर्भाधानादिकर्मसु ।
नान्दीश्राद्धं समुद्दिश्य स्वस्तिवाचनमाचरेत् ॥

गृह्यपरिशिष्टे–"अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्त्तेषु" ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठाद्यापने पूर्तं तत्कर्मणआद्यन्तयोः कुर्यादिति ।

आश्वलायनस्मृतिः—

वैदिके तान्त्रिके चादौ ततः पुण्याह इष्यते ।

गृहतत्त्वदीपिकायाम्—

आदौ मध्यावसाने च कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

शौनकः—

पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि ।
प्रयोक्तुः कर्मणामादावन्ते चोदयसिद्धये ॥

तच्च कर्म प्रयोगान्तर्गतमिति केचित् । बहवस्तु प्रयोगबहिर्भूतमिति । आद्यपक्षे तु कर्मप्रयोगसंकल्पं कृत्वा कार्यम् । द्वितीये तु तत्कृत्वा कर्मसंकल्पः । अथ पुण्याहवाचनेतिकर्त्तव्यता ।

कलशस्थापनं कार्यं कमलेऽष्टदलेऽमले ।
उदकुम्भं समानीय रुद्रकुम्भवदार्चितम् ॥

अष्टदलकमलकरणप्रकारमाह—

"आद्यं तृतीयं ९।३ तृतीयश्च भूता ३।५ ।

भूता द्वितीयं ५।२ द्वितीयं चतुर्थम् २।४ ॥
चतुर्थमाद्यं ४।१ च पुनस्तथेति ।
संयोजयेद्बिन्दुशरप्रमाणे ॥
भूमिं भूरसि सम्प्रार्थ्याथाजिघ्रेत्यम्बुजे न्यसेत् ।
एवं कलशमापूर्य्य" इति ॥

हारीतोऽपि—

गोमयेनोपलिप्योर्वीं रङ्गवल्लिकयार्चयेत् ।
प्रस्थधान्योपरि स्थाप्यं पूर्णं हि कलशद्वयम् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव उत्तरे तु निधापयेत् ।
पात्रमक्षतपूर्णन्तु फलपुष्पसमन्वितम् ॥

उत्तरे तु निधापयेदिति वचनात् उत्तरकलश एव पूर्णपात्रम् निधाय तत्र वरुणपूजां कुर्यात् । परशुरामेण एकस्यैव कलशस्य स्थापनमुक्तम् । एतदनुसारी शिष्टाचारोऽपि । कलशद्वयस्थापनन्तु दाक्षिणात्या एवाचरन्ति । "कलशस्य मुखे विष्णु"रित्यादिना कलशं स्थाप्य "अवनिकृतजानुमण्डलम्" इत्यादि बह्वृचपरिशिष्टोक्तं "ब्राह्मणानन्नेन परिविश्य पुण्याहं स्वस्तिऋद्धिरित्योङ्कारपूर्वं त्रिस्त्रिरित्येकामाशिषं वाचयेत्" इति बौधायनोक्तं वा यथाऽऽचारं कार्यम् । उक्तञ्च—

पद्मासने समाविष्टो नमस्कुर्य्यात्प्रयत्नतः ।
पुण्याहवाचनं पूर्वं सतारं ब्राह्मणस्य च ॥
तदेव च निरोङ्कारं कुर्य्यात्क्षात्रियवैश्ययोः ।

इति पारिजाते यमोक्तेः । वैद्यनाथकृतरुद्रपद्धतावपि—

सोङ्कारं ब्राह्मणे कुर्य्यान्निरोङ्कारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ॥ इति ।

आशिषः प्रार्थनामाह "एताः सत्या आशिषः सन्तु" । कलशपश्चिमदेशे युग्मान् द्विचतुरादिकान् ब्राह्मणानुपवेश्य गन्धादिभिः सम्पूज्य पुण्याहं वाचयिष्ये इति वदेत् । उक्तञ्च महतत्त्वदीपिकायाम्—

पुण्याहवाचने विप्रा युग्मा वेदविदः शुभाः ।
यज्ञोपवीतिनः शस्ताः प्राङ्मुखाः स्युः पवित्रिणः ॥
गन्धपुष्पार्चिताः शुद्धाः सोत्तरीयाः कुशायुधाः ।
आसीनाः पश्चिमे भागे पूर्णकुम्भस्य सत्तमाः ॥
गुरोर्दक्षिणभागे तु कर्त्ताऽसीत तदाज्ञया ।
सूत्रेण वेष्टितं कुम्भमद्भिः पूर्णं सुशोभितम् ॥
मृत्ताम्रादिमयं भूमौ रत्नगर्भसमार्चितम् ।
सिततण्डुलपूर्णेन पात्रेण पिहिताननम् ॥
पल्लवाद्यैश्च संगृह्य गुरुस्तिष्ठेदुदङ्मुखः ।
वक्तारश्चापि तिष्ठेयुर्विप्रास्तान्वाचयेद्गुरुः ॥
मनः समाधीयतामित्युक्तास्ते गुरुणा द्विजाः ।
समाहितमनसः स्म इति ब्रूयुस्ततः स्थिताः ॥
प्रसीदन्तु भवन्तश्चेत्युक्ते ते चानुमन्त्रिणम् ।
ब्रूयुः प्रसन्नाः स्म इति ततो गुरुमुखा द्विजाः ॥

ततो यजमानो वामहस्ते कलशं निधाय दक्षिणहस्तं तन्मुखोपरि दत्त्वा सुवर्णादिपात्रे जलं प्रसिञ्चत् "शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु" इत्यादिभिः । ततः पुण्याहकालं वाचयिष्ये यजमानः । विप्राः वाच्यताम् । यजमानः पुण्याहं कुरुते--भो ब्राह्मणाः मम गृहे अस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । ॐ पुण्याहं ब्राह्मणाः । उक्तञ्च शौनककारिकायाम्—

पुण्याहं वाचयिष्येऽहमिति वाचयिता वदेत् ।
वाच्यतामिति भाषन्ते वक्तारश्च सुचेतसः ॥
ओमुक्तिपूर्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।
परे ब्रुवन्त्विति ब्रूयुरों पुण्याहमितीतरे ॥
पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

स्वयं प्रथमं मन्द्रस्वरेणोक्त्वा पुनरेवं मध्यमस्वरेणोक्त्वा पुनरेवमुच्चस्वरेणोक्ते तथैव तैरुक्तैः । उक्तञ्च विधानपारिजाते—

पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिःस्वनम् ।
आश्रवेरन्निमे सर्वे यथाऽऽगमपरंपरम् ॥ इति ॥.

एवं ऋद्धिं कल्याणं स्वस्ति श्रीम् । स्वस्तिवाचने शौनकेन विशेषो दर्शितः--

प्रारीप्सितं चतुर्थ्योक्त्या कर्मवाचयिता ततः ।
वक्तारश्च चतुर्थ्यन्तं तत्तत्कर्मोक्तिपूर्वकम् ॥

तथा च पाणिनीयसूत्रम् "नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलं वषड् योगाच्च" एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । 'भो ब्राह्मणाः मम गृहे अस्मै कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति प्रयोगः कर्त्तव्यः(१)। ततः कर्तुर्वामतः पत्नीमुपवेश्य पात्रपाणिजलेन पल्लवदूर्वाभिरुदङ्मुखा विप्रा अभिषिञ्चयुस्तिष्ठन्तः । विशेषस्तु शौनकीये--

ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्य मूर्द्धनि ।
किञ्चित्किञ्चित्तथैवान्ये ब्रूयुश्च विविधाशिषः ॥

अभिषेकमन्त्रास्तु स्मृत्यन्तरोक्ताः—

चतुः स्वस्ति पयः पञ्च विष्णोर्द्वादश देवताः ।
प्रातः षट् पञ्च भगः पञ्चेन्द्रैः पञ्च वारुणैः ॥
षड् वार्तस्तु शान्तिरष्टौ जपान्मृत्युर्विनश्यति ।

चतुः स्वस्ति इत्यनेनोक्तेन यस्मिन्मंत्रे स्वस्ति पदानि चत्वारि सन्ति स ग्राह्यः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । चतुः स्वस्ति 'स्वस्तिन इन्द्र' इति कण्डिका । पयः पञ्च 'पयः पृथिव्या'मिति कण्डिका । विष्णोरपि 'विष्णोरराटमसी'ति कण्डिका । द्वादश देवताः 'अग्निर्देवता वातो देवता' इति

---

(१) इयं शौनकोक्तिस्तु साध्वी किन्त्वेतत्प्राचीना न सहन्ते । यतः स्वस्तये स्वस्तिः इत्यादिप्रयोगाणां वेदे लोकेषु च बहुत्र दर्शनात्स्वस्तिशब्दो न केवलमव्ययम् किन्तु सार्वविभक्तिकोऽपि । "नमः स्वस्ति" इति सूत्रन्तु "सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्" इति न्यायेनाव्ययसहचरितस्याव्ययिनो योगे चतुर्थी विदधाति न तु सार्वविभक्तिकस्य । तेन "अस्य कर्मणः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ आयुष्मतः स्वस्तिः" इत्यपि प्रयोगः साधुः ।

कण्डिका। प्रातः षट् 'प्रातरग्निम्' इति काण्डिका। पञ्च भगः 'भग प्रणेतः' इति कण्डिका। पञ्चैन्द्रैः 'त्रातारमिन्द्र'मिति कण्डिका। पञ्च वारुणैः 'त्वरुणस्योत्तम्भनमसि' इति कण्डिका। षट् वातैः 'नियुत्वान्वाय'विति कण्डिका। शान्तिरष्टौ 'द्यौः शान्तिः' इति कण्डिका। एते अभिषेकमन्त्राः। रूपनारायणादयस्तु यजमानः प्राङ्मुखस्तानधिकान्वेदङ्मुखान्ब्राह्मणानुपवेश्य चन्दनवस्त्रताम्बूलादिभिः परितोष्य ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिस्तान् श्रावयेत्। ते ब्रूयुः। ॐ पुण्याहमिति। ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत्। ॐ स्वस्तीति ते त्रिर्ब्रूयुः। ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति तान् श्रावयेत्। ॐ ऋद्ध्यतामिति त्रिर्ब्रूयुः। इदं ब्राह्मणस्यैव सोङ्कारम्। क्षत्रियादिकस्य निरोङ्कारम्। ततः कुशाग्रैः सपल्लवैर्विप्रा अभिषिञ्चेयुः। ततः सुवासिनीभिर्नीराजनं कुर्य्यात्। इति पुण्याहवाचनम्। अत्र रेणुहरिहरगङ्गाधराद्याः प्रयोगमध्ये प्रतिमन्त्रं ऋष्यादिकमनुस्मरन्ति। तन्न कर्कादिसम्मतम्। तथा हि—

प्रयोगमध्य ऋष्यादि प्रतिमन्त्रं च न स्मरेत्।
मानाभावात्प्रयोगस्य पांशुभावस्य हानितः॥

"एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्य्यं यातयामं भवति" इति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात् प्रतिमन्त्रं ऋष्यादिचिन्तनमिति चेन्न। किन्तु तत्र परिज्ञानमात्रं प्रकीर्त्तितम्। न तु कर्मकालोच्चारणम्। यथार्थज्ञानम्। तथाचोक्तं गोभिलेन—

भार्गवेण तथैवोक्तं जपकालेऽस्य चिन्तनम्।
न होमादौ कर्मकाले न चापि श्रौतकर्मणि॥
तस्मादेषां परिज्ञानमात्रं कर्त्तुरपेक्षितम्॥ इति।

कारिकायामपि—

प्रतिमन्त्रङ्कर्मकाले नेष्टमृष्यादिचिन्तनम्॥ इति।

अथ मातृकापूजा विष्णुपुराणे—

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत्।

तस्य क्रोधसमायुक्ता हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥
यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ॥

इति परिशिष्टात् ।

नानिष्ट्वा तु पितॄन्श्राद्धे कर्म कुर्याच्च वैदिकम् ।
तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

इति शातातपोक्तेः । नैतावता श्राद्धाङ्गं मातृपूजा ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

इति कात्यायनेन साक्षात्कर्मान्वयोक्तेः । अत एव श्राद्धसङ्कल्पात् पृथगेवास्याः सङ्कल्पः । स्मार्त्तकर्माङ्गेषु पृथक् सङ्कल्प आचारप्रमाणकः । श्रौते तु न तथा । श्राद्धस्य कर्माङ्गतायां मानम् —

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।
पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

इति विष्णुपुराणीय वचः । मातरश्च च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः -

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ।
गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश ॥

अन्ते श्रुतमपि गणपतिपूजनमादौ कार्य्यम् ।

आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलमातरः ।

इति स्मृतिकौस्तुभ बह्वृचपरिशिष्टात् । एतेन मदनरत्नादीनां मते गणपतिपूजोक्तिर्नादरणीया । इदञ्च गणपतिपूजनं मातृपूजाङ्गम् "मातरः सगणाधिपाः" इत्यनेनोक्तत्वात् । अत एव कर्मारम्भे निर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थमपि गणपतिपूजनम् । अत्र चतुर्दशपदसमभिव्याहारान्मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणम् । एता मातरो लोकमातरो भवन्ति । एता मातरो वृद्धौ पूज्या इत्यर्थः । एवमेव नारायणवृत्तावादित्यभाष्ये च परशुरामादीनां मतेऽप्येवम् । हेमाद्रिरूपनारायणमदनरत्नदानसागरदानप्रदीपादिकारास्तु

"पूज्याश्च षोडशेत्येव मातरो लोकमातरः" इति परिगणनातः पठन्ति अत एव पद्धतिकारैर्ह्री पश्चाद्युपन्यस्तौ । वस्तुतस्तु चतुर्द्दशमन्त्राणामेव सत्त्वात् चतुर्दशेत्येव पाठः साधीयान् । अत एव अविच्छिन्नाध्ययनसम्प्रदायसमागतं पाठं सम्यग् जानन्तः परिशिष्टार्थेताऽपि "वृद्धौ पूज्याश्चतुर्द्दश" इत्येव पठन्ति । वाजसनेयिभिश्च यद्यपि स्वगृह्ये मातृपूजाविधेरनुक्तत्वात्

सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृह्योक्तं विधीयते ।
स्वगृह्योक्तस्य चाभावे ग्रहणं स्वेच्छया भवेत् ॥

इति सङ्ग्रहवचनाद्यद्यपि स्वेच्छयोक्तं तथाऽपि च्छन्दोगपरिशिष्टोक्ता एव मातरः पूज्याः । सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृकत्वात्, पारस्करमतस्याप्याश्रयणीयत्वाच्च । तथा च स्मृतिसङ्ग्रहः—

न गृह्याणि स्मृतिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते ।
कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्करमुनीरितम् ॥ इति ॥

मातृणां पूजाविधिमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु ।
अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ इति ॥

नैवेद्यैरिति पञ्चोपचारान्तरोपलक्षणम् । अत्र केचित्—"मातरः सगणाधिपाः" इत्यत्र मातृणां गौर्य्याद्यविशेषितानां पूज्यत्वावगमात् तासामेव मिलितानां देवतात्वम् । न तु गौर्य्यादिविशेषितानामश्रुतत्वात्तासाम् । यद्यपि "गौरी पद्मे" त्यादिना विशेषिता एव मातरो देवतात्वेन श्रूयन्ते, तथाऽपि तस्य वचनस्योद्देशमात्रपरत्वान्मिलितानामेव मातृणां देवतात्वमिति मन्यन्ते । अन्ये तु गौर्य्यादीनां प्रत्येकं देवतात्वमाहुः । युक्ततरमिति चैतत् । अन्यथा बहुत्वविशिष्टमातृणामेकदेवतात्वे "वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश" इति चतुर्द्दशसंख्याऽनुपपत्तेः ।

दशोपचारैर्देवेशि ! प्रत्येकं नामभेदतः ।

इति रुद्रयामले प्रत्येकं पूज्यत्वविधानानुपपत्तेश्च । तस्मात्प्रत्येकं देवतात्वम् ।

ततो वसुधारा । छन्दोगपरिशिष्टे मातृपूजामुक्त्वा

कुड्यलग्ना वसोर्द्धारा पञ्च धारा घृतेन तु ।
कारयेत्सप्त धाराश्च नातिनीचा न चोच्छ्रिताः'' ॥ इति ॥

कुड्यादौ ''वसोः पवित्रमसि'' इति ।

घृतधारा उदक्संस्थाः कुर्य्याद्गुडघृतेन च ॥ इति ।

सगुडेन घृतेन वसोर्द्धाराः कार्य्या इत्युक्तं रुद्रकल्पद्रुमे मदनरत्ने । ततो 'वसोर्द्धारादेवताभ्यो नम' इति पंचोपचारैः पूजाङ्कुर्यात् । वसोर्द्धाराकरणं च कातीयानामेव नान्येषाम् । वसोर्द्धाराऽपि स्वतन्त्रैव । नापि सा मातृसांप्रदायिका । मन्त्रलिङ्गादेश्चोदकस्याभावात् । वसोर्द्धारेति समानाख्यानात् । एषा वसोर्द्धारा मातृसन्निहितकुड्यादिलग्ना विवक्षिता । पाञ्चालदेशीयास्तु मातृपट्टं कुड्यलग्नं विधाय तस्योपरि वसोर्द्धारां पातयन्ति तत्र प्रमाणमन्वेषणीयम् । अन्येऽपि देशाचारा बहवो दृश्यन्ते । गोमयमातृकाः तृणतोरणमातृकाः हरिद्रामातृकाः ब्राह्म्यादिमातृकादयोऽश्रुतसंख्याः । इति मातृपूजा ।

अथाभ्युदयिकं श्राद्धङ्कुर्वीत । अभ्युदये पुत्रजन्मादौ यत् क्रियते तदाभ्युदयिकम् । तच्च द्विविधं सपिण्डकमपिण्डकं वा । इदं यथा कुलदेशाचारं सपिंडकमपिण्डकं वा । तदुक्तं भविष्यपुराणे---

पिण्डनिर्वपणं कुर्य्यान्न वा कुर्य्याद्विचक्षणः ।
वृद्धिश्राद्धे कुलाचारदेशकालाद्यवेक्ष्य हि ॥

रुद्रकल्पद्रुमे मत्स्यपुराणवचनम्---

नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ॥

तत्कदा भवतीति नियममाह विष्णुपुराणे---

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
शुभकर्मसु बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखान्पितॄनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृही ॥

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः । धर्मप्रवृत्तौ जाबालिः---

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

वृद्धगार्ग्यः--

अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्ते स्त्रियाऽकृतौ ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा ॥

इष्टशब्देन विवाहादि । पूर्तशब्देन वाप्यादि । मदनरत्ने जातूकर्ण्यः-

वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ इति ।

आदिशब्दात् महयज्ञवापीकूपतडागारामदेवतायतनारम्भप्रतिष्ठाऽयुत-लक्षकोटिहोममहादानारम्भशालारंभशालाप्रवेशकर्मस्वग्निमताऽनग्निमता चा-भ्युदयिकं कार्य्यम् । आवसथ्याधानसायंप्रातर्होमपक्षादिकर्मप-ञ्चमहायज्ञोपाकर्मलांगलयोजनश्रवणाकर्मप्रौष्ठपदीकर्माश्वयुजीकर्मसीतायज्ञन-वान्नप्राशनाग्रयणीयकर्मस्रस्तरारोहणानीत्येवं सर्वदा कर्मादौ श्राद्धे प्राप्तेऽपवादमाह कात्यायनः—

असकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ।
प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥

यानि कर्माणि श्रावण्याग्रयणादीनि वारंवारमनाहिताग्न्यादिना क्रियन्ते एषु प्रथमप्रयोग एव मातृपूजाऽभ्युदयिकं न तु प्रतिप्रयोगमित्यर्थः । अस-कृत्क्रियमाणेष्वपि येषु कर्मसु न प्रतिप्रयोगं श्राद्धावृत्तिस्तानि नियमायेतु विशिष्य दर्शयति स एव—

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
नवयज्ञेषु यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ॥
एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

आधानभेदा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाः । होमयोः सायंप्रातर्होमयोः । नवयज्ञ आग्रयणेष्टिः । एवं चान्येषु सोमयागादिषु प्रतिप्रयोगं श्राद्धावृत्ति-रित्यायातम् । एतानि यद्यपि चेदसकृत्क्रियन्ते तदा प्रथमप्रयोग एव श्राद्धं न प्रतिप्रयोगे । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे--

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोष्यंतीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥

इदमाभ्युदयिकं श्राद्धं वक्ष्यमाणं च मातृपूजनमेकस्थाने कर्मसंस्कारेषु एककर्तृकेषु युगपदुपस्थितेषु सर्वादौ तन्त्रेण कार्यम्, न तु प्रतिसंस्कारमावृत्त्या। यथा दैवतकृतजातकर्मादिकस्योपनयनकाले जातकर्माद्यनुष्ठाने देशान्तरगतस्य मृतबुद्ध्या कृतौर्ध्वदेहिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने कर्मनाशाजलस्पर्शादीनां प्रायश्चित्ततया पुनः संस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने वा। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे--

गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न तु पृथक् पृथक् ॥ इति ॥

तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टे—

गणशः क्रियमाणानामेकं स्यान्मातृपूजनम्।
नान्दीश्राद्धं भवेदेकं होममन्त्राः पृथक् पृथक् ॥

इदं बहुपत्यानां युगपत्संस्कारविषयमिति वोपदेवः। तत्कथं कर्तव्यमित्याह "प्रदक्षिणमुपचारः" इति सूत्रम्। उपचरणमुपचारः। अनुष्ठानं करणमिति यावत्। तेनात्र सर्वमनुष्ठानं प्रदक्षिणं भवतीत्यर्थः। अत्र प्रदक्षिणग्रहणं कर्मकर्तृनिष्ठसकलदेवधर्मोपलक्षणार्थम्। ततश्च प्राक्संस्थत्वोदक्संस्थत्वोपवीतित्वप्राङ्मुखोदङ्मुखत्वदक्षिणजानुनिपातित्वदेवतीर्थवत्त्वादि दैवधर्मः कृत्स्नोऽत्र भवति। यथाऽह हेमाद्रौ शातातपः—

कर्तव्यं चाभ्युदयिकं श्राद्धमभ्युदयार्थिना।
सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ॥
पितॄणां रूपमाख्याय देवा अन्नं समश्नुते।
तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिकाले तु नित्यशः ॥
यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितॄनपि।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन्परिचरन्नपि ॥
निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित्।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥

अत्रैके प्राङ्मुखस्य कर्तुरुदक्संस्थताया विधानसामर्थ्यात्प्रादक्षिण्यमपास्येदित्याहुः । तत्राऽपि प्रादक्षिण्यमेवेत्युदङ्मुखस्यैव कर्तृत्वमित्यन्ये । एतच्च मतद्वयं काशिकाकार उपन्यस्तवान् । अत्र ब्रूमः—

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥
द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥ इति ।

पार्वणवद्दैवे प्राङ्मुखान्पित्र्ये चोदङ्मुखान् । हेमाद्रौ भविष्यपुराणेऽपि —

प्राङ्मुखांश्चतुरश्चैव चतुरश्च उदङ्मुखान् ।
निवेश्य ऋजुभिर्दर्भैर्दद्यादासनमादरात् ॥
सर्वानेव तु तान्विप्रान्प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥

इति हेमाद्रौ छागलेयोक्तेर्दैवे पित्र्ये च ये विप्रास्ते सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वोपवेशनीया इत्ययमपि पक्षोऽस्ति । तथाऽपि च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन प्रकृतिप्राप्तस्यापि ब्राह्मणोपवेशनस्य पुनर्विधानात्प्रकृत्यनुग्रहाच्च पूर्वोदाहृतपक्ष एव कात्यायनादिसम्मत इति वाजसनेयिभिः स एवाश्रयणीयः । परन्त्वेतावान्विशेषः । अत्र प्रदक्षिणोपचारताविधानात्तदनुग्रहाय ब्राह्मणपंक्तिनिवेशः प्रागुपक्रमः पश्चादवर्ग एव विधेय इति । अत्र कर्तुर्दिङ्नियमोऽभिहित आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे—"आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ पवित्रे" इति । अत्र प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादित्युदङ्मुखतानियमः । उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इत्यनेन प्राङ्मुखत्वोदङ्मुखत्वयोर्विकल्प उक्तः । अत एव हेमाद्रौ मार्कण्डेयपुराणे—

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत नान्यवक्त्रः कदाचन ॥ इति ।

अत्र वृद्धिश्राद्धवाच्यं पितृपार्वणं मातामहपार्वणं चेति पार्वणद्वयमेव न तु वैश्वदेविकम्, वृद्धिश्राद्धाशिन वैश्वदेविकधर्माणामेव विधेयत्वात्। केचित्तु यद्यपि सूत्रकारेण विश्वेदेवौ नोक्तौ तथापि स्मृतिवचनाद्ग्राह्यौ

(१)इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ सत्यौ नान्दीमुखे वसू।

इति हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः। वृद्धिश्राद्ध कालमाह "पूर्वाह्णे" इति सूत्रम्। पूर्वाह्णे आभ्युदयिकं विधेयमित्यर्थः। अत्र पूर्वाह्णस्त्रेधाविभक्तस्याह्नः प्रथमो भागः। "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्" इति श्रुतेः। अत एव च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
वासरस्य तृतीयेंशे नातिसन्ध्यासमीपतः॥ इति।

त्रेधा विभागमाह—"त्रिभागस्तु समो ज्ञेयः"। पुत्रजन्मादौ तु तत्काल एव। पूर्वेद्युर्मातृपार्वणम्। कर्माहे पितृपार्वणम्। कर्मोत्तराहे मातामहपार्वणम्। अस्याप्यसम्भवे पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्णे मातृपार्वणं मध्याह्ने पैतृकमपराह्णे मातामहानाम्। तथा च हेमाद्रौ गार्ग्यशातातपौ—

मातृश्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्माहनि तु पैतृकम्।
मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्॥

(१) इष्टिश्राद्धलक्षणमाह श्राद्धचन्द्रिकायाम्—"इष्टिश्राद्धमाधानसोमयागादौ क्रियमाणं श्राद्धम्" इति। कर्माङ्गश्राद्धलक्षणमपि तत्रैव पारस्करः—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्॥

इति मञ्जर्याम्। इष्टिश्राद्धमेव कर्माङ्गश्राद्धमिति कौस्तुभे। अभ्युदयो वृद्धिरित्यनर्थान्तरम्। वृद्धिश्राद्धमेव नान्दीमुखम्। संज्ञाभेदः प्रयोगविशेषार्थः। तथा च वृद्धवसिष्ठः—

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम्।
तत्र नान्दीमुखमिति विशेषः समुदाहृतः॥

इति श्राद्धकाशिकायाम्। तेन सर्वत्रेष्टिश्राद्धे कर्माङ्गश्राद्धे च क्रतुदक्षसंज्ञकानां विश्वेषान्देवानामुल्लेखः। नान्दीमुखे वृद्धिश्राद्धे आभ्युदयिके च सत्यवसुसंज्ञकानामिति भावः।

अस्याप्यसम्भवे पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्णे मातृपार्वणम् । मध्याह्ने पैतृकम् । अपराह्णे मातामहानाम् ।

पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥ इति ।

कालत्रयं तु तदन्यशाखाविषयम् । वाजसनेयिनान्तु एकवचननिर्देशादेकस्मिन्पूर्वाह्णे आभ्युदयिकं कार्यमित्यर्थात् पूर्वाह्ण इति सूत्रादाभ्युदयिकश्राद्धस्यैककालसाध्यतावगमात् । यदि तु मात्रादित्रीणि श्राद्धानि सूत्रकृता उक्तानि स्युस्तदा तेषां दिनत्रयसाध्यता पूर्वाह्णादिकालत्रयसाध्यता वा स्यात् । नैव सूत्रकृता त्रीणि श्राद्धान्युक्तानि किन्तु पितृमातामहपार्वणद्वयात्मकं श्राद्धद्वयमेवोक्तम् । अपि च मात्रादिश्राद्धानां कालभेदात्प्रयोगभेदो भविष्यति । सूत्रकारस्तु द्वयोर्द्वयोः प्रयोगैकत्वं दर्शयति-"**नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति**" । एतच्च प्रकृ(१)तिमिव सह प्रयोग एवोपपद्यते ।

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति पात्रतः ॥
द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन निःसन्दिग्धं सह प्रयोगो दर्शितः । आद्यं पितरं द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहम् । न हि प्रयोगभेदे पित्रादीनां वामतो मातामहादीनामवनेजनं सम्भवति । यदपि--

अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

इति वृद्धमनुवचनं तदपि शाखान्तरविषयम् । अत एव च्छन्दोगपरिशिष्टे

---

(१) "सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यादिति" प्रकृतिः । तद्वदत्रापीत्यर्थः । वीप्सा मातामहविषया ।

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

तथा च कात्यायनः--

कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्याब्दिकविशेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥ इति ।

दाहदिनादारभ्य दशमदिनपर्यन्तं तैलकल्कोदकक्षीरनिवेशनार्थं गर्तः कर्षूशब्देनोच्यते, तद्युक्तं श्राद्धमित्यर्थः । अत्र मंत्रे पित्रादिषण्णामेव संकीर्तनमाभ्युदयिकं षड्दैवतमिति प्रज्ञप्त्यर्थम् । तुल्ययोगिताऽर्थश्चकारः । तथा काशिकायाम्--

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ॥ इति ।

'नान्दीमुखाः पितरः पितामहा' इति 'षड्भ्यः पितृभ्य' इति 'पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ।

इत्यादिवचनविरोधात् । तस्मात्पित्रादीनां षण्णामेवेह देवतात्वम् । यत्तु कैश्चिदुक्तं षड्भ्यः पितृभ्य इति वाक्यं कोकिलविषयमिति तन्न । यतश्छन्दोगपरिशिष्ट एव षड्भ्यः पितृभ्य इति वाक्यमधि पित्रादीनामवनेजनमुक्त्वा

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ।

इत्यादिना मातामहादीनामवनेजनं कात्यायनो ब्रूते । नचैवं कोकिलमते सम्भवति, मातृमातामहप्रमातामहानां त्रयाणामुद्देशेनैव द्वितीयपार्वणस्य सर्वत्र तन्मते विहितत्वात् । तस्मान्न षड्भ्यः पितृभ्य इति वचनं कोकिलविषयमिति । अतश्च कात्यायनसूत्रानुसारिणां वाजसनेयिनां वासिष्ठसूत्रानुसारिणां छन्दोगानां च षड्दैवत्यमेवाभ्युदयिकश्राद्धं भवतीति सिद्धम् । यत्तु "अन्वष्टकासु वृद्धौ च" इति स्मृत्यन्तरवचनं तच्छाखान्तरविषयम् । यानि तु--

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

इत्यादीनि वचनानि शाखान्तरविषयाणि । यद्यपि श्राद्धकाशिकायाम्-

नवानां नवकं वृद्धौ तथैवान्वष्टके विदुः ।
कुर्याद्द्वादशदैवत्यं प्रेते तीर्थे गयासु च ॥

इति कात्यायननाम्ना लिखितवचनं तदप्यन्यशाखाविषयम् । सूत्रस्मृत्योर्विरोधे सूत्रस्यैवासाधारणत्वेन बलीयस्त्वात् । स्मृतेस्तु सर्वशाखासाधारण्येनात्र सावकाशत्वेन दुर्बलत्वात् । एतेन हलायुधश्राद्धकाशिकाकारादिभिः कात्यायनसूत्रानुसारिभिर्यद्वाजसनेयिनामाभ्युदयिकं नवदैवत्यमित्युक्तं तत्कात्यायनसूत्रविरुद्धत्वात्कात्यायनप्रणीतच्छन्दोगपरिशिष्टादिवचनविरुद्धत्वाच्चोपेक्षणीयम्(१)। "पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः" इति सूत्रम् । पित्र्यमन्त्रा अश्नत्सु जपेदित्यत्रोक्ता "उदीरतामवर" इत्यादयस्तान्वर्जयित्वा जपेदित्यर्थः । पित्र्यमन्त्रग्रहणं मधुमतीपितृसंहितयोरुपलक्षणार्थम् । तथा च श्राद्धकाशिकायां मनुकात्यायनौ –

मधुव्वाता जपस्थाने कुर्यात्तत्र प्रयत्नतः ।
उपास्मै गायतेत्यादि ऋचः पञ्च जपेत्तथा ॥

इति पञ्चर्चां जपविधानं ऋक्शाखीयविषयम् । अत्र जपशब्दाद्यो भुञ्जानेषु द्विजेषु पितृलिङ्गकानां मन्त्राणां जपः स एव निषिध्यते, न तु पदार्थानुकरणीभूतानामपि । अत एवाह जातूकर्ण्यः–-

पितृलिङ्गेन मन्त्रेण यत्कर्म मुनिभिः स्मृतम् ।
तेनैव तद्विधातव्यममन्त्रमकृतं यतः ॥ इति ।

"ऋजवो दर्भाः" इति सूत्रम् । अत्रामूला ऋजवो दर्भा भवन्ति न

(१) छन्दोगपरिशिष्टस्य कात्यायनकृतत्वेऽपि छन्दोगानुद्दिश्यैव करणाच्छन्दोगानां षड्दैवतमन्येषां नवदैवतमिति स्वारसिकोऽर्थः । षड्भ्य इति वचनं मात्रादेरप्युपलक्षणमिति कल्पतरुः । जीवन्मात्रादित्रिकपरमिति श्राद्धकल्पः । वस्तुतस्तु षड्भ्यः पितृभ्य इत्यस्य शातातपादिवचनैकवाक्यतालाघवात् । आनन्तर्यमात्रविधायकत्वात् न संख्यायां तात्पर्यम् । इति न कोऽपि विरोधशङ्काऽवभास इति निष्कण्टकः पन्थाः । इति संस्कारदीपके । तेन यथाऽऽचारं व्यवस्थितो विकल्प इति भाति ।

द्विगुणा इत्यर्थः। दर्भाणाममूलत्वविशेषणमुक्तं रुद्रकल्पद्रुमे आश्वलायनसूत्रे "आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भा" इति। "यवैस्तिलार्थाः" इति सूत्रम्। अत्र ये तिलार्थास्ते सर्वे यवैः कार्याः। तदत्र मन्त्रे यवोऽसीति ऊहः कार्यो मुख्यद्रव्याभिधायकत्वात्। मन्त्रोहश्चाश्वलायनसूत्रे प्रदर्शितः "यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः॥ प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा" इति। रुद्रकल्पद्रुमेऽपि--

तिलोऽसीति पदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत्।
स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह॥
पितॄनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति।

अत्रार्घदाने विशेषमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान्।
कृत्वाऽर्घः सम्प्रदातव्यो नैकैकस्यात्र दीयते॥ इति।

युग्मान् पित्र्यब्राह्मणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य कर उपरि येषान्ते तथा कराग्रे पवित्राग्रं येषां ते कराग्राग्रपवित्रकास्तांस्तथाविधान् कृत्वाऽर्घो दातव्य इत्यर्थः। इदं च च्छन्दोगविषयं तत्परिशिष्टगतत्वादिति स्मृतिरत्नावलीकारः। तेनाऽस्य मते प्रकृतिवदेवार्घदानं नत्विह कश्चिद्विशेषः। अन्ये मदनरत्नदोंडूपद्धतिकारादयस्तुअर्घदाने विशेषविधेर्वाजसनेयिशाखासाधारण्यं मन्यन्ते। अत्र च "शेषं प्रकृतिव"दित्यतिदेशेन प्राप्ताऽर्घपात्रस्य न्युब्जता भवत्येव। श्राद्धकाशिकाकारस्तु--

अपसव्यं पित्र्यमन्त्रा वामजानुनिपातनम्।
न्युब्जपात्रं न कर्तव्यं वृद्धिश्राद्धेषु सर्वदा॥

इतीश्वरवाक्यान्न विधेयमित्याह। तद्विशेषवाक्यानवलोकननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम्। "सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः" इति सूत्रम्। तृप्ताःस्थेत्यस्य स्थाने सम्पन्नमित्ययं प्रश्नो भवति। सुसम्पन्नमितीतर ब्रूयुरिति पठन्ति। तत्त्वनादृतं कर्कोपाध्यायादिभिर्भाष्यकारैः। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि—

सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ इति ।

केचित्तु विकरो वृद्धिश्राद्धे न कार्यः ।

आमश्राद्धे च वृद्धौ च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
विकरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति धर्मप्रदीपादित्याहुः, तन्न ।

नान्दीमुखान् पितॄन् पूज्य पितृकार्यं विधानवत् ॥

इति प्रकृत्य—

विकरं च तथा पिण्डान्दद्याच्च नियमं विना ।
ब्रूयात्तृप्तेषु सम्पन्नं वृद्धिश्राद्धे समाहितः ॥

इति हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमतोक्तेः, सर्वजातीयसिद्धमन्नमेकपात्रे समुद्धृत्य विकरं कुर्यादिति सार्थकात् ,

सुसम्पन्नं च ते ब्रूयुः सर्वसिद्धान्नतः क्षिपेत् ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणाच्च। वस्तुतस्तु धर्मप्रदीपवचने "कात्यायनोऽब्रवीत्" इत्युक्तेः कात्यायनसूत्रपरिशिष्टादिविरुद्धत्वात्तन्निर्मूलम् । "न स्वधां प्रयुञ्जीत" इति वक्ष्यमाणसूत्रम् । इदं सूत्रं किंचित्पूर्वमेव व्याख्यातम् । तदुपयोगीनि किञ्चिद्वचनान्याह तथा च पुराणसमुच्चये--

न स्वधा शर्म वर्मेति पितृनाम न चोच्चरेत् ।
न कर्म पितृतीर्थेन न कुशा द्विगुणीकृताः ॥
न तिलैर्नापसव्येन पित्र्यमन्त्रविवर्जितम् ।
अस्मच्छब्दं न कुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखे क्वचित् ॥

अत्र "पितृनाम न चोच्चरेत् । अस्मच्छब्दं न कुर्वीत" इति शाखान्तरविषयम् । अत्र सङ्कल्पादौ विशेषः सङ्ग्रहे--

शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ सङ्कल्पमाचरेत् ।
न षष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते ॥

अथ पिण्डदानम् । "दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः" इति सूत्रम् ।

अक्षता यवाः मिश्रणं मिश्रः। दध्यादिभिर्मिश्रितौदनेन पिण्डा अत्र देया इत्यर्थः । बहुव्रीह्युपलब्धेः । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि—

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।

संयोज्य यवकर्कन्धुदाधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ इति ।

अत्र पक्षप्राप्तायाः प्राङ्मुखतायाः प्राङ्मुख इत्ययमनुवादो न पुनरुदङ्मुखतायाः परिसंख्या । अत एव हेमाद्रौ पद्मपुराणे—

प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकैः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि प्रदद्याद्बदरैर्युतान् ॥ इति ।

पिण्डानिति शेषः । अत्र पिण्डादानं बहिःशालायां कार्यम् ।

यथाऽह रुद्रकल्पद्रुमे वृद्धशातातपः—

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान्वृद्धौ नाम्ना स बाह्यतः ॥ इति ।

स श्राद्धकर्ता बाह्यतो भोजनशालाया बहिर्न तूच्छिष्टसमीप इत्यर्थः । अत्र दक्षिणसंस्थमेव लेखाकरणावनेजनपिण्डदानादि कार्यम् । **'आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः'** इत्युक्तत्वात् । अत्र केचित्तु अप्रदक्षिणत्वेऽप्यस्यानौचित्यत्वादुदक्संस्थमेवेत्याहुः, तदयुक्तम् । **"आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः"** इति विरोधात् । नचोदक्संस्थायाम्प्रमाणमुपलब्धम् । दक्षिणसंस्थत्वे च प्रदक्षिणप्रमाणमस्ति । तस्माद्दक्षिणसंस्थमेव लेखाकरणादि । नारायणवृत्तौ श्राद्धकाशिकायाञ्चाप्येवम् । अत्र केचित्प्रपितामहमारभ्य प्रतिलोमक्रमेण पिण्डदानादिप्रयोगमारचन्ति, तदुक्तं वशिष्ठेन—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम संकीर्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

तन्न, **"नान्दीमुखाः पितरः पितामहा"** इत्यादिना भगवताऽऽचार्येणानुलोमक्रमेणैव विहितत्वात्, छन्दोगसूत्रेऽप्येवम् ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ॥

एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ।

इत्याश्वलायनस्मृतावनुलोमक्रमाभिधानादाश्वलायनानामप्यनुलोमक्रम-

एवेति पारिजातादयः। यत्तु वृद्धवशिष्ठवचनं तच्छाखान्तरविषयम्। आथर्वणानां तु पिण्डपितृयज्ञदर्शश्राद्धादौ सर्वत्र प्रतिलोम एव तद्गृह्य उक्तोऽस्ति। अत्रावनेजनपिण्डदानादि सर्वकर्म देवतीर्थेन कुर्यात्। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे--

नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते।
पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत॥ इति।

आदिशब्दादन्नोत्सर्गपिण्डदानादि यावदेव पित्र्यं कर्म दैवेन तीर्थेन कुर्यात्। एवकारस्तु-

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम्।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्रजापतेः॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तप्राजापत्यव्यावृत्त्यर्थ इत्युक्तं नारायणवृत्तौ। तेन मार्कण्डेयोक्तं प्राजापत्यं तु शाखान्तरपरम्। आदित्यभाष्येऽप्येवम्।

प्राङ्मुखास्त्वथ दर्भा वै दद्यात्क्षीरावनेजनम्।

इति ब्रह्मपुराणे। अत्र क्षीरेणावनेजनं कर्तव्यमिति श्राद्धकाशिकाकृत्, तन्न।

अपः क्षिपन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाद्भिरेव विहितत्वात्। यत्तु क्षीरावनेजनन्तच्छाखान्तरविषयम्। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन पुनरवनेजनं पिण्डपात्रप्रक्षालनोदकेनैवाभिहितं तच्छन्दोगविषयम्। वाजसनेयिनान्तु "अथोदपात्रमादायावनेजयति" इति शतपथश्रुत्या पुनरवनेजनस्योदपात्रेणैव विहितत्वात्। अत्र कश्चिदाह--

द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्य पृथक् पृथक्।
एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात्पिण्डद्वयं बुधः॥

इति चतुर्विंशतिमतादेकैकस्मै पिण्डद्वयं देयमिति, तन्न। सूत्रकृता भगवताऽस्य विशेषस्यानुपदिष्टत्वात्। प्रकृतित एकैकस्मा एकैकपिण्डदानप्राप्तेश्च। अत एवोक्तं ब्रह्मपुराणे—

उक्तमादाय पिण्डं तु कृत्वा बिल्वप्रमाणकम्।
दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमम्॥ इति।

पिण्डद्वयमेकैकस्मै देयमित्युक्तं तच्छाखान्तरविषयं कुलधर्मविषयं वा। पिण्डदानं चात्र वैकल्पिकमित्युक्तं मिताक्षरायाम्—

वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतम् ॥ इति।

हेमाद्रौ विष्णुपुराणे—

दध्यक्षतैः सबदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा।
दैवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात्कामेन वै नृप! ॥ इति।

कामेन इच्छया। आभ्युदयिकं प्रकृत्य "आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव" इति निगमपरिशिष्टोक्तत्वादाहिताग्नेः सपिण्डकाभ्युदयिकश्राद्धनियमः। तदितरस्य तु सपिण्डकमपिण्डकं वेति विकल्पः। अत्र पिण्डकरणाकरणयोः कुलाचारत्वेन व्यवस्थाऽभिहिता, रुद्रकल्पद्रुमे भविष्यपुराणे—

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप!।
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्ममवेक्ष्य वै ॥ इति।

अनेन येषां कुले वृद्धपरम्परया वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानमनुष्ठीयते तैरनुष्ठेयमेव। येषां तु कुले नानुष्ठीयते तैर्नानुष्ठेयमिति व्यवस्थाऽभिहिता भवति। वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिण्डदाने मिताक्षरायामभिहितं वचनं तदन्यशाखाविषयम्। वाजसनेयिनां सर्वेषां सपिण्डकमेवाभ्युदयिकं श्राद्धं भवति स्वसूत्रानुरूपम्। "नान्दीमुखान् पितॄनावाहिष्य इति पृच्छति" इति सूत्रम्। पितॄनावाहिष्ये इत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्ये इति पृच्छेदित्यर्थः। अत्र पितृग्रहणाद्देवानां नान्दीमुखविशेषणं न भवतीत्युक्तं भवति। वृद्धपराशरेण तु देवानामपि नान्दीमुखविशेषणमुक्तम्।

नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणं कुशासनम् ॥ इति।

अतश्च विकल्पः। स च शाखाभेदेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः। अत्रावाहने विशेषो रुद्रकल्पद्रुमे ब्रह्मपुराणे—

नान्दीमुखान् पितॄन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत्।
पठेत्पवित्रं मन्त्रं तु विश्वे देवास आगत ॥ इति।

यद्यपि नान्दीमुखान् पितॄनित्युक्तेः पित्राद्यावाहन एवायं विशेषो न

देवावाहन इति प्रतिभाति । तथापि 'पठेत्पवित्रं मन्त्रन्तु विश्वे देवाम आगते'त्युत्तरार्द्धे वैश्वदेविकावाहने विनियुक्तमन्त्रपाठविधानादुभयसाधारण्यमस्य बोध्यम । यत्तु ब्रह्मपुराणे--

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ॥ इति ।

तत्तु महालयप्रकरणपठितप्रौष्ठपदपौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविषयम् । तत्प्रकरणपाठादित्येवं हेमाद्र्यादय ऊचिरे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।
पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥ इति ।

अत्र मदनरत्ने दानखण्डे ढोंढूमिश्रपद्धतौ चाभ्युदयिकश्राद्धे सर्वत्र गोत्रशर्म्मशब्दनाम्नामुच्चारणं लिखितम् । यत्तु--

सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्माणि ।

इदन्तु शाखान्तरविषयम् । आभ्युदयिके कर्तृनिर्णयः प्रयोगरत्ने सायणीये---

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

स्मृत्यर्थसारे कात्यायनः--

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

तेषां सुतानामूहनात्प्रथमविवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् तदुपलक्षितं वृद्धिश्राद्धं कुर्यात । जीवत्पितृकस्तु पितुर्मात्रादिभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । संग्रहे—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥

एतत्साग्निविषयमित्येके, तन्न । विष्णुः "पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहे च येषां पितामहः पितरि पितामहे प्रपितामहे च नैव दद्यादिति" आश्वलायन-

गृह्यपरिशिष्टे तु जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्यात् । यत्तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति न कुर्यादिति विष्णुवचनम् , तज्जीवत्पित्रादित्रिककर्तृकतीर्थश्राद्धविषयम् । एवमेव रुद्रकल्पद्रुमे कल्पतरौ हलायुधभाष्ये च । वृद्धिश्राद्धे तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति तदा वृद्धप्रपितामहादित्रिकेभ्यो देयम् ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्त्रितयं यदि ।

इति निगमोक्तेः । जीवन्मातृकस्य न मातृपार्वणं जीवन्मातामहस्य न मातामहपार्वणं द्वारलोपात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिः पितृव्यादिस्तत्पुत्रादेर्जातकर्मादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यस्य पित्रादीनामेव क्रमेण दद्यात् , इति विधानपारिजाते सम्यक् प्रतिपादितम् । अथाक्षय्योदकम् । हेमाद्रौ--

अक्षय्यं च ततः कुर्याद्देवपूर्वं विधानतः ॥ इति ।

कर्कभाष्ये तु अक्षय्योदकदाने अक्षय्योदकमन्त्रस्थाने नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रः स्यादित्यर्थः । यत्तु वृद्धिश्राद्धं प्रकृत्य--

अक्षय्योदकदानन्तु अर्घदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन अक्षय्योदकदानं षष्ठ्या विहितन्तच्छन्दोगविषयम् । "नान्दीमुखाः पितरः" इति मन्त्रे पितृशब्दस्य प्रथमान्तप्रयोगविधानादेव सङ्कल्पवाक्यमपि प्रथमान्तमेवात्र प्रयोज्यम् । तदुक्तं रुद्रकल्पद्रुमे सङ्ग्रहे--

शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ सङ्कल्पमाचरेत् ।
न षष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते ॥

इति प्रकृतिप्राप्तषष्ठ्या अपवादोऽयम् । हलायुधविष्णुमिश्रभाष्यश्राद्धकाशिकाकारादयस्तु प्रकृतिश्राद्धे-

अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।
मन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचनके जपे ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनादक्षय्योदकदाने तन्त्रताया

अभावः, आभ्युदयिके तु 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने' इति कात्यायनसूत्राच्च तन्त्रतेत्याहुः। स्वधावाचनेऽपि तन्त्रतैव भवति। 'पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यताम्' इति मन्त्रप्रयोगं दर्शयता भगवताऽऽचार्येण तन्त्रतासूचनात्। अत्र क्षीरयवोदकैरक्षय्योदकदानं कार्यम्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

तथाऽक्षय्योदकस्थाने दद्यात्क्षीरयवोदकम् ॥ इति।

"युग्मानाशयेदत्र" इति सूत्रम्। अत्राभ्युदयिके युग्मान् बहुवचनोपदेशाच्चतुरादीन् ब्राह्मणानाशयेद्भोजयेदित्यर्थः। तेन पित्र्येऽपि युग्मानाशयेत्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ॥ इति।

आशयेदित्यर्थः। दक्षिणा ब्रह्मपुराणे—

द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत्।
तान्येव दक्षिणां चैव दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥

इति सपिण्डकं वृद्धिश्राद्धम्। अथापिण्डकवृद्धिश्राद्धमुच्यते

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम्।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥

इत्यादिवाक्यदर्शनात्पूर्वाह्णादिषु मुहूर्तकर्तव्येऽनल्पकर्मकलापादिभयादासन्नफलमूलादिभिर्यथालाभं संक्षिप्तमपि श्राद्धमाचार्या मन्यन्ते तच्च पिण्डादिवर्जितं कर्तव्यम्। यथा भविष्यपुराणे—

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः।
वृद्धिश्राद्धे कुलाचारं देशकालाद्यवेक्ष्य हि ॥

अतश्चाग्नौकरणादीनामपि निषेधः। तथाहि—

अग्नौकरणमर्घ्यं चावाहनं चावनेजनम्।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते ॥

तथा—

पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते।

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्या दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थितम् ॥

इति दाक्षिणात्यानां विस्तृतवृद्धिश्राद्धाभावात् प्रयोगरत्ने काशदीक्षितैर्लिखितम्। विशेषमाह धर्मप्रवृत्तौ स्मृत्यर्थसारे--

पुंसवने च सीमन्ते तथा चौलोपनायने।
गोदाने स्नान उद्वाहे नान्दीश्राद्धं पुरोदिने॥
एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः।
त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धं समाप्तम्॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः।

आचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य।

विश्वेशम्माधवन्दुण्ढिन्दण्डपाणिञ्च भैरवम्।
वन्दे काशीङ्गुहाङ्गङ्गाम्भवानीम्मणिकर्णिकाम्॥
तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम।
भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञान्दातुमर्हसि॥
सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः।
लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः॥
धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि॥
विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा।
संग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते॥
शुक्लाम्बरधरन्देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम्।
प्रसन्नवदनन्ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये॥

अभीप्सितार्थसिध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ।
सर्वविघ्नहरस्तस्मै श्रीगणाधिपतये नमः ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तुते ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनं हरिः ॥
तदेव लग्नं सुदिनन्तदेव ताराबलञ्चन्द्रबलन्तदेव ।
विद्याबलन्दैवबलन्तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥

ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यान्नमः । उमामहेश्वराभ्यान्नमः । शचीपुरन्दराभ्यान्नमः । मातापितृभ्यान्नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । श्रीष्टदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । विष्णुस्मरणपूर्वकं देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकफलसिध्यर्थे श्वोऽद्य वा अमुककर्म करिष्ये । तदङ्गतयाऽऽदौ गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनादि करिष्ये ।

ॐ गणानान्त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिꣳ हवामहे व्वसो मम । आहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेण षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा गणपतिं सम्पूज्य नारिकेलाद्यन्यतमं फलमर्घ्यपात्रे निधाय

रक्ष रक्ष गणाध्यक्ष त्र्यक्ष त्रैलोक्यरक्षक ।
भक्तानामभयङ्कर्त्ता त्राता भव भवार्णवात् ॥
द्वैमातुर कृपासिन्धो षाण्मातुराग्रज प्रभो ।
वरदस्त्वं वरन्देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद ॥
अनेन सफलार्घेण फलदो भव मे सदा ।

इत्यर्घ्यन्दत्वा नमस्कारः--

विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय
लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय ॥

नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय
गौरीसुताय गणनाथ नमो नमस्ते ॥
भक्तार्तिनाशनपराय गणेश्वराय
सर्वेश्वराय शुभदाय सुरेश्वराय ।
विद्याधराय विकटाय च वामनाय
भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते ॥
नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपाय ते नमः ।
नमस्ते रुद्ररूपाय करिरूपाय ते नमः ॥
विश्वरूपस्वरूपाय नमस्ते ब्रह्मचारिणे ।
भक्तप्रियाय देवाय नमस्तुभ्यं विनायक ॥
लम्बोदर नमस्तुभ्यं सततम्मोदकप्रिय ।
अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

इति नमस्कारः । अथ प्रार्थना--

त्वान्देव विघ्नदलनेति च सुन्दरेति
भक्तप्रियेति सुखदेति फलप्रदेति ॥
विद्याप्रदेत्यघहरेति च ये स्तुवन्ति
तेभ्यो गणेश वरदो भव नित्यमेव ॥

इति प्रार्थना ।

अथ पुण्याहवाचनम् ।

तच्च मातृका पूजनात् प्रागेव कार्यमिति । तद्यथा महीद्यौरिति भूमिं स्पृष्ट्वा

ॐ महीद्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञम्मिमिक्षताम् ।
पिपृतान्नो भरीमभिः ॥

ॐ ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तꣳराजन्पारयामसि ॥

ति यवान्प्रक्षिप्य,

ॐ आजिंघ्र कलशंम्मह्यात्वां विशन्त्विन्दंवः ।
पुनंरूर्ज्जा निर्वर्तस्व सा नंः सहस्रंन्धुक्ष्वोरुधांरा
पयंस्वती पुनर्म्माविंशताद्रयिः ॥

इति कलशं निधाय,

ॐ व्वरुणस्योत्तम्भंनमसि व्वरुंणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो व्वरुंणस्य ऋतसदंन्यसि व्वरुंणस्य ऋतसदंनमसि व्वरुंणस्य ऋतसदंनमासीद

इति जलेनापूर्य,

ॐ त्वाङ्गंन्धर्व्वा अंखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वाम्बृहस्पतिंः ॥
त्वामोंषधे सोमो राजा व्विद्वान्यक्ष्मांदमुच्यत ॥

इति गन्धम् ,

ॐ या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यंस्त्रियुगम्पुरा ।
मनै नु बभ्रूणांमहः शतन्धामांनि सप्त चं ॥

इति सर्वौषधीः,

ॐ काण्डांत्काण्डात्प्ररोहंन्ती परुंषः परुषस्परिं ।
एवा नों दूर्व्वे प्रतंनु सहस्रेंण शतेनं च ॥

इति दूर्वाः,

ॐ अश्वत्थे वों निषदंनम्पर्ण्णे वों व्वसतिष्कृतां ।
गोभाज इत्किलांसथ यत्सनवंथ पूरुंषम् ॥

इति पञ्चपल्लवान् ,

ॐ स्योना पृथिवि नो भवाऽनृक्षरा निवेशंनी ।
यच्छांनः शर्म्म सप्रथांः ॥

इति पञ्च सप्त वा मृदः.

ॐ याः फलिनीर्या अंफला अंपुष्पा याश्चं पुष्पिणींः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः ॥

इति फलम्,

ॐ परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥

इति पञ्च रत्नानि,

ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीन्द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

इति हिरण्यम्,

ॐ यदश्वाय व्वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सन्दानमर्व्वन्तम्पड्वीशम्प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥

इति रक्तसूत्रेणावेष्ट्य,

ॐ पूर्णा दर्व्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

व्वस्नेव व्विक्रीणावहा इषमूर्ज्जꣳ शतक्रतो ॥

इति शरावं धान्यपूर्णं पूर्णपात्रमुपरि निधाय, तत्र 'तत्त्वा यामीति शुनःशेप ऋषिः वरुणो देवता त्रिष्टुप्छन्दः वरुणावाहने विनियोगः ।

ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो व्वरुणेह बोध्युरुशꣳसमान आयुः प्रमोषीः ॥

इति वरुणमावाह्य, आवाहनादिषोडशोपचारैः गन्धादिभिः पञ्चोपचारैर्वा सम्पूजयेत् । तीर्थान्यावाह्य यथा

ॐ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

ततः कलशाभिमन्त्रणम्—

कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।

मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥
अङ्गैस्तु सहिताः सर्वे कलशन्तु समाश्रिताः ।
अत्र गायत्री सावित्री शान्तिपुष्टिकरी तथा ॥
आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारिकाः ।

ततः कलशप्रार्थना--

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।
उत्पन्नोऽसि यदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।
त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥
शिवः स्वयन्त्वमेवासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः ।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ॥
त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रद ।
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञङ्कर्तुमीहे जलोद्भव ॥
सान्निध्यङ्कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति ।

ततो यजमानः अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धृत्वा, दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च,

ॐ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥

"तेनायुः प्रमाणेन पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु" इति त्रिः । "ॐशिवा आपः सन्तु" इति ब्राह्मणहस्ते जलदानम् । "ॐसन्तु शिवा आपः" इति प्रतिवचनम् । "ॐसौमनस्यमस्तु" इति पुष्पदानम् । "ॐअस्तु सौमनस्यम्" "ॐअक्षतं चारिष्टं चास्तु" "ॐअस्त्वक्षतमरिष्टं च "ॐगन्धाः पान्तु" इति गन्धेनार्चनम् । "ॐसुमङ्गल्यं चास्तु" इति प्रतिवचनम् । "ॐ अक्षताः पान्तु" "ॐआयुष्यमस्तु" "ॐ पुष्पाणि पान्तु" इति पुष्पाणि।

"ॐ मयि श्रियमस्तु"। "ॐ फलं पातु" इति फलम् । "ॐ ऐश्वर्यमस्तु"। "ॐ दक्षिणाः पान्तु" इति दक्षिणादानम् । "ॐ बहुदेयं च वोऽस्तु" इति प्रतिवचनम् । "ॐ दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रत्वमायुष्यं चास्तु । यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते । तमहमोंकारमादिं कृत्वा ऋग्यजु(१)राशीर्वचनं बहुऋषिमतं समनुज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये" इति पृच्छेत् । "ॐ वाच्यताम्" इत्यनुज्ञातः ।

ॐ भद्रङ्कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा꣡ꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥
देवानाम्भद्रा सुमतिर्ऋजूयतान्देवाना꣡ꣳरातिरभि नो नि वर्तताम् ।
देवाना꣡ꣳसख्यमुप सेदिमा वयन्देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥
दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् ।
अथो त्वन्दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा वि रोहतात् ॥
न तद्रक्षा꣡ꣳसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमज꣡ꣳ ह्येतत् ।
यो बिभर्त्ति दाक्षायण꣡ꣳहिरण्य꣡ꣳस देवेषु कृणुते
दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥
द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यꣳसत् ।
द्रविणोदा वीरवतीमिषन्नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥(ऋक्)
सविता पश्चातात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताऽधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥(ऋक्)
नवो नवो भवति जायमानोऽह्नाङ्केतुरुषसामेत्यग्रम् ।

(१) केवलयजुर्मन्त्रपाठपक्षे यजुराशीर्वचनम् । यावद्वेदमन्त्रपाठे ऽत्र तादृश ऊहो योज्यः । सर्वत्राप्यादौ स्वशास्त्रीयमन्त्रपाठस्ततोऽन्येषाम् ।

आगन्देवेभ्यो वि दधात्यायं प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः॥(ऋक्)

उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण।

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः॥ (ऋक्)

"व्रतजपनियमतपःस्वाध्यायक्रतुशमदमदयादानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम्। समाहितमनसः स्मः" इति ब्राह्मणाः। "प्रसीदन्तु भवन्तः" इति कर्त्ता "प्रसन्नाः स्मः"। इति ब्राह्मणाः। ततः कलशं वामहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तं तन्मुखोपरि दत्त्वा देशाचारात्सुवर्णादिपात्रे जलं प्रसिञ्चेत। ॐ शान्तिरस्तु। पुष्टिरस्तु। तुष्टिरस्तु। वृद्धिरस्तु। अविघ्नमस्तु। आयुष्यमस्तु। आरोग्यमस्तु। शिवङ्कर्मास्तु। कर्मसमृद्धिरस्तु। वेदसमृद्धिरस्तु। शास्त्रसमृद्धिरस्तु। धर्मसमृद्धिरस्तु। पुत्रसमृद्धिरस्तु। धनधान्यसमृद्धिरस्तु। इष्टसम्पदस्तु"। पात्राद्बहिः। "अरिष्टनिरसनमस्तु। यत्पापं रोगमशुभमकल्याणं दूरे तत्प्रतिहतमस्तु" पुनर्मध्येपात्रम्। "यच्छ्रेयस्तदस्तु। उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु। उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु। उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः सम्पद्यन्ताम्। तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रग्रहलग्नसम्पदस्तु। तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम्। तिथिकरणे समुहूर्त्ते सनक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेताम्। दुर्गापाञ्चाल्यौ प्रीयेताम्। अग्निपुरोगा विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्। इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्ताम्। वशिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्ताम्। माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्रीयन्ताम्। अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्ताम्। विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम्। ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयन्ताम्। ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम्। श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम्। श्रद्धामेधे प्रीयेताम्। भगवती कात्यायनी प्रीयताम्। भगवती माहेश्वरी प्रीयताम्। भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम्। भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम्। भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम्। भगवान्विनायकः प्रीयताम्। सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम्। सर्वा ग्रामदेव-

ताः प्रीयन्ताम्"। पुनः पात्राद्बहिः। "हताश्च ब्रह्मद्विषः। हताश्च परिपन्थिनः। हताश्च विघ्नकर्तारः। शत्रवः पराभवं यान्तु। शाम्यन्तु घोराणि। शाम्यन्तु पापानि। शाम्यन्त्वीतयः"। अन्तः। "शुभानि वर्द्धन्ताम्। शिवा आपः सन्तु। शिवा ऋतवः सन्तु। शिवा ओषधयः सन्तु। शिवा अग्नयः सन्तु। शिवा आहुतयः सन्तु। शिवा वनस्पतयः सन्तु। शिवा अतिथयः सन्तु। अहोरात्रे शिवे स्याताम्।

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो

न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

शुक्राङ्गारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम्। भगवान्नारायणः प्रीयताम्। भगवान्पर्जन्यः प्रीयताम्। भगवान् स्वामी महासेनः प्रीयताम्। पुण्याहकालं वाचयिष्ये। "ॐ वाच्यताम्" इत्यनुज्ञातः।

ब्राह्मं पुण्यमहर्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम्।

वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः मम गृहेऽस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु। "ॐपुण्याहम्" एतदुभयं मन्द्रस्वरेण। एवं पुनर्मध्यस्वरेण। एवं पुनरुच्चस्वरेण। तथैव प्रैषप्रतिवचने।

ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः।

पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥

स्वस्तिरस्तु या विनाशाख्या पुण्यकल्याणवृद्धिदा।

विनायकप्रिया नित्यं तां स्वस्ति प्र ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः मम गृहे अस्मै कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु। "ॐ आयुष्मते स्वस्ति" इति प्रैषप्रतिवचने मन्द्रमध्योच्चस्वरैस्त्रिवारम् ॥

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु

सागरस्य यथा वृद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ।
सम्पूर्णा सुप्रभावा च तामृद्धिं प्र ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः मम गृहेऽस्य कर्मण ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । "ॐ ऋध्यताम्" । पूर्ववत्त्रिवारम् ।

ॐ सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ।
दिवम्पृथिव्या अध्या रुहामा विदाम देवान्त्स्वर्ज्योतिः ॥

पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत्कल्याणम्पुरा कृतम् ।
ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः मम गृहेऽस्यकर्मणः कल्याणं भवन्तो ब्रुवन्तु । "ॐ कल्याणम्" इति त्रिः ।

ॐ यथेमां वाचङ्कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्याभ्याᳬ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च ।
प्रियो देवानान्दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयम्मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु ॥

समुद्रमथनाज्जाता जगदानन्दकारिका ।
हरिप्रिया च माङ्गल्या तां श्रियं प्र ब्रुवन्तु नः ॥

भो ब्राह्मणाः मम गृहेऽस्य कर्मणः श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । "ॐ अस्तु श्रीः" त्रिवारम् ।

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे
पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।
इष्णन्निषाणामुम्म इषाण सर्वलोकम्म इषाण ॥

पुण्याहसमृद्धिरस्तु । श्रीभगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् । ततः कुशाग्रैः सपल्लवैर्विप्रा अभिषिञ्चेयुः । ततः सुवासिनीभिर्नीराजनं कार्य्यम् । अत्र वस्त्रादिदानमाचरेत् ॥

इति पुण्याहवाचनप्रयोगः ।

अथ मातृकापूजनम्

ताश्च पटे लिखितप्रतिमादिषु अक्षतपुञ्जेषु वा । यथा—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ।
गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश ॥

पूजोपाकरणान्युपकल्प्य प्राङ्मुख उपविश्य कुशयवजलान्यादाय । अद्येत्यादि विवाहकर्माङ्गभूतं गौर्यादिषोडशमातृकापूजनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य पुष्पाक्षतैः पृथक् पृथगावाहनम् । ॐ भूर्भुवः स्वः गणपते इहागच्छ इह तिष्ठ । ॐ भूर्भुवः स्वः गौरि इहागच्छ इह तिष्ठ । एवं "पद्मे शचि मेधे सावित्रि विजये जये देवसेने स्वधे स्वाहे मातरो लोकमातरो धृते पुष्टे तुष्टे आत्मकुलदेवते" इति प्रत्येकमावाह्य "मनो जूतिः" इति प्रतिष्ठाप्य पञ्चम्यादिनमोन्तचतुर्थ्यन्तस्वस्वनाममन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत । तत्र प्रयोगः "गौर्यै नमः पाद्यम् । इदमनुलेपनम् । इमानि पुष्पाणि । अयं धूपः । अयं दीपः । इदं नैवेद्यम् । इदं ताम्बूलम् । इदं वासः । इयं दक्षिणा" । एवमेव सर्वासां पृथक् २ पूजनम् । मातृणां गणदेवतात्वपक्षे तु "गौर्यादिमातृभ्यो नमः" इति पूर्ववदुपचारैः पूजयेत ।

अथ वसोर्धारा । तत्र पञ्च सप्त वा नातिनीचा न चोच्छ्रिताः कुड्यादिषु "ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्" इत्यन्तं मन्त्रं पठित्वा घृतधारा उत्तरसंस्थाः कार्याः । ता यथा —

श्रीश्च लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा स्वाहा प्रज्ञा सरस्वती ।
माङ्गल्येषु तु पूज्यन्ते सप्तैता घृतमातरः ॥

ततो "वसोर्धारा देवताभ्यो नमः" इति पूर्ववत् षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा पूजयेत । वसोर्धाराकरणं च कातीयानामेव नान्येषाम् । तत आयुष्यमन्त्रजपः । "ॐ आयुष्यं वर्चस्य रायस्पोष मित्यादि दीर्घमायुः"

इत्यन्तम् । यस्मिन्कर्मणि मण्डपकरणं तत्र मण्डपसम्बन्धिदेवताः स्थापयेत् । तद्यथा । अथाविघ्नमातृपूजा । तण्डुलपूर्णहरिद्राखण्डक्रमुकफलयुक्ते न्युब्जशरावपिहिते हरिद्रादिमण्डिते शरावे सूत्रवेष्टिते सूक्ष्मकलशे अविघ्नसंज्ञं गणपतिमावाह्य पूजयेत् ।

मोदश्चैव प्रमोदश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ।
अविघ्नो विघ्नहर्ता च षडेते विघ्नमातरः ।

"मनो जूतिः" इति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा पूजयेत् । आदिशब्दादुद्वर्तनोष्णोदकैरभ्यङ्गस्नानादिना । ततो मण्डपमातरः पूज्याः । दूर्वाशमीपल्लवकुशदेववृक्षपल्लवानाम्रादिप्रशस्तपत्रवेष्टितान् सूत्रेण षोढा वेष्टयेत् । तत्रैकत्र मुसलं एकत्र च्छुरिकां शस्त्रं वा सर्वाणि वंशपात्रे निधाय तन्मध्ये उदक्संस्थेषु चतुर्षु क्रमेण । नन्दिनीं १ नलिनीं २ मैत्रां ३ उमां ४ च तदुत्तरे मुसलगर्भे पशुवर्द्धनीं ५ तदुत्तरशस्त्रगर्भे भगवतीम् ६। आग्नेयकोणस्तम्भात्प्रादक्षिण्येन आग्नेयकोणस्तम्भोपरि नन्दिनीनामकं वेष्टितं "मनो जूतिः" इति प्रतिष्ठाप्य । "स्थिरो भव" इति तत्र नन्दिनीं पूजयेत् । "निकामे निकामे नः" इति मन्त्रेण प्रोक्ष्य पूर्ववद्गन्धादिना पूजयेत् । स्तम्भमालभ्य 'ऊर्ध्व ऊषुणः" इति जपः । एवं सर्वेषु स्तम्भेषु ज्ञेयम् । ततो नैर्ऋत्यस्तम्भे नलिनीं वायव्यस्तम्भे मैत्रां इशानस्तम्भे उमां मण्डपमध्ये पशुवर्द्धिनीं भगवतीं च उक्तवत्स्थापयित्वा पूजयेत् । केचित्तु शूर्पे एव कुङ्कुमादिना षोडशमातॄः सप्तमातॄः अविघ्नमातॄः षट् लिखित्वा पूजयन्ति । ततो वंशपात्रेण सह गौर्यादिमातृकास्थापनम् । वंशपात्रं च स्वयं गृहीत्वा अविघ्नकलशं च पत्न्या ग्राहयित्वा सब्राह्मणः 'आ नो भद्राः । स्वस्ति न इन्द्रः' सुमङ्गलसूक्तानि(१) पठन्मङ्गलवाद्यघोषेण गृहद्वारसमीपे गत्वा तत्र द्वारमातृकाः पूजयेत् ।

जयन्ती विजया नाम पिङ्गला च सुशोभना ।
भद्रकाली प्रपूज्यन्ते पञ्चैता द्वारमातृकाः ॥

(१) सुमङ्गलन्तु "अनिकदज्जनुषम्" इत्यादि ऋग्वेदीयम् ।

अथ वा—

जया च विजया चैव भद्रकाली च पिङ्गला।
सुभगा चैव विज्ञेया द्वारमातॄः प्रपूजयेत्॥

"मनो जूतिः"। इति प्रतिष्ठाप्य पूर्ववत्पूजयेत्। ततो वसोर्द्धाराकरणं शान्तिसूक्तपाठञ्च कुर्य्यात्। ततो जलमातृकापूजनम्। ताश्च—

मत्सी कूर्मी च वाराही कुक्कुटी दुर्दुरी तथा।
जलूकी सोमपा चैव सप्तैता जलमातरः॥

पूर्ववत्प्रतिष्ठाप्य पूजयेत(१)॥

इति मातृकापूजा समाप्ता।

अथाभ्युदयिकम्।

अक्रोधनैरिति नियमश्रावणम्। ततो निमन्त्रणक्रमेणैव "नान्दीमुखाः अस्मत्पित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः सत्यवसुसंज्ञकविश्वेदेवाः एष वः पादार्घः"। गन्धपुष्पादियुतं पाद्यं दद्यात्। "अमुकगोत्रा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकामुकशर्माणः सपत्नीकाः एष वः पादार्घः"। ब्राह्मणचरणयोर्दद्यात्। एवं मातामहयोर्विप्रयोः। विप्रानाचाम्य स्वयं चाचम्य "इदमासनमास्यताम्"। इति सकुशेष्वासनेषूपवेशयेत। कर्मपात्रं जलेनापूर्य प्राणानायम्य विष्णुं स्मृत्वा तज्जलेनोपकरणानि प्रोक्ष्य। "अद्यामुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानां तथा च मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानां अमुककर्मनिमित्तं सत्यवसुसंज्ञकविश्वेदेवपूर्वकं अपिण्डकमाभ्युदयिकं श्राद्धमहं करिष्ये। ॐ कुरुष्व" इति प्रतिवचनम्। प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं त्रिर्जपेत्। "पित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषान्देवानामिदमासनं नमः"।

(१) मातृपूजने यथाकुलदेशाचारं क्रम आदरणीयः। क्रमभेदस्य प्रत्यक्षदर्शनात्।

इत्यासनं दद्यात् । "अमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहा-नाममुकामुकशर्मणां सपत्नीकानामिदमासनं नमः" । एवं मातामहानामपि । "सत्यवसुसंज्ञकाः विश्वेदेवाः एष गन्धः । इमानि पुष्पाणि । एष धूपः । एष दीपः । इदमाच्छाद-नार्थं हिरण्यम्" । जलयवकुशान्यादाय । "पित्रादित्रयमातामहादि-त्रयश्राद्धसम्बन्धिनो विश्वे देवाः इमानि पुष्पगन्धधूपदीपवासांसि युष्मभ्यन्नमः" । एवमेव पित्रादीनामपि । "गोत्राः पितृपितामहप्र-पितामहाः अमुकामुकशर्माणः सपत्नीकाः नान्दीमुखाः इमानि गन्धपुष्पधूपदीपवासांसि वो नमः" । एवं मातामहानामपि । अन्न-परिवेषणाग्नौकरणाभावात्पात्रालम्भाभावः । कुशयवजलान्यादाय । "पि-त्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिसत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदं युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नन्दातुमहमुत्सृजे" । गोत्रे-भ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः अमुकामुकशर्मभ्यः नान्दीमुखे-भ्यः युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नमहमुत्सृजे" एवं मातामहादिभ्यः। ततोऽश्नत्सु पित्र्यमन्त्रवर्ज्यं जपः । तृप्तान् ज्ञात्वा अन्नं विकीर्य सकृ-त्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतीर्मधिवति च "सम्प-न्नम्" इति पृष्ट्वा "सुसम्पन्नम्" इति प्रत्युक्तिः । "शेषमन्नं किं क्रियताम्" इति पृष्टे "इष्टैः सह भुज्यताम्" इति तैरुक्ते ब्राह्मणाना-चामयेत् । "सुप्रोक्षितमस्तु । शिवाऽआपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् । नान्दी-मुखाः पितामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखाः प्रपितामहाः प्रीय-न्ताम् । नान्दीमुखा मातामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखाः प्रमा-तामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुखा वृद्धप्रमातामहाः प्रीयन्ताम्" । इति यवोदकं दद्यात् । प्राञ्जलिः । "ॐ अघोराः पितरः सन्तु । ॐ सन्तु" इति प्रतिवचनम् । "गोत्रन्नो वर्द्धताम् । वर्द्धतां वो गोत्रम् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् । वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु-देयं च नोऽस्तु । ॐ अस्तु" इति प्रतिवचनम् । कृत्वैतन्नान्दीश्राद्धम-

तिष्ठासिद्ध्यर्थं द्राक्षामलकयवमूलनिष्क्रयिणीं दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे"। इति सङ्कल्पं कुर्यात् । यदि दद्यात्तदा दक्षिणा दत्तेति ब्रूयात् । पितृब्राह्मणे तु हरीतक्यामलकयवमूलनिष्क्रयिणीं दक्षिणां दद्यात् । ततः "विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्" इति देवे वाचयित्वा । "प्रीयन्तां वो विश्वेदेवाः । स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु । ॐस्वस्ति" इति सर्वैरुक्ते । "नान्दीश्राद्धं सम्पन्नम्"इति तेनोक्ते । "ॐसुसम्पन्नम्"इति ते ब्रूयुः । "स्वस्ति नः" इति पठेत् । ब्राह्मणान् प्रणिपत्य प्रसाद्य "वाजेवाजेऽवत"इति पित्रादित्रयमातामहादित्रयपूर्वकं देवद्विजौ विसृज्य 'आ मा वाजस्य' इति विप्राननुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य आचामेत ।

इति श्री प्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धप्रयोगः ।

अथ ग्रहयज्ञस्वरूपमभिधीयते । स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । तत्र अयनविषुवोपरागादिषु नित्यः । गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः । विपदपगमसम्पदादिकामेषु काम्यः । तत्र नित्यनैमित्तिकयोः प्रतिपदोक्तवस्त्वभावेऽनुकल्पानि प्रशस्तानि । काम्ये तु प्रतिनिध्यभावात्प्रतिपदोक्तान्येव वस्तूनि । तथा च शौनकः—

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।
पुण्येऽहनि शुभे वारे कुर्याद्वा च त्रिजन्मसु ॥
अयने विषुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।
ग्रहाणामुग्रचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥
नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यान्नैमित्तिक इतः परम् ।
गर्भाधानादिसंस्कारकर्मस्वपि विशेषतः ॥
कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने

अत्र कार्यारम्भेष्वित्यादौ सर्वत्र निमित्तसप्तमी ज्ञेया ।

आरोग्यज्ञानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ।
अतिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ॥
सोऽभीष्टफलमाप्नोति" इति ।

तथाचोक्तं रुद्रपद्धतौ —

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।
कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

कर्मतत्त्वदीपिकायां च —

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्वेगोद्भवेषु च ॥
वश्यकर्माभिचारेषु तथैवोच्चाटनादिषु ।
नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाचरेत् ॥

स्कन्दपुराणे —

सुखासीनममुं गार्ग्यं कौशिकः परिपृच्छति ।
निखिलां ग्रहशान्तिं मे भगवन्वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच —

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पीड्यन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुवि मानवाः ॥
शनैश्चरेण सौदासो नरमांसेन योजितः ।
राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ।
अङ्गारकविरोधेन रामो राष्ट्राद्विवासितः ।
अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्हतः ॥
रविणा चाष्टमस्थेन रावणो विनिपातितः ।
गुरुणा जन्मसंस्थेन हतो राजा सुयोधनः ॥
पाण्डवा बुधपीडायां विकर्मणि नियोजिताः ।
षष्ठेनोशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥
एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैस्तु पीडिताः ।

यतः —

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । अत्र नरेन्द्रग्रहणमुपलक्षणम् । गर्गः--

सुरार्चनेन दानेन साधूनां सङ्गमेन च ।
शुश्रूषया च विप्राणां ग्रहारिष्टं विनश्यति ॥

याज्ञवल्क्यः--

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समारभेत् ।
वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥

मत्स्यपुराणेऽप्येवमेव । अपि च--

यश्च यस्य यदा तुष्टः स तं यत्नेन पूजयेत् ।
ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

ग्रहानाह--

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥
गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः ।
रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदक्प्लवम् ॥
दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः ।
तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः ॥

स्कान्दे--

नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।
चतुरस्रमधोहस्तं योनिवक्त्रं स मेखलम् ॥
चतुरङ्गुलविस्तारा मेखलास्तद्वदुच्छ्रिताः ।
मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ॥

मात्स्ये--

वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता ।
गजोष्ठसदृशी तद्वदायता च्छिद्रसंयुता ॥
मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निभा ।
सा च पश्चिमतो ज्ञेया योनिरित्यादिति के चन ॥

विधानपारिजाते--

मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।
तस्माच्चोत्तरपूर्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ॥
त्रिवप्रं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसम्मितम् ।

स्थण्डिलं वेदिः । वप्रा मेखलाः । तदुक्तं विधानपारिजाते मात्स्ये-

द्व्यङ्गुलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।
अंगुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ॥
त्र्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः" इति ।

अथ ऋत्विग्वरणं स्कन्दपुराणे—

नवग्रहमखे कुर्यादृत्विजश्चतुरः शुभान् ।
अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥

ग्रहदीपिकायाम्--

ऋत्विजोऽष्टौ च चत्वारो द्वावप्येकस्तथैव च ।
नवग्रहमखे कुर्यादृत्विजश्चतुरः शुभान् ॥

एतच्चापलक्षणम् । बहवोऽपि कर्तव्याः । होमसंख्याकान् ऋत्विजो वृणीत । सर्वत्राचार्यब्रह्माणौ नियतौ । वरणं विनाऽनार्त्विजत्वापत्तेः । तथाचोक्तं श्री अनन्तभाष्ये--

होतृत्वप्रापणार्थं तद्वरणं त्विष्टसाधनम् ।
यजमानेन कर्तव्यमानन्त्यार्थमिहापि तत् ॥

वरणानन्तरं ऋत्विजे ज्वरादियुक्ते मृते वा तदा यजमानस्तत्स्थानेऽन्यं वृत्वा कर्मणि योजयेत् । तथा च श्रौतसूत्रभाष्ये ब्रह्मवरणप्रकरणे श्रीअनन्तेन लिखितम् । तद्यथा--

यावन्न योज्यतेऽन्यस्तु वरणेन स्वकर्मणि ।
न तावत्तत्समाख्यानं लभते कर्तृहेतुकम् ॥

अथ रक्षाबन्धनम् । रक्षाकङ्कणबन्धनमिति मत्स्यपुराणात् । तत्तु पयोगे वक्ष्यामि । अथ जपस्थानानि नारदीये—

शिवस्य सान्निधाने च सूर्याग्न्योर्वा गुरोरपि ।

दीपस्य ज्वलितस्यापि जपकर्म प्रशस्यते ॥

तथा च शिवः—

गृहे जपं समं विद्याद्गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।
नद्यां शतसहस्रं स्यादनन्तं शिवसन्निधौ ॥
समुद्रतीरे च ह्रदे गिरौ देवालयेऽप्यथ ।
पुण्याश्रमेषु सर्वेषु जपं कोटिगुणं भवेत् ॥

अन्यच्च--

अग्रे पृष्ठे तथा वामे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपं प्रदक्षिणं होमं न कुर्याद्धि शिवालये ॥

अथासनविचारः । मन्त्रमुक्तावल्याम्--

वंशचर्मधरादारुतृणपल्लवनिर्मितम् ।
वर्जयेदासनं धीमान् दारिद्र्यव्याधिदुःखदम् ।
तूलकम्बलवस्त्राणि पट्टव्याघ्रमृगाजिनम् ॥
कल्पयेदासनं धीमान् सौभाग्यज्ञानवृद्धिदम् ॥

अथ जपमाला मन्त्रखण्डे--

स्फाटिकी मौक्तिकी वाऽपि प्रोतव्या सितसूत्रकैः ।
सर्वकर्मसमृद्ध्यर्थं जपेद्रुद्राक्षमालया ॥
अरिष्टपुत्रजीवैश्च शङ्खैः पद्ममणिस्तथा ।
कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्ष उत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥

अन्यत्रापि—

रुद्राक्षश्वेतपद्माक्षमाले तु ह्यखिले जपेत् ।
अतिस्थूलोऽतिसूक्ष्मश्च स्फुटितो भङ्गुरो लघुः ॥
भिन्नः पुरा धृतो जीर्णो रुद्राक्षो न वरः स्मृतः ।
अलाभे जपमालानां करशाखासु पर्वभिः ॥
अनामिकाया यो मध्यस्तस्मादधः क्रमेण तु ।
तर्जन्यादौ जपान्तश्च अक्षमाला करे स्थिता ॥
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

असंख्येन तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

कामनायां विशेषः—

त्रिषड्भिः स्याद्धनं पुष्टिः सप्तविंशतिभिर्भवेत् ।
पञ्चविंशतिभिर्मोक्षो पञ्चदश्याभिचारके ॥
पञ्चाशाद्भिः कुले शान्तिः सर्वसिद्धिरुदीरिता ।

अन्यच्च—

कम्पनात्सिद्धिहानिः स्याद्धननं बहुदुःखदम् ।
शब्दे जाते भवेद्रोगो करभ्रष्टा विनाशकृत् ॥
छिन्ने सूत्रे भवेत्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ।
अनुलोमविलोमाभ्यां गणयेन्मन्त्रवित्तमः ॥

अथ मालासंस्कारः—

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन तथा पञ्चामृतेन च ।
संस्नाप्य पञ्चगव्येन शिवकुम्भस्थितेन च ॥
सर्वं वै मूलमन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
धूपदीपनैवेद्यादि दत्वा चाष्टशतं स्पृशेत् ॥
मूलमन्त्रं जपेत्पश्चाद्दण्डवत्प्रणमेत् पुनः ।
एवं या संस्कृता माला जपकर्मणि सिद्धिदा ॥

गोभिलः—

नार्द्रवासा जपं कुर्याद्धोमं दानं प्रतिग्रहम् ।
सर्वन्तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥

मौनेन जपं कुर्यात् । तदुक्तमङ्गिरसा—

सन्ध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
गुरूणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथं च न ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

शाकटायनोऽपि--

क्षुते निष्ठीवने चैव उच्छिष्टे च तथाऽनृते ।
पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥
अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्यानिलस्तथा ।
सर्व एव हि विप्रस्य कर्णे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥

अथ पुरश्चरणम् । कुलार्णवे--

पञ्चाङ्गानि महादेवि जपो होमश्च तर्पणम् ।
स्वाभिषेकश्च विप्राणामाराधनमपीश्वरि ॥

सनत्कुमारोपि--

तर्पयेत्तद्दशांशेन सघृतेन फलाम्भसा ।
कुर्यात्तद्दशांशहोमस्ततः सिद्धो भवन्मनुः" इति ।
स्वाहाऽन्तेनैव मन्त्रेण होमः कार्यो विधानतः ।
नमोऽन्तेन नमस्कारो मकारान्तेन वै जपः ॥
संन्यासिनां न होमोऽस्ति न च ब्राह्मणतर्पणम् ।
जपमात्रेण सिद्धिः स्यात्तर्पणाद्यं त्रिकल्पितम् ॥

गौतमीये--

होमकर्मण्यसक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
इतरेषां तु वर्णानां त्रिगुणादि विधीयते ॥

कश्चित्तु प्रत्यहं जपदशांशतर्पणं करोति । कश्चित्तु लक्षे पूर्णे करोति ।

उक्तं च नारदीये—

स्वजपस्य दशांशेन होमं कुर्याद्दिने दिने ।
अथ वा लक्षपर्यन्ते होमः कार्यो विपश्चिता ॥

वैशम्पायनः—

तर्पणस्य दशांशेन नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चरेत् ।
अभिषिञ्चेत्स्वमूर्धानं जलैः कुम्भाख्यमुद्रया ॥

होमे मुद्राः—

होमे मुद्राः स्मृतास्तिस्रो मृगी हंसी च शूकरी ।

शान्तिके तु मृगी ज्ञेया हंसी पौष्टिककर्मणि ॥
शूकरी त्वभिचारेषु कार्या तन्त्रविदुत्तमैः ।

मुद्रालक्षणमाह—

शूकरी करसङ्कोची हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।
कनिष्ठातर्जनीहीना मृगी मुद्रा प्रकीर्तिता ॥
अभिचारादिहोमेषु शूकरी कथिता बुधैः ।
शूकरी पुत्रकामाय धनकामाय हंसिनी ॥
मृगी मोक्षे प्रकर्तव्या आहुतिः सर्वकामिका ।
हुतं यन्मुद्रया हीनं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

अग्निकर्णादिहोमे फलमाह—

बधिरत्वं कर्णहोमे नेत्रे त्वन्धत्वमाप्नुयात् ।
नासिकायां मनः पीडा शिरोहोमो हि मृत्युदः ॥
यतः काष्ठं ततः श्रोत्रं यतो धूमोऽपि नासिका ।
यतोऽल्पज्वलनं नेत्रं यतो भस्म ततः शिरः ॥
यतः प्रज्वलितो वह्निस्तन्मुखं जातवेदसः ।

अथ जपविधिः । ऋष्यादिस्मरणम् । उक्तं च सर्वानुक्रमे कात्यायनेन "एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं भवतीति" ।

तथा च गोविन्दभट्टकारिकायाम्—

ऋष्यादीन्यविदित्वा योऽनुब्रूते यजते तथा ॥
याजयेद्वा तस्य कर्म निर्वीर्यं जायते स्फुटम् ।
न्यासः कार्यो ग्रहेन्द्राणां देवताभिः सहानघ" इति ।

न्यास उपलक्षणमेव शिरःपल्लवासनादीन्यपि । उक्तं च—

न्यासहीनो भवेन्मूको मूकः स्याच्छिरसा विना ।
अपल्लवस्तु नग्नः स्यान्मुग्धः स्यादासनं विना ॥
गुरुं विना वृथा मन्त्रः अव्यजापस्तु शून्यकः ।
निर्वीर्यो दुष्टरवः स्यात्सोऽन्यबीजस्तु कीलितः ॥

दुष्टदत्तः दुष्टाय दत्त इत्यर्थः ।

देवच्छन्दर्षिहीनो यः स तु सुप्तो भुजङ्गमः ।

मूकादयो मन्त्रवर्ज्याः । वैदिके मन्त्रे न पल्लवादिविचारः । एवं जपं कृत्वा होममारभेत् । अथ स्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनं कृत्वा ग्रहादीन् देवान् स्थापयेत् । तथा चोक्तं मत्स्यपुराणे--

अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान् ।
देवतास्तत्र संस्थाप्य विंशतिर्द्वादशाधिकाः ॥

तस्यां वेदिकायाम् ।

जन्मभूर्गोत्रमग्निश्च वर्णस्थानमुखानि च ।
योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥

अथ ग्रहभूमयः—

उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायां च चन्द्रमाः ।
अङ्गारकस्त्ववन्त्यां वै मगधायां हिमांशुजः ॥
सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वै राठिने पुरे ॥
अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥

अथ ग्रहाणां गोत्राणि--

आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ।
भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथाऽत्रेयश्च चन्द्रजः ॥
शक्रपूज्योऽङ्गिरागोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा ॥
केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम् ।
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ॥
धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ।
गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः ॥
शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥

अथ वर्णाः —

भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरौ ।

सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ॥
कृष्णं शनैश्चरं विद्याच्चित्रा राहुश्च केतवः ॥

अथ स्थानानि—

मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
दक्षिणे लोहितं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुः स्थाप्यो वै शुक्लतण्डुलैः ॥

अथ ग्रहाणां प्रतिमाद्रव्याणि ग्रहदीपिकायां याज्ञवल्क्यः—

ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
राजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥
स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ॥

स्कन्दपुराणे—

शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ ज्ञेयौ गुरुसौम्यावुदङ्मुखौ ।
प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥

तथा च चिन्तामणौ—

आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।
स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ ! नान्तरेण पराङ्मुखाः ॥

नान्तरेणेति आदित्यस्यान्यस्य च स्थापितस्य ग्रहस्य मध्ये अन्यो ग्रहो न स्थापनीय इत्यर्थः । न च पराङ्मुखाः स्थापनीयाः । पीठानामाकृतिनियमनमाह वशिष्ठः—

वृत्तमण्डलमादित्ये चतुरस्रं निशाकरे ।
भूमिपुत्रे त्रिकोणं स्याद्बुधे वै बाणसन्निभम् ॥
गुरौ तु पट्टिशाकारं पञ्चकोणं च भार्गवे ।
शनौ स्याद्धनुषाकारं शूर्पाकारं तु राहवे ॥
केतोश्चैव ध्वजाकारं मण्डलानि यथाक्रमम् ॥

प्रकारान्तरेण ग्रहमण्डलान्युच्यन्ते—

पद्ममध्ये रविं रक्तं प्राङ्मुखं वर्तुलं सदा ।

अग्निकोणे सितं चन्द्रं चन्द्रार्धसदृशं विधुम् ॥
दक्षिणे मङ्गलं विद्यात्त्रिकोणं लोहितं शुभम् ।
ईशान्ये धनुषाकारं पीतवर्णन्तु सोमजम् ॥
उत्तरे पीतवर्णं च पद्माकारं बृहस्पतिम् ।
चतुरस्रं तु पूर्वस्यां शुक्लवर्णं तु भार्गवम् ॥
पश्चिमे कृष्णवर्णन्तु दण्डाकारं शनैश्चरम् ।
नैर्ऋत्यां मकराकारं कृष्णाङ्गं रविमर्दनम् ॥
धूम्रवर्णास्तु वायव्ये केतवः खड्गसन्निभाः ॥

अङ्गुलसंख्यानियममाह वशिष्ठः—

द्वादशाङ्गुलमादित्ये सोमे तु द्विगुणं भवेत् ।
वेदाङ्गुलं भूमिपुत्रे तदेव बुधमालिखेत् ॥
षडङ्गुलं गुरौ चैव भृगौ चैव नवाङ्गुलम् ।
सौरौ रसाङ्गुलं चैव राहौ स्याच्छ्रुतिनेत्रकम् ॥
केतौ गजाङ्गुलं प्रोक्तं मण्डलानि यथाक्रमम् ॥

द्वादशाङ्गुलमादित्ये इत्यत्र सूर्यपीठस्य द्वादशाङ्गुलं क्षेत्रफलं ग्राह्य-मित्यर्थः । अत्र केचिद्भुजप्रमाणमिच्छन्ति । तदतीव मन्दम्, हस्तमित-वेद्याः नवभागे कृतेऽष्टाङ्गुलदीर्घमष्टाङ्गुलविस्तारात्मकमेकं कोष्ठं भवति । तत्र चतुर्विंशत्यङ्गुलभुजस्य चन्द्रमसो निवेशाभावादतो क्षेत्रफलं ग्राह्यम् । मण्डलं पीठमिति पर्यायशब्दः । अत्र विशेषमाह वशिष्ठः—

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिचोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहाधिदेवांश्च स्थाप्य होमं समाचरेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ॥
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
अयुते आहुतीनां च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तावत्तस्य विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥

गर्त्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रद्वयवृतां वेदीं वितस्त्युच्छ्रायसंमिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदक्प्लवाम् ॥

वितस्तिद्वयमेकहस्तमानं तन्मिता वेदी अयुतहोमग्रहमखे ज्ञेया ।

लक्षहोमे ग्रहमखे वितस्तित्रयसंमिता ।
कोटिहोमे ग्रहमखे सा चतुष्टयसंमिता ॥

वितस्तिचतुष्टयसम्मितेत्यर्थः । होमपरत्वेन ग्रहवेदीमानं भिन्नं भिन्नम्, अतस्तत्तद्धोमे तत्तन्मानयुतां ग्रहवेदीं विधाय तामेकहस्तमितां प्रकल्प्य तच्चतुर्विंशांशोऽङ्गुलमित्यादि कृत्वोक्तवद्ग्रहपीठानि कार्याणि । एतदाशयेनैव करमितां ग्रहवेदीमित्युक्तमापादेवकृतग्रहपीठमालायाम्-

मुनिवाक्यतः करमितां ग्रहवेदीं
नवधा विधाय खगपीठनिवेशान् । इति ॥

ग्रहपीठक्षेत्रफलसाधनान्याह स एव । अथ सूर्यपीठसाधनमाह—

एका १ ङ्गुलाचल ७ यवाऽहित ६ संख्ययूका
व्यासार्द्धकेन मिहिरस्य विधेहि वृत्तम् ।
स्याद्द्वादशाङ्गुलफलं १२ खलु काश्यपाख्य-
गोत्रस्य रक्तवपुषो हरिदिङ्मुखस्य ॥ १ ॥

अङ्गुल १ यव ७ यूका ६ एतत्प्रमाणेन कर्कटेन वृत्तं कुर्यादित्यर्थः ॥१॥

अथ चन्द्रपीठसाधनमाह—

वेदाङ्गुलाद्रियवपक्ष ४।७।२। समान यूकै-
र्वेदैर्भुजैः कुरु कृतास्रमनुष्णरश्मेः ।
सिद्धाङ्गुलं २४ क्षितिफलं परदिङ्मुखस्य
चात्रेयगोत्रजनुषो धवलाङ्गभासः ॥ २ ॥

अङ्गुल४ यव७ यूका२ एतत्प्रमाणाश्चतुरो भुजाः कर्तव्या इत्यर्थः॥२॥

अथ भौमपीठसाधनमाह—

त्र्यङ्गुलखयवाम्बुधियूकं ३।०।४
त्रिभुजकृतत्रिकोणमिदमारस्य ।

भारद्वाजसगोत्रस्या—

ऽवाग्वदनस्य श्रुति४फलमनलभासः ॥ ३ ॥

अङ्गुल ३ यव० यूका ४ एतत्प्रमाणं भुजत्रयं कर्तव्यमित्यर्थः ॥३॥

अथ बुधपीठसाधनमाह—

तिर्यग्वेदयवान्तरौ ४ कुरु भुजौ वेदाङ्गुलौ ४ ये तयो-
रग्रे चोर्ध्वमधः पृथक् त्रियवकैः ३ संवर्ध्य ताभ्यां पुनः ।
देहि द्व्यङ्गुलषड्यवोन्मित २।६ गुणद्वन्द्वं मिथः सम्मिल-
द्वक्रं नेत्रयवैश्च ३ चापसहितं वेदाङ्गुलं वै विदः ॥ ४ ॥

दक्षिणोत्तरभुजौ चतुरङ्गुलौ कर्तव्यौ । कोटिश्चतुर्यवात्मकः । तदु-
त्तरभागे संलग्नं पूर्वापरं सूत्रं यवद्वयाधिकमेकाङ्गुलात्मकम् । अंगुल २
यव ६ एतत्प्रमितं गुणद्वयं देयं त्रिकोणम् ॥ ४ ॥

अथ बुधस्य गोत्रादि—

कुङ्कुमसङ्काशरुचेः श्रेष्ठवरात्रेयगोत्रजातस्य ।
उदगाशाभिमुखस्य प्रोक्तं पीठं बुधस्योक्तम् ॥

अथ गुरुपीठसाधनमाह—

दास्रा२ङ्गुलानल३मिताङ्गुलबाहुकोटी-
जातं च दीर्घचतुरस्रमिदं गुरोः स्यात् ।
तर्काङ्गुल६क्षितिफलं खलु पीतभासः
सौम्याननस्य परमाङ्गिरसान्वयस्य ॥ ५ ॥

द्व्यङ्गुलो२याम्योत्तरो भुजः । त्र्यङ्गुल३मिता पूर्वापरा कोटिरित्यर्थः ॥५॥

अथ शुक्रपीठसाधनम् । तत्रादौ समकलमाह—

व्यासार्धतः कुनगबाण १।७।५ मिताङ्गुलाद्या-
द्वृत्ते कृतेऽश्वियमराम २।२।३ मिताङ्गुलाद्याः ।
ज्याः पञ्च शक्रहरितः कुरु तत्र मृद्वि-
वृत्तं नवाङ्गुल९फलं हि कवेः शरास्रम् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणोत्कलिकं शुक्रपीठसाधनमाह—

वृत्तं द्व्यङ्गरसाङ्गुलादिक २।६।६ विततव्यर्धेन कृत्वाङ्कय

प्राच्यास्त्रि ३ द्वि २ रसां ६ गुलादिभिरमुष्मिन्पञ्च बाहून्तनु ।
पञ्चाग्निद्विमितां ५।३।२ स्तृतीयमिलितान्वृत्तं च कोणाधरान्
बाहून् मृड्ढि भृगोर्नवाङ्गुलफलं पीठं शरास्युत्कलम् ॥
भार्गवगोत्रात्मजनेर्वासवकाष्ठाकृतास्येन्दोः ।
शुक्लतरदेहभासः पीठं शुक्रस्य साधु स्यात् ॥

अथ शनिपीठसाधनमाह—

वेदाब्धिवेदाब्धिमिताङ्गुलादिना ४।४।४।४
व्यासार्धकेन भ्रमणाङ्घ्रिकाग्रयोः ।
ज्यामङ्गरामेषुमिताङ्गुलादिकां ६।३।५
देहाङ्कुशः स्याद्धि शनेर्धनुर्निभम् ॥ ७ ॥
अञ्जननीलाभरुचेः काश्यपगोत्रस्य सूर्यपुत्रस्य ।
वरुणाशाभिमुखस्य पीठं श्रेष्ठं च निर्दिष्टम् ॥

अथ राहुपीठसाधनमाह—

कृत्वा वेदास्रि ४ वेदाङ्गुलमित ४ भुजजं वर्धयेदङ्गुलाद्यैः
पक्षाग्न्यम्भोधिसंख्यैं २।३।४ रुभयत इह तिर्यक्च कोणौ पुरोजौ
ताभ्यां प्रत्यक्स्थकोणद्वयगगुणयुते सत्कृतेऽधोभुजार्धा-
द्वृत्तार्द्धे द्वे लिखाब्ध्यास्रि गमय तमसोऽर्हत्फलं २४ शूर्परूपम् ।
कालजलदनीलतनोर्यमहरिदास्यस्य सैंहिकेयस्य ।
पैठीनसिगोत्रभवस्य पीठमिति सम्यग्जिना२४ङ्गुलं हि ॥८॥

केतुपीठसाधनमाह—

कुर्याः पूर्वपरौ गजाङ्गुल८भुजौ तत्कोटिमर्धाङ्गुला-
मत्रार्वाक्स्थभुजं शराङ्गुलमधो हित्वाऽर्धमेकाङ्गुलम् ॥
शेषं मृड्ढि ततो गुणौ श्रुतिधरातुल्याङ्गुलाढ्यौ४।१मिथो
लग्नास्यौ कुरु सा चिगोगज८फलं केतोर्ध्वजाभं फलम् ॥ ९ ॥
जैमिनिसगोत्रजनेर्याम्यादिशावक्त्रविधोः ।
धूम्रसवर्णाङ्गरुचेः पीठमिदं स्याच्छिखिनः ॥ इति ॥

रूपनारायणस्तु प्रकारान्तरेणाह—

वर्तुलं भास्करं विद्यादर्धचन्द्रं निशाकरम् ।

त्रिकोणं तु कुजं विद्याद्बुधं च धनुषाकृतिम् ।
पद्माकृतिं गुरुं विद्याच्चतुःकोणं तु भार्गवम् ॥
नराकृतिं शनिं विद्याद्राहुं च मकराकृतिम् ।
खड्गाकृतिं च केतुं च एवमाकृतिमालिखेत् ॥
द्वादशाङ्गुलं सूर्यस्य सोमस्य द्विगुणं तथा ।
चतुरङ्गुलकं भौमं बुधस्य तु षडङ्गुलम् ॥
नवाङ्गुलं गुरुं विद्याच्छुक्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
द्वाविंशतिं शनिं विद्याद्राहुः स्यात्पञ्चविंशतिः ॥
पञ्चविंशतिमानं च केतुं च कथितं नृप ! ॥

अथैषां क्षेत्रफलानयनम् ॥ एकाङ्गुलसप्तयवषड्यूका १।७।६ प्रमितेन कर्काटकेन वृत्तं विधाय द्वादशाङ्गुलात्मकं सूर्यस्य क्षेत्रफलं भवति॥१॥ अथ चन्द्रबिम्बानयनम् । त्र्यङ्गुलसप्तयवद्वियूका चतुर्लिक्षा ३।७।२।४ प्रमितेन कर्काटकेन वृत्तं कृत्वा तन्मध्ये याम्योत्तरा ज्या सप्ताङ्गुलषड्यवपंचयूका ७।६।५ प्रमिता देया । तत्र जाते द्वे वृत्तार्द्धे । तत्र पश्चिमवृत्तार्द्धसंमार्जनेन चतुर्विंशाङ्गुलात्मकं चन्द्रबिम्बं भवति ॥ २ ॥ अथ भौममण्डलानयनम् । अङ्गुलत्रयवेदयूकात्मक ३।०।४ भुजत्रयं परस्परं संलग्नं कृतम् चतुरङ्गुलात्मकं भौममण्डलं भवति ॥ ३ ॥ अथ बुधमण्डलानयनम् । एकाङ्गुलसप्तयवषड्यूका १।७।६ प्रमितेन वृत्तं विधाय तन्मध्ये ज्या देया । जाते द्वे वृत्तार्द्धे । एकं सम्मार्जयेत् । षडङ्गुलक्षेत्रफलात्मकं बुधमण्डलं भवति ॥ ४ ॥ अथ गुरोर्मण्डलानयनम् । अङ्गुलद्वययवचतुष्टययूकाद्वय २।४।२ प्रमितेन कर्काटकेन प्रथमं वृत्तं विधाय तथैव वेदाङ्गुलवेदयूकालिक्षाद्वय ४।०।४।२ प्रमितेन द्वितीयं वृत्तं षोडशचिह्नात्मकं कृत्वा विदिक्स्थचिन्हास्थितकर्काटकेन पञ्चमचिह्नमारभ्य अष्टौ पत्राणि कुर्यात् । एवं कृते सति नवाङ्गुलक्षेत्रात्मकं पद्माकृति गुरुमण्डलं भवति ॥५॥ अत्र शुक्रमण्डलम् ॥ अङ्गुलत्रय एकयव यूकाद्वयलीक्षाप्रचतुष्टय ३।१।२।४ प्रमितभुजैश्चतुर्भिर्निबद्धं क्षेत्रं चतुरस्रदशाङ्गुलक्षेत्रफ-

लात्मकं शुक्रमण्डलं भवति ॥ ६ ॥ अथ शनिमण्डलम् । सार्धत्र्याङ्गुलमिता ३।४ पूर्वभागे भूः । तत्पश्चिमभागे सार्द्धाङ्गुलद्वयमितं २।४ मुखम् । मध्ये त्र्यङ्गुलमितो लम्बः । तत्पश्चिमभागे चरणौ कार्यौ । सपादमेकाङ्गुला भूः १।२ षड्यवोन्मितं ६ मुखम् । त्र्यङ्गुलमितो लम्बः ३ । एतादृशो दक्षिणचरणः । तथैव वामः । सपादमेकाङ्गुला १।२ भूः, षड्यवोन्मितं मुखं, सार्द्धद्वयमिताङ्गुलो लम्बः । एतादृशो दक्षिणहस्तः । तथैव वामः । तत्पूर्वभागे षड्यवयूकात्रय ६।३ मितेन कर्कटेन वृत्तं तच्छिरः । [एवङ्कृते सति द्वाविंशत्यङ्गुलक्षेत्रफलात्मकं २२ नराकृति शनिमण्डलं भवति ॥ ७ ॥ अथ राहुमण्डलम् । तत्र उदरे अङ्गुलत्रयमितो भुजः । अङ्गुलचतुष्टयमिता कोटिः । ऊर्ध्वभागे पार्श्वयोः सार्द्धाङ्गुलदीर्घौ एकाङ्गुलविस्तृतौ द्वौ करौ । तावन्मितावधोभागे पार्श्वयोर्द्वौ चरणौ । यवाधिकैकाङ्गुलव्यासार्द्धेन कृतं मण्डलं मुखम । मुखोदरयोर्मध्ये यवद्वयमितश्चतुरस्रो गलः । मुखादग्रे यवद्वयेनोष्ठौ । पुच्छे त्रिभुजे अङ्गुलत्रयमिता भूमिः । सार्द्धाङ्गुलो लम्बः । एवङ्कृते पंचविंशत्यङ्गुलक्षेत्रफलात्मकं मकराकृति राहुमण्डलं भवति ॥ ८ ॥ अथ केतुमण्डलम् । तत्र खड्गाकृतौ फलकस्य चतुरङ्गुलो भुजः । पंचाङ्गुला कोटिः । खड्गाप्रतिकोणे अङ्गुलद्वयमितो लम्बः । चतुरङ्गुला भूमिः । उपरि समचतुरस्रा अङ्गुलैका मुष्टिका । एवङ्कृते पंचविंशत्यङ्गुलक्षेत्रफलात्मकं खड्गाकृति केतुमण्डलं भवति ॥ ९ ॥](१)

एवं सूर्यादीनावाह्य संस्थाप्य अधिदेवताःप्रत्यधिदेवताः स्थापयेत् ।

(१) अत्र उपलब्धेषु पञ्चसु पुरातनादर्शपुस्तकेषु रूपनारायणमतेन द्वितीयरीत्या ग्रन्थकृता साधितानि ग्रहमण्डलानि शनिपर्यन्तं सप्तैवोपलब्धानि । राहुकेत्वोर्मण्डलेऽनवेक्ष्य भ्राम्यन्तं मां वीक्ष्य सदयमलब्धराहुकेत्वोर्मण्डले संसाध्य गणितपरिपाट्या पाठमापूर्य गुरुवर्य श्री ५ योगेश्वर पाठक ज्यौतिषि महोदयाः सर्वानुपचक्रुः । तदिदं साधितमण्डलद्वयम[ ]एवं चिह्नितस्थलमध्ये निवेश्य पाठमपूरयामिति ज्ञेयम् । श्रीमद्भिश्चन्द्रमण्डले च महानर्थकरः पाठः संशोध्य योजितः ।

स्कन्दोक्त ग्रहम डल

पूर्व

ईशान्य

बुधः क्षेत्र फलम् अं. ६ ज्या २ ८ ४

शुक्रः क्षेत्र फ... भुजः ३।१।२।४ कोटिः ३।१।२।४

गुरुः क्षेत्र फलम् अं. ९

रविः क्षेत्र फ... अं. व्यासः ३।७।४

उत्तर

केतु क्षेत्र फलम् अं. २५ त्रिभुज लम्ब २ कोटिः ५

शनिः क्षेत्रफल... मुख व्यासार्द्ध

वायव्य

पश्चिम

मात्स्योक्तं ग्रहमण्डलम्

पूर्व

इन्द्रः

उत्कलो का शुक्रः

ज्यो: २।०।०

अधि० इन्द्रः

प्रत्य० इन्द्राणी

क्षेत्र फलम् अं. ६

इशान्य ईश्वरः

ब्रह्मा

आग्नेय अग्निः

बुध

अधि० नारायण

प्रत्य० विष्णुः

क्षेत्रफलम् अं. ४

शुक्रः

ज्या: २।२।३०

क्षेत्र फलम् अं. ६

चन्द्रः

अधि० उमा

प्रत्य० आपः

क्षेत्र फलम् अं.२४

क्षेत्र फलम् अं.१२

उत्तर कुबेरः

दक्षिण यम

आधिदेवान् दक्षिणतो वाम प्रत्यधिदेवताः ।
स्थापनीयाः प्रयत्नेन व्याहृतीभिः पृथक् पृथक् ॥

इति संग्रहकारः । अन्यत्रापि—

शिवोमास्कन्दगोविन्दब्रह्मेन्द्रयमकालभाः ।
चित्रगुप्तश्च सर्वेषां दक्षिणे त्वधिदेवताः ॥

चिन्तामणौ तु अधिदेवतास्थापनप्रदेशः प्रकारान्तरेण दर्शितः—

सूर्यस्यैवोत्तरे शम्भुमुमां सोमस्य दक्षिणे ।
स्कन्दमङ्गारकस्यैव दक्षिणस्यां निवेशयेत् ॥
सौम्यात्पश्चिमतो विष्णुं ब्रह्मा जीवस्य पूर्वतः ।
इन्द्रमैन्द्र्यां सितादिद्धिमन्दादाग्रगतो यमम् ॥
राहोः पूर्वोत्तरे कालं सर्वभूतभयावहम् ।
केतोर्नैर्ऋतिदिग्भागे चित्रगुप्तं निधापयेत् ॥

ततः प्रत्यधिदेवताः स्थापयेत ।

अग्निरापस्तथा भूमिर्विष्णुरिन्द्रस्तथा शची ।
प्रजापतिस्तथा सर्पा ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥
ग्रहाणामुत्तरे स्थाप्या एताः प्रत्यधिदेवताः ।

एवं ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतास्थापनानन्तरं विनायकादीन् पञ्चलोकपालान् स्थापयेत । मत्स्यपुराणे—

विनायकन्तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥
राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।
गणेशदुर्गावायूंश्च राहुकेत्वोस्तु दक्षिणे ॥
आकाशमश्विनौ चेति पञ्चैताः स्थापयेद्बुधः ।

इति सङ्ग्रहकारः । अथ सर्वानुत्तरतः स्थापयेदिति साम्प्रदायिकाः । एवं द्वात्रिंशद्देवता आवाह्य स्थापयित्वा इन्द्रादिलोकपालान् सूर्याभिमुखानावाह्य स्थापयेत । शिष्टसमाचारान्महाव्याहृतिभिरावाहनं तत्प्रकाशकमन्त्रैर्वा । पौराणिकमन्त्रैरित्येके । समुच्चयेन वेति केचित् ।

स्मृत्यन्तरे ग्रहदीपिकायां च—

इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

एवं ग्रहादीन् संस्थाप्य तद्वर्णान् रक्तचन्दनादीन् गन्धान् तद्वर्णानि पुष्पाणि च यथोपपन्नानि चन्दनानि कुसुमानि समर्पयेत् । उक्तं च ग्रहदीपिकायाम्-

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ॥

अथ चन्दनानि चिन्तामणौ तु—

दिनकरकुजाभ्यां हि दापयेद्रक्तचन्दनम् ।
चन्द्रे तु भार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥
कुङ्कुमेन तु संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः ।
अगरुं चन्दनं दद्याद्राहुकेत्वर्कजेषु च ॥
ग्रहवर्णानि पुष्पाणि गायत्र्या धूपमाहरेत् ।

अथ धूपः—

रवेः कुन्दुरुकं धूपं शशिनस्तु घृताक्षताः ।
भौमे सर्जरसं चैव अगरुं च बुधे स्मृतः ॥
सिल्हकं गुरवे दद्याच्छुक्रे बिल्वागरुस्तथा ।
गुग्गुलुं मन्दवारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे ॥

कुन्दुरुकं सल्लकीरसः । सिल्हकः पिण्डकः । बिल्वागरुः बिल्वफलमज्जासहितः अगरुः । पूर्वोक्तकुन्दुरुकादिधूपाभावे सर्वेषां गुग्गुलुरेव धूपः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

"धूपो देयश्च गुग्गुलुः" इति ।

आदित्यादीनां कुन्दुरुकादिधूपदाने तत्तदधिदेवताप्रत्यधिदेवतयोरपि त एव धूपाः । विनायकादीनां तु गुग्गुलुरेव तेषां सर्वसाधारणत्वात् ।

अथ दीपः —

उद्दीप्यस्वेति मन्त्रेण दीपं दद्यादतन्द्रितः।

अथ नैवेद्यम्। ग्रहदीपिकायां चिन्तामणौ—

गुडौदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम्।
लोहिताय हविष्यान्नं बुधाय क्षीरषाष्टिकम्॥
दध्योदनं गुरोर्दद्याच्छुक्राय च घृतौदनम्।
मिश्रितं तिलमाषैश्च नैवेद्यं तु शनैश्चरे॥
राहोर्मांसौदनं दद्यात्केतोश्चित्रौदनं तथा।

हविष्यान्नं नीवारादि। क्षीरषाष्टिकः क्षीरमिश्रः षाष्टिकौदनः।

चित्रौदनन्तु—

अजाक्षीरेण संसिद्धा विमलाः सिततण्डुलाः।
यवचूर्णेन संयुक्ताश्चित्रौदनमुदाहृताः॥

पूर्वोक्तनैवेद्याभावे यथालाभोपपन्नमोदनादि निवेदयेत्।

यथाह याज्ञवल्क्यः—

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम्॥ इति॥

एवमधिदेवतादीनां तत्तद्ग्रहनैवेद्यं यथालाभमोदनादि वा समर्पयेत्। विनायकस्य तु मोदकसहितं ओदनादि सर्वनैवेद्यं दद्यात्। मत्स्यपुराणे-

धूपो देयोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्विनायकम्।
शोभनं स्थापयेत्प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम्॥ इति।

ततो ग्रहवेद्या ईशान्यामव्रणं कलशं निदध्यादित्युक्तं मत्स्यपुराणे-

प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम्।
चूतपल्लवसञ्छन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम्॥
पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभङ्गयुतं तथा।
स्थापयेदव्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत्॥
गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च।

पञ्चभङ्गाः पञ्चपल्लव-सप्तमृत्तिका-सप्तधान्य पञ्चगव्य-पञ्चामृतादयः।

सप्तमृत्तिकाः—

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्सङ्गमाद्ध्रदात् ।
राजद्वाराच्च गोष्ठाच्च विज्ञेयाः सप्तमृत्तिकाः ॥

पञ्चगव्यम्—

पलमेकं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते ।
घृतं च पलमात्रं तु गोमयं तोलकद्वयम् ॥
दधिप्रसृतमात्रं स्यात्पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चभागानां समानो भाग इष्यते ॥

सर्वौषधीः—

कुष्ठं मांसं हरिद्रे द्वे वचाचन्दनशैलजम् ।
कर्पूररोचनामुस्ताः सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥

इदं च सेतिकर्तव्यताकमुक्तं मानवसंहितायाम्—

गोमयालेपिते देशे धान्याद्यैरुपशोभिते ।
पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशदलान्वितम् ॥
तण्डुलैः कारयेद्वापी रक्तपीतासितासितैः ।
कर्णिकायां न्यसेद्व्रीहीन्स्थापयेत्तेषु कुम्भकम् ॥

ततोऽस्मिन्वरुणमावाह्य स्थापयेत् तत्प्रकाशकमन्त्रैः "तत्त्वा यामी"-त्यादिभिः । "ॐ भूर्भुवः स्वः वरुण इहागच्छ इह तिष्ठ"ति संस्थाप्य गङ्गाद्यावाहनं कुर्यात् ।

कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।

इत्याद्या अपि । एवं कर्म समाप्य होमः कार्यः ।

उक्तं च विधानपारिजाते—

निवेदयित्वाऽऽहुतिभिर्होमं कुर्यादतन्द्रितः ।

तत्र प्रतिदैवतं निर्वापः कार्यः । ग्रहेभ्यः "सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि । सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्यादिप्रकारेण चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निरुप्य इतरासां देवतानां सकृदेव "देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामी"ति चतुरो मुष्टीन्निर्वपेत् । यदा तु प्रतिग्रहमष्टोत्तरशतं सहस्रं वा

होमं कर्तुमिच्छति तदा मुष्टिचतुष्टयनिर्वापसम्पादितद्रव्यस्य होमस्यापर्याप्त-त्वेन पूर्वोक्तनिर्वापानन्तरं होमपर्याप्तं द्रव्यं तूष्णीं निर्वपेत् । एवं निरुप्य देवतार्थत्वात्त्रिः प्रक्षाल्य चरुं श्रपयित्वाऽभिघार्योदगुद्वासयेत् । याज्ञवल्क्यः-

कर्तव्या अम्बुवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् । इति ।

ततो यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । एवं त्यागे कृते आघारावा-ज्यभागौ हुत्वा सूर्यादिग्रहानुद्दिश्य होमार्थसम्पादितेन समिदादिद्रव्येण प्रतिग्रहद्रव्यं दश दशाहुतीर्हुत्वाऽधिदेवतादीनुद्दिश्य प्रत्येकं तिस्रस्तिस्र एकैका वा आहुतीर्हुत्वा चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा पश्चा-त्प्रतिग्रहमष्टाविंशतिरष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वाऽऽवाहितक्रमेण होमः कार्यः।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥

मात्स्ये तु—

देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥
होतव्यं च घृताद्यत्र चरुभक्ष्यादिकं पुनः ।
मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्याद्धोमं व्याहृतिभिः पुनः ॥

अथैषां ग्रहाणां समिध आह याज्ञवल्क्यः—

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥

अधिदेवतादीनामप्रधानदेवतात्वाद्धोमे न्यूनसंख्यास्वीकरणम् । आसां च समिधः पालाश्य एव मत्स्यपुराणोक्तवचनात् । समिधां लक्षणमाह विधानपारिजाते चिन्तामणौ—

समिधां लक्षणं वक्ष्ये संख्या तासां तथैव च ।
त्रिशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः ॥
अतिस्थूलातिदीर्घाश्च समिधः कार्यनाशनाः ।
विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी ॥

सुषिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवार्द्धिनी ।
दीर्घा विदेशगमनी स्थूला चात्मविनाशिनी ॥
अकृशा सुसमाऽस्थूला सार्द्रा च सुपलाशिनी ।
प्रादेशान्नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकर्मणि ॥
अर्को नाशयते व्याधिं पलाशः सर्वकामदः ।
खादिरश्चार्थलाभश्च अपामार्गः सुदर्शनः ॥
अश्वत्थः सर्वकर्मार्थः सौभाग्येदुम्बरस्तथा ।
शमी शमयते पापं दूर्वायुःसुविवर्द्धनी ॥
कुशा धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षसां विदुः ।

इत्युक्तप्रकारेण होमं हुत्वा तदुत्तरकर्त्तव्यतामाह—

पूजां कृत्वा ग्रहाणां च हुते स्विष्टकृदाहुतिः ।
नवाहुति ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥
मूर्द्धानमिति मन्त्रेण दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।
होमशेषं समाप्याथ आचार्योऽथ द्विजैः सह ॥
अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।

सहार्थे तृतीया ।

पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखैः ॥
अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् ! हेमस्रग्दामभूषितैः ।
यजमानस्य कर्तव्यं चतुर्भिः स्नपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः स्वस्वशाखोक्ताः "सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्वि"-त्यादिपौराणिकाश्च ग्राह्याः ।

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
सर्वौषधैः सर्वगन्धैः स्नातव्यो विप्रपुङ्गवैः ॥
यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान्समाहितः ।
दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥
होमान्ते दक्षिणां दद्याच्छान्त्यर्थपुष्टिवार्द्धनीम् ।
आदित्याय शुभां धेनुं शङ्खं सोमाय दापयेत् ॥

भौमाय रक्तवृषभं सोमपुत्राय काञ्चनम् ॥
गुरवे पीतवासांसि शुक्रायाश्वं तु दापयेत् ।
कृष्णा गौर्मन्दचाराय राहवे त्वायसं शुभम् ॥
केतवे च्छागमांसानि सर्वेषामेव काञ्चनम् ।
एवं समग्रं निष्पाद्य देवान्सर्वान्विसर्जयेत् ॥ इति ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः। सुमुखश्चेत्यादि पठित्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य "अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो ममामुकराशिस्थितामुकग्रहसूचितारिष्टनिवृत्तिपूर्वकदीर्घायुष्ट्वनैरुज्यफलावाप्तिकामो ब्राह्मणद्वारा नवग्रहयागमहं करिष्ये" इति सङ्कल्पः। "तत्र निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनमहं करिष्ये"। अत्र पूर्ववद्गणपतिपूजनस्वस्तिपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वा आचार्यादीनां वरणं कुर्यात्। तद्यथा तत्र यजमानः श्रीपर्णाद्यासने प्राङ्मुख उपविश्य यथोक्तलक्षणं आचार्यं उदङ्मुखं उपवेश्य एक ऋत्विग्देयद्विगुणवस्त्रमुद्रिकाकुण्डलादिभिरभ्यर्च्य "अमुकप्रवरान्वितममुकगोत्रोत्पन्नं अमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायिनं अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽहं नवग्रहयागं कर्तुं आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे। वृतोस्मी"ति प्रतिवचनम्।

आचार्य! त्वं यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः।
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥

इति प्रार्थयेत्। पुनरन्यं ब्राह्मणमुपवेश्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य पूर्ववद्गोत्राद्युच्चार्य "नवग्रहशान्तिकर्मणि कृताकृतावेक्षणार्थं ब्रह्माणं त्वामहं वृणे। वृतोस्मी"ति प्रतिवचनम्।

यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा सर्ववेदविशारदः।
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्ब्रह्मा भव द्विजोत्तम! ॥

इति प्रार्थयेत्। पुनरन्यं ब्राह्मणं उदङ्मुखमुपवेश्य पूर्ववत्पूजादिकं विधाय गोत्राद्युच्चारणं कृत्वा "नवग्रहजपार्थं ऋत्विजं त्वामहं वृणे। वृतोस्मीति" प्रतिवचनम्। अनेनैव प्रकारेणान्येषामपि ऋत्विजां वरणं कार्यम्।

ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गायत्रः सोमदैवतः ।
अत्रिगोत्रस्तु विप्रेन्द्र ! ऋत्विक् त्वं मे मखे भव ॥

इति ऋग्वेदिनं ऋत्विजं प्रार्थयेत् ।

कातराक्षो यजुर्वेदस्त्रैष्टुभो ब्रह्मदैवतः ।
भारद्वाजस्तु विप्रेन्द्र ! ऋत्विक् त्वं मे मखे भव ॥

इति यजुर्वेदिनं प्रार्थयेत् ।

सामवेदस्तु पिङ्गाक्षो जागतः शक्रदैवतः ।
काश्यपः स तु विप्रेन्द्र ! ऋत्विक् त्वं मे मखे भव ॥

इति सामवेदिनं प्रार्थयेत् ।

बृहन्नेत्रोऽथर्ववेदस्त्रैष्टुभो रुद्रदैवतः ।
वैखानगोत्रो विप्रेन्द्र ! ऋत्विक् त्वं मे मखे भव ॥

इति अथर्ववेदिनं प्रार्थयेत् ।

अस्य यागस्य निष्पत्तौ भवन्तोऽभ्यर्थिता मया ।
सुप्रसन्नाः प्रकुर्वन्तु शान्तिकं विधिपूर्वकम् ॥

इति वा सर्वान् प्रार्थयेत् । आचार्यादीनां हस्ते कङ्कणबन्धनं कुर्यात् ।

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाऽऽप्नोति दक्षिणाम् ।
दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥

यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यꣳ शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
तन्म आबध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासम् ॥

इति मन्त्रेण । तत ऋत्विजो नवग्रहजपं कुर्युः । तत्रादौ जपसं-
ख्यामाह-

रवेः सप्त सहस्राणि चन्द्रस्यैकादशैव तु ।
कुजे दशसहस्राणि बुधे चतुःसहस्रकम् ॥
एकोनविंशतिर्जीवे शुक्रे षोडशमेव च ।
त्रयोविंशतिर्मन्दस्य राहोरष्टादशैव तु ॥

केतोः सप्तदश ह्येवं संख्या च ग्रहजापके।
एवं सङ्ख्याविधिं कृत्वा ग्रहदुष्टे त्वयं विधिः॥

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "एवं गुणाविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ अमुकगोत्रोत्पन्नस्य अमुकशर्मणः यजमानस्य जन्मराशेः यथास्थानस्थितामुकग्रहसूचितारिष्टनिवृत्तिपूर्वकरोगपीडादिनिरसनार्थं एकादशस्थानस्थितवच्छुभफलप्राप्त्यर्थं अमुकग्रहजपमहं करिष्ये" इति संकल्प्य दीपं दत्त्वा भूतशुद्धिं कुर्यात्।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया॥

इति दिग्बन्धः। 'ॐयँ' इति वायुबीजं द्वादशवारं जपित्वा तेन पापपुरुषरूपं देहं ध्यानद्वारा शोषयेत्। 'ॐरँ' १२ इत्यग्निबीजेन दहेत्। 'ॐलँ' १२ इति पृथ्वीबीजेन प्लावयेत्। एतत्सर्वं भावनया कार्यम्। अथ सूर्यस्य। करसंपुटं कृत्वा "आकृष्णेने"ति हिरण्यस्तूप ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता सूर्यप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ आकृष्णेन अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः। रजसा तर्जनीभ्यान्नमः। वर्तमानो निवेशयन् मध्यमाभ्यान्नमः। अमृतं मर्त्यं च अनामिकाभ्यान्नमः। हिरण्ययेन सविता रथेन कनिष्ठिकाभ्यान्नमः। आ देवो याति भुवनानि पश्यन् करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः। एवं हृदयादि। ॐ आकृष्णेन हृदयाय नमः। रजसा शिरसे स्वाहा। वर्तमानो निवेशयन् शिखायै वषट्। अमृतं मर्त्यं च कवचाय हुम्। हिरण्ययेन सविता रथेन नेत्रत्रयाय वौषट्। आ देवो याति भुवनानि पश्यन् अस्त्राय फट्। अथाङ्गन्यासः। आकृष्णेन शिरसि। रजसा ललाटे। वर्तमानो मुखे। निवेशयन् हृदि। अमृतं नाभौ। मर्त्यं च कट्याम्। हिरण्ययेन सविता जङ्घयोः। रथेन ऊर्वोः। आ देवो याति जान्वोः। भुवनानि पश्यन्पादयोः। अथ ध्यानम्—

पद्मासनः पद्मकरो द्विबाहुः पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहनः।
दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु देवः॥

अथ रवेर्मन्त्रः ।

"ॐ ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ह्रूँ ह्रीँ ह्राँ ॐ" ।

एवं मन्त्रजपः । अथ चन्द्रस्य । "इमन्देवे"ति मन्त्रस्य गौतम ऋषिः द्विपदा विराट् छन्दः सोमो देवता सोमप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ इमन्देवा असपत्न॑ꣳ सुवध्वं अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः । महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय तर्जनीभ्यान्नमः । महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय मध्यमाभ्यान्नमः । इममुमुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रं अनामिकाभ्यान्नमः । अस्यै व्विश एष वोऽमी राजा कनिष्ठिकाभ्यान्नमः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना॑ꣳ राजा करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः । एवं हृदयादि । अथाङ्गन्यासः । ॐ इमन्देवा इति शिरसि । असपत्न ꣳ सुवध्वमिति ललाटे । महते क्षत्रायेति मुखे । महते ज्यैष्ठ्यायेति हृदये । महते जानराज्यायेति नाभौ । इन्द्रस्येन्द्रियायेति कट्याम् । इममुमुष्य पुत्रमिति जङ्घयोः । अमुष्यै पुत्रमित्यूर्वोः । अस्यै व्विश इति जान्वोः । एष वोऽमी राजेति गुल्फयोः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना॑ꣳराजेति पादयोः । अथ ध्यानम्—

श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च श्वेतद्युतिर्दण्डधरो द्विबाहुः ।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु तेजः ॥

अथ मन्त्रः ।

"ॐ श्राँ श्रीँ श्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ इमन्देवा० राजा ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः श्रौँ श्रीँ श्राँ ॐ" । एवं जपः । अथ कुजस्य । "अग्निर्मूर्द्धे"ति विरूपाक्ष ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः अङ्गारको देवता भौमप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः अग्निर्मूर्द्धा अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः । दिवः ककुत्तर्जनीभ्यान्नमः । पतिः पृथिव्या अयं मध्यमाभ्यान्नमः । अपा अनामिकाभ्यान्नमः । रेता॑ꣳसि

कनिष्ठिकाभ्यान्नमः। जिन्वतीति करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः। एवं हृदयादि। अग्निर्मूर्द्धा हृदयाय नमः। ककुदिति शिरसे स्वाहा। पतिः पृथिव्या अयं शिखायै वषट्। अपामिति कवचाय हुम्। रेताᳬसि नेत्रत्रयाय वौषट्। जिन्वति अस्त्राय फट्। अथाङ्गन्यासः। अग्निरिति शिरसि। मूर्द्धेति ललाटे। दिव इति मुखे। ककुदिति हृदये। पतिरिति नाभौ। पृथिव्या इति कट्याम्। अयमित्यूर्वोः। अपामिति जान्वोः। रेताᳬसि इति गुल्फयोः। जिन्वति इति पादयोः।

अथ ध्यानम्—

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी चतुर्भुजो मेषगतो गदाधरः।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली सदा मम स्याद्वरदः प्रशान्तः॥

अथ मन्त्रः।

"ॐ क्राँ क्रीँ क्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ अग्निमूर्द्धादिवः० ति ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः क्रौँ क्रीँ क्राँ ॐ"। एवं जपः। अथ बुधस्य। "उद्बुध्यस्वे"ति परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः बुधो देवता बुधप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वः उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहीति अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः। त्वमिष्टापूर्ते सामिति तर्जनीभ्यान्नमः। सᳬसृजेथामयञ्चेति मध्यमाभ्यान्नमः। अस्मिन्त्सधस्थे इत्यनामिकाभ्यान्नमः। अध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवाः कनिष्ठिकाभ्यान्नमः। यजमानश्च सीदत इति करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः। एवं हृदयादि। अथाङ्गन्यासः। उद्बुध्यस्वेति शिरसि। अग्ने प्रति ललाटे। जागृहि त्वं मुखे। इष्टापूर्ते सं हृदि। सृजेथामयं चेति नाभौ। अस्मिन्त्सधस्थे इति कट्याम्। अध्युत्तरस्मिन्नूर्वोः। विश्वे देवा इति जान्वोः। यजमानश्चेति पादयोः। सीदतेति दिग्बन्धः।

अथ ध्यानम्—

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी।
चर्माक्षधृक् सोमसुतः सदा मे सिंहाधिरूढो वरदो बुधश्च॥

अथ मन्त्रः। "ॐ ग्राँ ग्रीँ ग्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने० त ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ग्रौँ ग्रीँ ग्राँ ॐ"। एवम्। अथ गुरोः। "बृहस्पते अतीति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिर्देवता बृहस्पतिप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते अति यदर्योऽङ्गुष्ठाभ्यान्नमः। अर्हाद्युमद्विभाति तर्जनीभ्यान्नमः क्रतुमज्जनेषु मध्यमाभ्यान्नमः। यद्दीदयच्छवसाऽनामिकाभ्यानमः। ऋतप्रजात कनिष्ठिकाभ्यान्नमः। तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः। एवं हृदयादि। अथाङ्गन्यासः। बृहस्पते इति शिरसि। अति यदर्य इति ललाटे। अर्हाद्युमदिति मुखे। विभाति क्रतुमदिति हृदि। जनेष्विति नाभौ। यद्दीदयदिति कट्याम्। शवस ऋत प्रजात ऊर्वोः। तदस्मासु द्रविणं जान्वोः। धेहि चित्रं पादयोः। अथ ध्यानम्—

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः।
तथाऽक्षसूत्रं च कमण्डलुं च दण्डं च बिभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम्॥

अथ मन्त्रः।

"ॐ ज्राँ ज्रीँ ज्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ बृहस्पते अति०त्रम् ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ज्रौँ ज्रीँ ज्राँ ॐ" एवं जपः। अथ शुक्रस्य। "अन्नात्परिस्रुत" इत्यस्य अश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः अतिजगतीच्छन्दः शुक्रो देवता शुक्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वः अन्नात्परिस्रुतो रसं अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः। ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं तर्जनीभ्यान्नमः। पयः सोमं प्रजापतिः मध्यमाभ्यान्नमः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं अनामिकाभ्यान्नमः। शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियं कनिष्ठिकाभ्यान्नमः। इदं पयोऽमृतं मधु करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः। एवं हृदयादि। अथाङ्गन्यासः। अन्नात्परिस्रुत इति शिरसि। रसं ब्रह्मणा ललाटे। व्यपिबत् क्षत्रं मुखे। पयः सोमं हृदि। प्रजापतिः नाभौ। ऋतेन सत्यमिति कट्याम्। इन्द्रियं विपानमिति गुदे। शुक्र-

मिति वृषणयोः । अन्धस इत्यूर्वोः । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पय इति जान्वोः । अमृतं मधु पादयोः । अथ ध्यानम्—

श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रशान्तः ।
तथाऽक्षसूत्रं च कमण्डलुं च दण्डं च बिभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम् ॥

अथ मन्त्रः ।

"ॐ ह्राँ ह्रीँ ह्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ अन्नात्परि० धु ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ह्रौँ ह्रीँ ह्राँ ॐ" एवं जपः । अथ शनैश्चरस्य । "शन्नो देवीरि"ति दध्याङ्डाथर्वण ऋषिः गायत्रीच्छन्दः शनिर्देवता शनिप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः शन्नो देवीरिति अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः । अभिष्टये तर्जनीभ्यान्नमः । आपो भवन्तु मध्यमाभ्यान्नमः । पीतये अनामिकाभ्यान्नमः । शंयोरिति कनिष्ठिकाभ्यान्नमः । स्रवन्तु नः करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः । एवं हृदयादि । अथाङ्गन्यासः । शन्नः शिरसि । देवीः ललाटे । अभिष्टये मुखे । आपो भवन्तु नाभौ । पीतये कट्याम् । शं योः ऊर्वोः । अभि जान्वोः । स्रवन्तु नः पादयोः । अथ ध्यानम्—

नीलाम्बरः शूलधरः किरीटी गृध्रास्थलस्त्रासकरो धनुष्मान् ।
चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः सदाऽस्तु मह्यं वरदोऽस्तु नित्यम् ॥

अथ मन्त्रः ।

"ॐ खाँ खीँ खौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ शन्नोदेवी० नः ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः खौँ खीँ खाँ ॐ" एवं जपः । अथ राहोः । "कया न" इति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो राहुर्देवता राहुप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः कया न इति अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः । चित्र आ भुवत् तर्जनीभ्यान्नमः । ऊती सदावृधः मध्यमाभ्यान्नमः । सखा अनामिकाभ्यान्नमः । कया कनिष्ठिकाभ्यान्नमः । शचिष्ठया वृता करतलकरपृष्ठाभ्यान्नमः । एवं हृदयादिन्यासः । अथाङ्गन्यासः । कयेति शिरसि । न इति ललाटे । चित्र

इति मुखे। आभुवत् हृदि। ऊती नाभौ। सदावृधः कट्याम्। सखा ऊर्वोः। कया जान्वोः। शचिष्ठया गुल्फयोः। वृतेति पादयोः। अथ ध्यानम्—

नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी करालवक्त्रः करवालशूली ॥
चतुर्भुजश्चक्रधरश्च राहुः सिंहासनस्थो वरदोऽस्तु मह्यम्।

अथ मन्त्रः।

"ॐ भ्राँ भ्रीँ भ्रौँ सः ॐभूर्भुवः स्वः कयान० वृता ॐस्वः भुवः भूः ॐ सः भ्रौँ भ्रीँ भ्राँ ॐ" एवं जपः। अथ केतोः। "केतुं कृण्वन्नि"ति मन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः केतुर्देवता केतुप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। केतुं कृण्वन् अङ्गुष्ठाभ्यां०। अकेतवे तर्जनीभ्यां०। पेशो मर्याः मध्यमा०। अपेशसे अनामिका०। समुषद्भिः कनिष्ठिकाभ्यां०। अजायथाः करतलकरपृष्ठाभ्यां०। एवं हृदयादि। अथाङ्गन्यासः। केतुमिति शिरसि। कृण्वन् ललाटे। अकेतवे मुखे। पेशो हृदि। मर्या नाभौ। अपेशसे कट्याम्। समुर्वोः। उषद्भिर्जान्वोः। अजायथाः पादयोः।

अथ ध्यानम्—

धूम्रो द्विबाहुर्वरदो गदाधरो गृध्रासनस्थो विकृताननश्च।
किरीटकेयूरविभूषितो यः स चास्तु मे केतुगणः प्रशान्त्यै ॥

अथ मन्त्रः।

"ॐ प्राँ प्रीँ प्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ केतुं कृण्वन्० थाः ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः प्रौँ प्रीँ प्राँ ॐ"। एवं जपः। जपानन्तरं पुनर्न्यासं विधाय।

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम्।
सिद्धिर्भवतु मे देव! त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिते ॥

इत्यनेन देवहस्ते जपं समर्पयेत। इति नवग्रहजपविधिः।

ततो यथासम्भवं जपं कृत्वा तदन्ते यथासम्भवप्रकारेण

शुभदिवसे होमं कुर्यात् । तत्रादौ होमानुसारं कुण्डं स्थण्डिलं वा कुर्यात् । ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः साचार्यब्रह्मऋत्विग्यजमानो मङ्गलघोषसम्पूर्णकलशहस्तो "भद्रंकर्णेभि"रिति मण्डपं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमद्वारेण प्रविशेत् । ततो मण्डपान्तः कुण्डपश्चिमदेशे उपविश्याचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अद्यैवंविधे देशकाले ब्राह्मणद्वारा कृतस्य ग्रहजपस्य दशांशेन अमुकद्रव्येण यथाशक्ति ब्राह्मणद्वारा होममहं करिष्ये । तदङ्गतया निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनमहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य, षोडशोपचारैर्गणाधिपं सम्पूजयेत् । ततो गौरसर्षपैः सर्वतो मण्डपान्तरं विकिरेत् ।

तत्र मन्त्रः—

यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।
स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥
अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥

ततः पञ्चगव्येन कुशैः सर्वत्र प्रोक्षणम् । "आपोहिष्ठे"ति तिसृभिः । ततः कृताञ्जलिः "स्वस्तिन इन्द्र" इति मन्त्रं पठेत् । ततो वेद्यां सर्वतोभद्रमण्डलं विलिख्य यजमानोऽग्न्यायतनाद्दक्षिणत उपविशेत् । आचार्यस्तु कुण्डस्य पश्चिमे देशे उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "ग्रहहोमकर्मणि अग्निस्थापनमहं करिष्ये" । कुण्डे स्थण्डिले वा पञ्चभूसंस्कारान् कुर्यात् । तत्र लौकिकाग्निं कांस्यादिपात्रेण आत्माभिमुखं प्रणयेत् । तत"श्चत्वारिशृङ्गे"त्यावाहनम् । "मनो जूति"रिति प्रतिष्ठाप्य । अथाग्निध्यानम्—

रुद्रतेजःसमुद्भूतं द्विमूर्द्धानं द्विनासिकम् ।
षण्नेत्रं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकम् ॥
याम्यभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
स्रुवं स्रुचं च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे ॥

तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रं तु वामके ।
बिभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं सप्तजिह्वकम् ॥
दक्षिणं च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वमुत्तरं मुखम् ।
द्वादशकोटिमूर्त्याख्यं द्विपञ्चाशतकलान्वितम् ॥
स्वाहास्वधावषट्कारैरङ्कितं मेषवाहनम् ।
रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तपद्मासनस्थितम् ॥
रौद्रं त्वां वह्निनामानं वह्निमावाहयाम्यहम् ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युते ॥
आगच्छ भगवन्देव ! यज्ञेऽस्मिन्सान्निधो भव ॥

एवं कुण्डे अग्निप्रणयनं विधाय ग्रहवेद्यां ग्रहदेवतास्थापनं कुर्यात् । तत्रायं प्रयोगः । 'अद्येत्यादि ग्रहपीठदेवतास्थापनमहं करिष्ये' । तत्र ग्रहपीठमध्ये वर्तुले द्वादशांगुले मण्डले प्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः "ॐ आकृष्णेने"ति हिरण्यस्तूप ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता सूर्यावाहने विनियोगः । 'ॐ आकृष्णेन० भूर्भुवः स्वः कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपसगोत्र सूर्य इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति" स्थापयेत् । तत आग्नेये चतुरस्रे चतुर्विंशत्यङ्गुले मण्डले प्रत्यङ्मुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः "इमन्देवा" इत्यस्य वरुण ऋषिः यजुः सोमो देवता सोमावाहने विनियोगः । 'ॐ इमन्देवा० ॐ भूर्भुवः स्वः यमुनातीरोद्भव आत्रेय सगोत्र सोम इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत । ततो दक्षिणे त्रिकोणे चतुरङ्गुले मण्डले दक्षिणाभिमुखं भौमं रक्तपुष्पाक्षतैः "अग्निर्मूर्धे"ति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्रीच्छन्दः अङ्गारको देवता भौमावाहने विनियोगः । 'ॐ अग्निर्मूर्द्धा० ॐ भूर्भुवः स्वः अवन्तिदेशोद्भव भारद्वाजसगोत्र भौम इहागच्छे'त्यावाह्य 'इहतिष्ठेति' स्थापयेत् । तत ईशान्ये बाणाकारे चतुरङ्गुले उदङ्मुखं बुधं पीतपुष्पाक्षतैः "उद्बुध्यस्वे"ति परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः बुधो देवता बुधावाहने विनियोगः । 'ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने० ॐ भूर्भुवः स्वः मगधदेशोद्भव

आत्रेयसगोत्र बुध इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठे'ति स्थापयेत् । तत उत्तरे दीर्घचतुरस्रे मण्डले उदङ्मुखं बृहस्पतिं पीतपुष्पाक्षतैः बृहस्पत इति गृत्समद ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिर्देवता बृहस्पत्यावाहने विनियोगः । 'ॐ बृहस्पते० ॐ भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशोद्भव आङ्गिरसगोत्र बृहस्पते इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत् । ततः पूर्वे पञ्चकोणे नवाङ्गुलमण्डले प्राङ्मुखं शुक्रं शुक्लपुष्पाक्षतैः अन्नात्परिस्रुत इत्यस्य अश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः अतिजगतीच्छन्दः शुक्रो देवता शुक्रावाहने विनियोगः । 'ॐ अन्नात्परिस्रुतो० ॐ भूर्भुवः स्वः भोजकटदेशोद्भव भार्गवसगोत्र शुक्र इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत् । ततः पश्चिमे धनुषि षडङ्गुले मण्डले प्रत्यङ्मुखं शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः शन्नोदेवीरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः गायत्रीच्छन्दः शनिर्देवता शनेरावाहने विनियोगः । 'ॐ शन्नोदेवी० ॐ भूर्भुवः स्वः सौराष्ट्रदेशोद्भव काश्यपसगोत्र शनैश्चर इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत् । ततो नैर्ऋत्ये शूर्पाकारे चतुर्विंशाङ्गुलमण्डले दक्षिणाभिमुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः कयान इति वामदेव ऋषिः गायत्रीच्छन्दः राहुर्देवता राह्वावाहने विनियोगः । 'ॐ कयानश्चित्र० ॐ भूर्भुवः स्वः राठीनापुरोद्भव पैठीनसगोत्र राहो इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत् । ततो वायव्ये ध्वजाकारे अष्टाङ्गुले मण्डले दक्षिणाभिमुखं केतुं धूम्रपुष्पाक्षतैः केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्द ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः केतुर्देवता केत्वावाहने विनियोगः । 'ॐ केतुं कृण्वन्० ॐ भूर्भुवः स्वः अन्तर्वेदिसमुद्भव जैमिनिसगोत्र केतो इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत् । यथोक्तकुसुमतण्डुलाभावे यथालाभोपपन्नैः कुसुमतण्डुलैः स्थापयेत् । अथाधिदेवताः सर्वाः श्वेतपुष्पतण्डुलैः स्थापयेत् । त्र्यम्बकमिति वशिष्ठ ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रस्थापने विनियोगः । 'ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० ॐ भूर्भुवः स्वः ईश्वर इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' सूर्यस्य दक्षिणपार्श्वे ईश्वरं स्थापयेत् । श्रीश्चत इति नारायण ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः उमा देवता उमा-

स्थापने विनियोगः। 'ॐ श्रीश्च ते० ॐ भूर्भुवः स्वः उमे इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' सोमदक्षिणपार्श्वे उमां स्थापयेत्। यदक्रन्द इति भार्गवजमदग्निर्दीर्घतमा ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः स्कन्दो देवता स्कन्दावाहने विनियोगः। 'ॐ यदक्रन्दः प्रथमं० ॐ भूर्भुवः स्वः स्कन्द इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' भौमस्य दक्षिणपार्श्वे स्कन्दं स्थापयेत्। विष्णोरराटमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुर्विष्णुर्देवता विष्ण्वावाहने विनियोगः। 'ॐ विष्णोरराट० ॐ भूर्भुवः स्वः विष्णो इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' बुधस्य दक्षिणपार्श्वे विष्णुं स्थापयेत्। आ ब्रह्मन्निति प्रजापतिर्ऋषिः यजुःब्रह्मा देवता ब्रह्मस्थापने विनियोगः। 'ॐ आब्रह्मन्ब्राह्मणो० ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मन्निहागच्छे'त्यावाह्य इह तिष्ठेति' बृहस्पतेर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणं स्थापयेत। सजोषा इन्द्रेति विश्वामित्र ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रस्थापने विनियोगः। 'ॐ सजोषा इन्द्र० ॐ भूर्भुवः स्वः इन्द्रेहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' शुक्रस्य दक्षिणपार्श्वे इन्द्रं स्थापयेत्। यमाय त्वेति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिर्यजुःयमो देवता यमस्थापने विनियोगः। 'ॐ यमाय त्वाऽङ्गिर० ॐ भूर्भुवः स्वः यम इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' शनेर्दक्षिणपार्श्वे यमं स्थापयेत्। कार्षिरसीति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः कालो देवता कालावाहने विनियोगः। 'ॐ कार्षिरसि० ॐ भूर्भुवः स्वः काल इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' राहोर्दक्षिणपार्श्वे कालं स्थापयेत्। चित्रावसो इति ऋषय ऋषयः यजुर्जगतीच्छन्दः चित्रगुप्तो देवता चित्रगुप्तस्थापने विनियोगः। 'ॐ चित्रावसो० शीय ॐ भूर्भुवः स्वः चित्रगुप्तेहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' केतोर्दक्षिणपार्श्वे चित्रगुप्तं स्थापयेत्। अथ प्रत्यधिदेवताः। ततः शुक्लतण्डलैरेव सर्वाः प्रत्यधिदेवताः स्थापयेत्। अग्निन्दूतमित्यस्य विरूपाक्ष ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः अग्निर्देवता अग्निस्थापने विनियोगः। 'ॐ अग्निन्दूतं० ॐ भूर्भुवः स्वः अग्ने इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' सूर्यस्य वामपार्श्वेऽग्निं स्थापयेत्। आपो हिष्ठेति सिन्धु-

द्वीप ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः आपो देवता अपां स्थापने विनियोगः। 'ॐ आपोहिष्ठा० से ॐ भूर्भुवः स्वः आपः इहागच्छते'त्यावाह्य 'इह तिष्ठतेति' सोमस्य वामपार्श्वे अपः स्थापयेत्। स्योना पृथिवीति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दः पृथ्वी देवता पृथ्वीस्थापने विनियोगः। 'ॐ स्योना पृथिवि० ॐ भूर्भुवः स्वः पृथ्वि इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठति' भौमस्य वामपार्श्वे भूमिं स्थापयेत। इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दः विष्णुर्देवता विष्णुस्थापने विनियोगः। 'ॐ इदं विष्णु० ॐ भूर्भुवः स्वः विष्णो इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठति' बुधवामपार्श्वे विष्णुं स्थापयेत्। त्रातारमित्यस्य गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रस्थापने विनियोगः। 'ॐ त्रातारमिन्द्र० ॐ भूर्भुवः स्वः इन्द्रेहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठति' गुरोर्वामपार्श्वे इन्द्रं स्थापयेत। अदित्यै रास्नेति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः यजुस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिस्थापने विनियोगः। 'ॐ अदित्यै रास्ना० ॐ भूर्भुवः स्वः इन्द्राणि इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठति' शुक्रस्य वामपार्श्वे इन्द्राणीं स्थापयेत्। प्रजापते नेति हिरण्यगर्भ ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिस्थापने विनियोगः। 'ॐ प्रजापते० ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापते इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठति' शनिवामपार्श्वे प्रजापतिं स्थापयेत्। नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सर्पो देवता सर्पस्थापने विनियोगः। 'ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो० ॐ भूर्भुवः स्वः सर्पाः इहागच्छते'त्यावाह्य 'इह तिष्ठतेति' राहोर्वामपार्श्वे सर्पान् स्थापयेत्। ब्रह्म यज्ञानमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्रह्मस्थापने विनियोगः। 'ॐ ब्रह्म यज्ञानं० ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मन्निहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठति' केतोर्वामपार्श्वे ब्रह्माणं स्थापयेत्। अथ पञ्चलोकपालपूजनम्। ततः शुक्लपुष्पाक्षतैर्विनायकादिपञ्चदेवताः स्थापयेत्। गणानान्त्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः गणपतिर्देवता गणपतिस्थापने विनियोगः। 'ॐ गणानान्त्वा० ॐ भूर्भुवः स्वः गण-

स्कन्दोक्त ग्रहमण्डलम्

पूर्व

ईशान्य			आग्नेय
उत्तर	बुधः क्षेत्र फलम् अं. ६ ज्या ३७४	शुक्रः क्षेत्र फलम् अं. १० भुजः ३।१।२।४ कोटिः ३।६।२।४	चन्द्रः क्षेत्र फलम् अं. २४ ज्या ७।६।५
	गुरुः क्षेत्र फलम् अं. ९ अन्तर्वृत्तम् २।४।२, बहिर्वृत्तम् ७।०।४।२,	रविः क्षेत्र फलम् अं. १२ व्यासः ३।७।४	भौमः क्षेत्र फलम् अं. ४ भुजाः ३।०।४,
	केतु क्षेत्र फलम् अं. २५ त्रिभुज लम्ब २ कोटिः ५	शनिः क्षेत्र फलम् अं. २२ मुख व्यासार्द्ध ।६।३,	राहुः क्षेत्र फलम् अं. २५ कोटिः ४ भुजः ३, पु लम्ब १।४, गल ।२ ओष्ठौ ।२, मुखवृत्त व्यास २।२ ह. १।५
वायव्य			नैर्ऋत्य **दक्षिण**

पश्चिम

मात्स्योक्तं ग्रहमण्डलम्

पूर्व

इन्द्रः

आग्नेय
आग्निः

ईशान्य
ईश्वरः

ब्रह्मा

चन्द्रः

भुजौ ४।०।२,

अधि-
उमा

प्रत्य-
आपः

क्षेत्र फलम् अं.२४

उत्तर
कुबेरः

दक्षिण
यमः

शनिः

ज्या ६।३।५,

अधि-
यमः

प्रत्य-
प्रजापतिः

क्षेत्र फलम् अं. ६

वायव्य
वायुः

पश्चिम
वरुणः

अनन्तः

नैर्ऋत्य
निर्ऋतिः

पते इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' राहोरुत्तरभागे गणपतिं स्थापयेत् । अम्बे अम्बिके इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः दुर्गा देवता दुर्गास्थापने विनियोगः। 'ॐ अम्बे अम्बिके० ॐ भूर्भुवः स्वः दुर्गे इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' शनेरुत्तरतो दुर्गां स्थापयेत् । आनो नियुद्भिरित्यस्य वाशिष्ठ ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वायुर्देवता वायुस्थापने विनियोगः । 'ॐ आ नो नियुद्भिः० ॐ भूर्भुवः स्वः वायो इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' रवेरुत्तरतो वायुं स्थापयेत् । घृतं घृतपावान इति प्रजापतिर्ऋषिः ऋचां पङ्क्तिश्छन्दः आकाशो देवता आकाशस्थापने विनियोगः । 'ॐ घृतं घृतपावानः० ॐ भूर्भुवः स्वः आकाशेहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' राहोर्दक्षिणत आकाशं स्थापयेत् । या वाङ्कशेति मेधातिथिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः अश्विनौ देवते अश्विनोः स्थापने विनियोगः । 'ॐ या वाङ्कशा० ॐ भूर्भुवः स्वः अश्विनाविहागच्छतम्' इत्यावाह्य 'इह तिष्ठतमिति' केतोर्दक्षिणे अश्विनौ स्थापयेत् । यद्वा विनायकादीन्पञ्चोत्तर एव स्थापयेत् । उत्तरे क्षेत्राधिपतिं वास्तोस्पतिं चावाहयेदित्येके । न हि स्पशमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः क्षेत्राधिपतिर्देवता क्षेत्रपालस्थापने विनियोगः । 'ॐ न हि स्पश० ॐ भूर्भुवः स्वः क्षेत्राधिपते इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' स्थापयेत्। वास्तोष्पत इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिः वास्तोष्पतिर्देवता वास्तुस्थापने विनियोगः ।

'ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः वास्तोष्पते इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' वास्तोष्पतिं स्थापयेत्। तत इन्द्रादिलोकपालस्थापनम् । त्रातारमिन्द्रमित्यस्य गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रस्थापने विनियोगः। 'ॐ त्रातारमिन्द्र० ॐ भूर्भुवः स्वः इन्द्रेहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठेति' पूर्वे इन्द्रं स्थापयेत्। त्वन्नो अग्न इत्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता अग्न्यावाहने विनियोगः। 'ॐ त्वन्नो अग्ने० ॐ भूर्भुवः स्वः अग्ने

इहागच्छे'त्यावाह्य 'इह तिष्ठे'त्यग्निं स्थापयेत् । सुगन्नु पन्थामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः यमो देवता आवाहने विनियोगः । 'ॐ सुगन्नु पन्था ॐ भूर्भुवः स्वः' इत्यादि पूर्ववत्सर्वत्र ज्ञेयम् । असुन्वन्तमित्यस्य विवस्वानृषिस्त्रिष्टुप्छन्दः निर्ऋतिर्देवता आवाहने विनियोगः । 'ॐ असुन्वन्त० स्तु' । तत्त्वायामीति शुनःशेप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता आवाहने वि० । 'ॐ तत्त्वा यामि० षीः' । आनो नियुद्भिरित्यस्य वशिष्ठ ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वायुर्देवता आवाहने विनियोगः । 'ॐ आनो नियुद्भिः०नः' । वयꣳसोमेत्यस्य बन्धुर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सोमो देवता आवाहने वि० । 'ॐ वयꣳसोम०हि' । तमीशानमित्यस्य गौतम ऋषिर्जगतीच्छन्दः ईशानो देवता आवाहने विनियोगः । 'ॐ तमीशानं० ये' । अस्मे रुद्रा इत्यस्य प्रगाथ ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्रह्मावाहने विनियोगः । 'ॐ अस्मे रुद्रा०वाः' । ईशानपूर्वयोर्मध्ये स्योना पृथिवीत्यस्य मेधातिथिऋषिर्गायत्रीच्छन्दः अनन्तो देवता अनन्तावाहने विनियोगः । 'ॐ स्योना पृथिवि०थाः' । ततः शेषाणाम् । ततो रवेः पूर्वे शेषं नाममन्त्रेण, सोमस्याग्रे वासुकिं, भौमस्याग्रे तक्षकं, बुधोत्तरे कर्कोटकं, बृहस्पतेरग्रे पद्मं, शुक्रोत्तरे महापद्मं, शनिपश्चिमे शंखपालं, राहोः पुरतः कम्बलं, केतोः पुरतः कुलिकम् । ततो बहिर्गृहे पूर्वतः अश्विन्यादिसप्त नक्षत्राणि । विष्कुंभादिसप्त योगाः । बवबालवे करणे । सप्त द्वीपानि । ऋग्वेदश्च । दक्षिणे पुष्यादिसप्त नक्षत्राणि । धृत्यादि योगाः । कौलवतैतिले करणे । सप्त सागराः यजुर्वेदश्च । पश्चिमे स्वात्यादिसप्त नक्षत्राणि । वज्रादिसप्त योगाः । गरवणिजे करणे । सप्तपातालानि । सामवेदश्च । उत्तरे अभिजिदादि सप्त नक्षत्राणि । साध्यादि षड् योगाः । विष्टिकरणं । सप्त कुलाचलाः । अष्टौ वसवः । द्वादशादित्याः । एकादश रुद्राः । एकोनपञ्चाशन्मरुतः । षोडश मातरः । षड् ऋतवः । द्वादश मासाः । द्वे अयने । पञ्चदश तिथयः । षष्ठिसंवत्सराः । सुपर्णाः । नागाः ।

सर्पाः । यक्षाः । गन्धर्वाः । विद्याधराः । अप्सरसः । रक्षांसि । भूतानि । मनुष्याः । इत्येते स्थाप्याः । मनोजूतिरिति प्रतिष्ठां विधाय पूजयेत् । तत्रादौ ग्रहध्यानं मत्स्यपुराणे—

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥
श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतवाहनः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः ।
चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥
पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः ।
नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥
धूम्राद्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।
गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥
सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः ।
अङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं शतम् ॥

एवं ध्यात्वा ततः षोडशोपचारैः पूजा कार्या । 'ॐ आकृष्णेने'ति पाठित्वा ॐ सूर्याय नमः सूर्यमावाहयामि । सूर्याय नमः इदमासनम् । इदं पाद्यम् । एष वोऽर्घः । इदमाचमनीयं सूर्याय नमः । पयसा सूर्यं स्नपयामि । दध्ना सूर्यं स्नपयामि । आज्येन सूर्यं स्नपयामि । मधुना सूर्यं स्नपयामि । शर्करया सूर्यं स्नपयामि । शुद्धोदकेन सूर्यं

स्नपयामि। इदमाचमनीयम्। इदं रक्तवस्त्रम्। इदं रक्तचन्दनम्। इमानि रक्तपुष्पाणि। एष धूपः। एष दीपः। इदं नैवेद्यम्। इदं ताम्बूलम्। अयं नमस्कारः' इति सूर्यं सम्पूजयेत्। एवमेव सर्वान्स्थापितदेवान् पूजयेत्। ततो ग्रहवेद्या ईशानभागे गोमयोपलिप्ते रक्तपीतसितैस्तण्डुलैर्वा चतुर्विंशतिदलान्वितं सकर्णिकं कमलं विधाय तस्य कर्णिकायां व्रीहीन्विन्यस्य तदुपरि अव्रणं बहिर्दध्यक्षतभूषितं चन्दनमालार्चितं पूर्ववत्कलशं निदध्यात्। ततः कलशे गङ्गाद्यावाहनादि कुर्यात्। तस्मिन्कलशे 'ॐ तत्वा यामी'ति वरुणमावाहयेत्पूजयेच्च। तत आचार्यः अग्नेः पश्चादुपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्मिन्नवग्रहमखारव्ये कर्मणि होममहं करिष्ये। तत्र वैकल्पिकस्मरणम्—पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम्, उत्तरेण पात्रासादनम्, द्वे पवित्रे, ताम्रमयी आज्यस्थाली, ताम्रमयी चरुस्थाली, पालाश्यः समिधः, प्राञ्चावाघारौ, समिद्धतमे आज्यभागौ, पूर्णपात्रं दक्षिणा, एतान्वैकल्पिकपदार्थानहं करिष्ये। अथदेवताऽभिधानम्—अत्र 'प्रजापतिं इन्द्रम् अग्निं सोमम्' एता आज्येन। अथ प्रधानदेवताः। आदित्यादिकेत्वन्तान् ग्रहान् अर्कादिसमिद्भिः। ईश्वरम् उमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणम् इन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तम्। इत्यधिदेवताः। अग्निम् आपः धरां विष्णुम् इन्द्रम् इन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान् ब्रह्माणम्। इति प्रत्यधिदेवताः। विनायकं दुर्गां वायुम् आकाशम् अश्विनौ। इति पञ्चलोकपालान्। 'अमुकसंख्याभिः पलाशसमिद्भिः एकैकयाऽऽज्याहुत्या एकैकया चर्वाऽऽहुत्या तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण दशाहुतिभिः महाव्याहृतिभिश्चतस्र आहुतिभिर्जपदशांशेन तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण होममहं करिष्ये' इति सङ्कल्पः। शेषेणाग्निं स्विष्टकृतम् अग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ २ अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान्मरुतः स्वर्कान् वरुणम् आदित्यमदितिं प्रजापतिम् अग्निं स्विष्टकृतम् एता अङ्गप्रधानार्थदेवता अस्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये। ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा आघारावाज्यभागौ हुत्वा ततो यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः। स च बहुकर्तृके यथा-

कालं प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात्सर्वमेव होमजातं मनसा ध्यात्वा देवताश्च 'इदं यथा दैवतमस्तु नमम' इत्येवं रूपः। अथवा 'आदित्यादि अश्विनीकुमारान्तेभ्य इदं सम्पादितं समिच्चर्वाज्यतिलादिद्रव्यं मया त्यक्तं नमम' इति द्रव्यत्यागः। अथाग्निं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य ततः सूर्याद्युद्देशेन अर्कादिसमिधो मधुसर्पिर्दध्यक्ताः सूर्यादिमन्त्रैः प्रतिग्रहमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरष्टसंख्यया वाऽऽवाहितक्रमेण होमः कार्यः। तत्रापि समिच्चर्वाज्यतिलादय इति क्रमः। समिदाज्यचरुतिलादय इति वा। अधिदेवतादीनामप्रधानदेवतात्वाद्धोमे न्यूनसंख्यास्वीकरणम्। आसां च समिधः पालाश्य एव॥

अथ नवग्रहहोमः। आकृष्णेन०। इमन्देवा०। अग्निर्मूर्द्धा०। उद्बुध्यस्व०। बृहस्पते०। अन्नात्परिस्रुतो०। शन्नो देवी०। कयानश्चित्र०। केतुं कृण्वन्०। अथाधिदेवतानाम्—त्र्यम्बकं०। श्रीश्च ते०। यदक्रन्दः०। विष्णो रराटमसि०। आ ब्रह्मन्०। सजोषा०। यमाय त्वा०। कार्षिरसि०। चित्रावसो०। अथ प्रत्यधिदेवतानाम्—अग्निन्दूतं०। आपो हिष्ठा०। स्योना पृथिवि०। इदं विष्णु०। त्रातारमिन्द्र०। आदित्यैरास्नासी०। प्रजापतेन०। नमोस्तु सर्पेभ्यो०। ब्रह्मयज्ञानं०। अथ पञ्चलोकपालानाम्—गणानान्त्वा०। अंबे अंबिके०। आ नो नियुद्भिः०। घृतं घृतपावानः०। पावीरवी०। कशा०। तत 'आकृष्णेने'त्यादि स्वेन स्वेन मंत्रेण देवतां मनसा ध्यात्वैकैकामाज्याहुतिं जुहुयात्। ततः साधितचरोः स्रुवेणावदाय 'आकृष्णेने'त्यादि स्वेन स्वेन मंत्रेणैकैकामाहुतिं जुहुयात्। एतावदाचार्य एव कुर्यात्। ततो जपदशांशेन तिलयवव्रीह्यादि यजमानेनोपकल्पितद्रव्येण ऋत्विग्भिस्तत्तद्देवतां मनसा ध्यायद्भिरुपांशु प्राङ्मुखैरुदङ्मुखैश्च होमः कार्यः। होमसंख्या च सावधानैः कार्या। ततः शुभे मुहूर्त्ते होमसंख्यां संपूर्णां कुर्यात्। एवं होमं परिसमाप्य चन्दनाद्युपचारैः 'अग्ने नये'ति मंत्रेण संकल्पपूर्वकं स्वहास्वधायुतमग्निं पूजयेत्। अग्नये गंधादि बहिरेव दद्यात्। ततो ग्रहपीठदेवतानां च उत्तरपूजां केचिदाहुः। पूजासंपूर्णतां वाचयित्वा। यस्य स्मृत्या०, आवाहनं न

जानामि० । प्रार्थयित्वा ततश्चरुशेषादवदाय 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इति जुहोति । इदमग्नये स्विष्टकृते नमम । ततो नवाहुतिः । एवं नवाहुतिहोमं कृत्वा बलिदानं कुर्यात । तच्चैवम्—अग्न्यायतनस्य समन्ताद्दिक्षु विदिक्षु च माषभक्तबलिं दिक्पालेभ्यो दद्यात । 'ॐत्रातारमिन्द्र०' । इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्न मम । भो इन्द्र दिशं रक्ष बलिं भक्ष मम (यजमानस्य वा) सकुटुम्बस्य आयुःकर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शान्तिकर्ता पुष्टिकर्ता तुष्टिकर्त्ता वरदो भवेति । पुष्पाक्षतजलानि पूर्वाभिमुखस्त्यजेत् । 'त्वन्नो अग्ने०' अग्नये० भो अग्ने० । 'सुगन्नु पन्थां०' । यमाय साङ्गायेत्यादि । भो यम इत्यादि । ततो नैर्ऋते 'असुन्वन्त०' निर्ऋतये इत्यादि । भो निर्ऋते साङ्गायेत्यादि० । ततः पश्चिमे 'तत्त्वायामि०' वरुणायेत्यादि । भो वरुण इत्यादि । ततो वायव्ये 'आनो नियुद्भिः०' । वायवे साङ्गायेत्यादि । भो वायो इत्यादि । तत उत्तरे 'वयꣳसोम०' । सोमायेत्यादि । भो सोमेत्यादि । तत ईशान्ये 'तमीशानं०' । ईशानायेत्यादि । तत ईशानपूर्वयोर्मध्ये 'अस्मे रुद्रा०' । ब्रह्मणे इत्यादि । भो ब्रह्मन् इत्यादि । ततः पश्चिमनैर्ऋतयोर्मध्ये 'स्योना पृथिवि०' । अनन्तायेत्यादि । भो अनन्तेत्यादि । ततो ग्रहवेद्याः समन्ताद्ग्रहबलयो देयाः । तत्र पूर्वे 'आकृष्णेन०' । आदित्याय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय ईश्वराग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय इमं सदीपदधिमाषभक्तबलिं समर्पयामीति पुष्पाक्षतजलं क्षिपेत् । भो रवे इत्यादि पूर्ववत् । एवमुत्तरत्रापि । ततो वेद्या आग्नेय 'इमन्देवा०' । सोमायोमाम्बुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेत्यादि । ततो दक्षिणे 'अग्निमूर्धा०' । भौमाय स्कन्दभूमिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय । तत ईशान्याम् 'उद्बुध्यस्व०' । बुधाय नारायणविष्णुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय । तत उत्तरे 'बृहस्पते अति०' । बृहस्पतये ब्रह्मेन्द्ररूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय । ततः पूर्वे 'अन्नात्परि०' । शुक्रायेन्द्रेन्द्राणीरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतास-

हिताय । ततः पश्चिमे 'शन्नो देवी०' । शनये यमप्रजापतिरूपाधि-देवताप्रत्यधिदेवतासहिताय । ततो नैर्ऋत्ये 'कया न०' । राहवे कालसर्परूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय । ततो वायव्ये 'केतुं कृण्वन्०' । केतवे चित्रगुप्तब्रह्मरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय । अथ वेद्युत्तरतो गणपत्यादिपञ्चकस्य 'गणानान्त्वा०' गणेशाय० । 'अम्बे अम्बिके०' दुर्गायै० । 'आनो नियुद्भिः०' वायवे० । 'घृतं घृतपावानः०' आकाशाय० । 'यावाङ्कशा०' अश्विभ्यां० । ततो वास्तोष्पतिबलिः—

'वास्तोष्पते ! प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥

वास्तोष्पते० इत्यादि । ततो महाबलिं कुङ्कुमादिरक्तपुष्पादियुतं सदीपं सदक्षिणं क्षेत्रपालाय दद्यात् । 'नहि स्पशम० देवाः' । क्षेत्र-पालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवारयु-ताय इमं बलिं समर्पयामि । भो भो क्षेत्रपाल इमं बलिं गृहाण मम (यजमानस्य वा) आयुः कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता शुभकर्ता पुष्टि-दस्तुष्टिदो भव। इमं बलिं शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे क्षिपेत् । ततः प्रक्षालितपाणिपाद आचम्य देशकालौ स्मृत्वा, 'कृतस्य नवग्रहहोम-स्य सम्पूर्णतासिध्यर्थं पूर्णाहुतिहोममहं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य स्रुचि चतुर्गृहीतं द्वादशगृहीतमाज्यं गृहीत्वा वस्त्रयुतं नारिकेलादिफलं चन्दनमालादियुतं तदुपरि निधाय पूर्णाहुतिं यजमानान्वारब्ध आचार्यो जुहुयात्। तत्र मन्त्राः–समुद्रादूर्मिरित्यष्टर्चस्य वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः यज्ञपुरुषो देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । ॐ 'समुद्रादूर्मिः०' ८ । पुनस्त्वेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता पूर्णाहुतिहोमे वि-नियोगः। ॐ 'पुनस्त्वा० १'। पूर्णादर्वीत्यौर्णवाभऋषिरनुष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । ॐ 'पूर्णा दर्वि०' १ । सप्त ते अग्न इत्यस्य सप्तर्षय ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता पूर्णाहुति-होमे विनियोगः । 'ॐ सप्त ते अग्ने०' । धामन्त इति वामदेव-

ऋषिः जगतीच्छन्दः आपो देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः 'ॐ धामन्ते०' १ । स्वाहाकारेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । इदमग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादित्येभ्यः शतक्रतवे अग्नये अद्भ्यश्च न ममेति त्यागं कुर्यात् । ततो वसोर्धारामपि केचिदाहुः । तत्र क्रमः । वह्नेरुपरि स्तम्भद्वयविधृतामौदुम्बरीं ऋज्वीमकोटरां बाहुप्रमाणामार्द्रां स्रुचं पूर्वाग्रां निधाय तदुपरि शृङ्खलावधृतेन निर्मलघृतपूरितेन ताम्रमृदादिकुम्भेनाधो यवमात्रच्छिद्रेणाज्यं विमुञ्चताऽग्नेरुपरि वसोर्धारां पातयेत् । तस्यां च घृतधारायां स्रुक्प्रणालिकयाऽग्नौ पतन्त्यां चमकाग्नयादीनि सूक्तानि श्रावयेत् । आज्यं संस्कृत्य वसोर्धारार्थे स्रुचि पञ्चगृहीतग्रहणम् । तत्र वसोर्धारायां मन्त्राश्चमकानुवाकाः । मन्त्रान्तराण्यपि श्रूयन्ते ।

श्रावयेत्सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमैन्द्रवम् ।
महावैश्वानरं चैव ज्येष्ठसाम च पाठयेत् ॥

ॐ व्वाजश्च मे प्र० व्वेट् स्वाहा । अनुवाकाः ८ । समास्त्वा० । व्विष्णोर्नुकं व्वीर्याणि० । ६ । नमस्ते रुद्र० ।१६। अषाढं युत्सु० । ४ । आप्यायस्व समे० ३ । महावैश्वानरं ज्येष्ठसाम च पठेत् । एवं वसोर्धारां निधाय अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविशेत् । ततस्त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम् । ततः संस्रवप्राशनम् । पवित्राभ्यां मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । प्रणीताविमोकः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । 'कृतस्य नवग्रहहोमस्य साङ्गतासिद्ध्यर्थं ब्रह्मणे इदं पूर्णपात्रदानं तुभ्यमहं संप्रददे' इति दद्यात् । अथ श्रेयःसम्पादनम् । तदनन्तरं वरणक्रमेण ऋत्विज उदङ्मुखाः प्राङ्मुखयजमानहस्ते श्रेयःसम्पादनं कुर्वन्ति तच्चैवम्—'शिवा आपः सन्त्वि'ति यजमानहस्ते जलं क्षिपेत् । 'सौमनस्यमस्त्वि'ति पुष्पम् । 'अक्षतं चारिष्टं चास्त्वि'त्यक्षताः । 'दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वि'ति पुनर्जलम् । मया भवन्नियोगेन ग्रहमखप्रीत्यर्थं यः कृतो जपः तद्दशांशेन यः कृतो होमः तस्माज्जपाद्धोमाच्च यज्जातं श्रेयः तत्तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

अथाभिषेकः । तदनन्तरं ग्रहवेदीस्थापितवरुणकलशमादाय तदुदकेन दूर्वापञ्चपल्लवैरुदङ्मुखा आचार्य ऋत्विजस्तिष्ठन्तः प्राङ्मुखं सकुटुम्बमुपविष्टं यजमानं वक्ष्यमाणमन्त्रैरभिषिंचेयुः । अभिषेकसमये वामभागे पत्नी । अभिषेकसमये गीतवादित्रमङ्गलघोषाः कार्याः । तत्र मन्त्राः । "आपोहिष्ठा० । त्रिभिः ३ । त्रातारमिन्द्रम० । पञ्चभिः ५ । इमम्मे वरुण० । पञ्चभिः ५ । भग प्रणेत० । १ । इमा आपः० । १ । समुद्राय त्वा० । १ । पुनन्तु मा० । नवभिः ९ । आप्यायस्व० । १ । पञ्च नद्यः० । १ । शिरोमे० । चतसृभिः ४ । देवस्यत्वा० । त्रिभिः ३ । सोमस्य त्वा० । १ । "पालाशं भवति तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति । १ । औदुम्बरं भवति तेन स्वोऽभिषिञ्चत्यन्नं वा ऊर्गुदुम्बर ऊर्ग्वै स्वं यावद्वै पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदशनायति तेनोऽर्क्यस्तस्मादौदुम्बरे स्वोऽभिषिञ्चति । २ । नैयग्रोधपादं भवति तेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति पद्भिर्वै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयग्रोधपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति । ३ । आश्वत्थं भवति तेन वैश्योऽभिषिञ्चति स यदेवादोऽश्वत्थे तिष्ठतीन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्थेन वैश्योऽभिषिञ्चति । ४ । सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति परमो वा एष गन्धो यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनं गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति । ५ । यद्रुव कल्यां जुहोति प्राणा वै कल्या अमृतमु वै प्राणा अमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति । ६ । सर्व्वेषां वा एष वेदानाँ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाँ रसेनाभिषिञ्चति । ७ ।

अन्येऽपि स्वशाखोक्ता मन्त्रा ग्राह्याः ।

पौराणास्तु—

सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः पुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥
ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ।
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ॥
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

एवमभिषेकानन्तरं सर्वौषधिभिरनुलिप्य शुद्धोदकेन स्नात्वा शुक्लमाल्यानुलेपनधरः सपत्नीको यजमानोऽग्नेः पश्चिमभागे प्राङ्मुखोपविष्ट उदङ्मुखानाचार्यादीन्पूजयित्वा दक्षिणां दद्यात् । तद्यथा तत्र सूर्याय कपिलां दद्यात् । ततः पूजादिकं विधाय कुशयवजलान्यादाय—

ॐकपिले सर्वभूतानां पूजनीयाऽसि रोहिणी ।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रं पठित्वा अद्येत्यादिसमयमुच्चार्य 'कृतैतद्ग्रहयज्ञप्रतिष्ठार्थं इमां कपिलां धेनुं रुद्रदैवतां अमुकगोत्रायामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां सम्प्रददे । तेन श्रीसूर्यः प्रीयताम्' इति वदन् ऋत्विक्करे जलं क्षिपेत् । ब्राह्मणस्तु 'स्वस्ती'त्युक्त्वा 'कोदात्कस्माअदादि'ति पठेत् । ततः सोमाय शङ्खम् । ततः पूजादिकं विधाय कुशादीनादाय—

ॐपुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना च धृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा अद्येत्यादि 'इमं विष्णुदैवतं अमुकगोत्राये'त्यादि 'सम्प्रददे' इत्यन्तमुक्त्वा 'सोमः प्रीयतामि'ति ऋत्विक्करे जलं क्षिपेत् । ब्राह्मणस्तु 'देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामी,त्युक्त्वा 'कोदात्क-स्मा० ॐ स्वस्ती'ति वदेत् । ततो भौमाय वृषभम् । ततो वृषभ सम्पूज्य कुशादीनादाय—

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिम्प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा, अद्येत्यादि 'इमं रक्तवृषभं ककुदान्वितं अमुकगोत्रा-ये'त्यादि 'सम्प्रददे भौमः प्रीयता'मिति ऋत्विक्करे जलं क्षिपेत् । ब्राह्म-णस्तु 'देवस्य० प्रतिगृह्णामी'त्युक्त्वा 'कोदादिति ॐ स्वस्तीति' वदेत् । बुधाय सुवर्णम् । हिरण्यपूजादिकं विधाय—

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेम ! बीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा, अद्येत्यादि 'इमं सुवर्णं अग्निदैवतं०' । शेषं पूर्ववत । गुरवे पीतवस्त्रम् । पूजादिकं विधाय—

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।
प्रदानात्तस्य मे विष्णो ! अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अद्येत्यादि 'इदं वस्त्रयुगं बृहस्पतिदैवतं०' । शेषं पूर्ववत् । शुक्राय श्वेताश्वम् । अश्वपूजादिकं विधाय—

ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा 'इदं श्वेताश्वं वरुणदैवतं गोत्राये'ति पूर्ववत् । शनै-श्चराय कृष्णा गौः । पूजादिकं विधाय—

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशववल्लभा ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा, अद्येत्यादि 'इमां गां रुद्रदैवतां अमुकगोत्रा-ये'ति पूर्ववत । राहवे आयसम । ततो लोहपूजादि ।

ॐ यस्मादायस ? कर्माणि त्वदाधीनानि सर्वदा ।
हलाङ्गलायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

इति पठित्वा, अद्येत्यादि 'इदमायसं विष्णुदैवतं' शेषं पूर्ववत् । केतवे च्छागम् । ततः पूजादिकं विधाय—

ॐ यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा, अद्येत्यादि 'इमं छागं अग्निदैवतं०' शेषं पूर्ववत्। एता दक्षिणा आदित्यदक्षिणाधेनोर्यावता मूल्येन न्यूना भवन्ति तावन्मात्रैयसौवर्णैस्तस्यास्तस्याः पूरणीयम्। तत्तन्मन्त्रेणैव दातव्यम्। न च सुवर्णस्य मन्त्रः पठनीयः। अयं मुख्यो दक्षिणाकल्पः। अनुकल्पन्तु अदित्यादिभ्यो दक्षिणां एकैकां गां सुवर्णभूषितां दद्यात्। तद्दानमन्त्रः—

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

अद्येत्यादि 'एकां गां रुद्रदैवतां सुवर्णभूषिताममुकगोत्रायामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे। श्रीसूर्यः प्रीयताम्'। अथ वा सर्वेभ्यः सुवर्णं दद्यात्। ततो यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्वा ग्रहपीठदेवतानां गन्धाद्युपचारैः उत्तरपूजां प्रदक्षिणां नमस्कारं निर्वर्त्य पुष्पांजलिं दत्वा—

विरञ्चिनारायणशङ्करेभ्यः
शचीपतिस्कन्दविनायकेभ्यः ॥
लक्ष्मीभवानीकुलदेवताभ्यो
नमोऽस्तु दिक्पालनवग्रहेभ्यः ॥
आदित्यसोमौ बुधभार्गवौ च
शनैश्चरो वा गुरुलोहिताङ्गौ ॥
प्रीणन्तु सर्वे सहराहुकेतुभिः
सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥

आवाहनं न जानामि०। अपराधसहस्राणि० यस्य स्मृत्या च०।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनमिति पठित्वा क्षमाप्य,

यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् ।
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥
न्यूनातिरिक्तान्यपरिस्फुटानि
यानीह कर्माणि मया कृतानि ॥
क्षम्यानि चैतानि मम क्षमस्व
प्रयाहि तुष्टः पुनरागमाय ॥

आचार्यः पुष्पाञ्जलिं दत्वा 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते०'। पुष्पाक्षतप्रक्षेपेण ग्रहपीठदेवता विसृज्य ग्रहपीठं चोपस्कारयुतमाचार्याय दत्त्वा अग्निं सम्पूज्य 'व्वयꣳ हि त्वा प्र० । अनु वीरै० । यज्ञ यज्ञं गच्छ० ।

गच्छ त्वं भगवन्नग्ने ! स्वस्थानं कुण्डमध्यतः ।
हव्यमादाय देवेभ्यः शीघ्रं देहि प्रसीद मे ॥
गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ ! स्वस्थाने परमेश्वर ! ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ! ॥

अग्निं विसृज्य, ततः 'कृतस्य नवग्रहमखस्य कर्मणः सम्पूर्णतासिध्यर्थं यथोपपन्नेनान्नेन यथाकालं नानानामगोत्रान् नानाशर्मणः द्वात्रिंशत्संख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये' इति संकल्पयेत्। भूरिदक्षिणासङ्कल्पानन्तरं वा ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पः । ततो 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः० । चतुर्भिश्चतुर्भिश्चे'त्युक्त्वा 'मया यत्कृतं यथाकालं यथादेशं यथाज्ञानं यथाशक्ति नवग्रहमखाख्यं कर्म तेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् , तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्त्वि'ति कुशजलं क्षिपेत । ततः सदस्यांश्चन्दनाक्षतवस्त्रताम्बूलदक्षिणाभिः पूजयित्वा अञ्जलिं बध्वा 'मया यत्कृतं नवग्रहशान्तिकर्म तत्कालहीनं भक्तिहीनं श्रद्धाहीनं भवतां ब्राह्मणानां प्रसादात्सर्वं परिपूर्णमच्छिद्रं चास्तु' इति प्रार्थयेत् । ततः 'सम्पूर्णमस्त्वि'ति वदेयुः सर्वे ।

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं व्रतकर्मणि ।
सर्वं भवतु मेऽच्छिद्रं ब्राह्मणानां प्रसादतः ॥

ततस्तेषां मन्त्राशिषो गृहीत्वा तांस्तान्सानुनयं विसर्ज्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा दीनानाथांश्चान्नादिना सन्तोष्य स्वयं सुहृन्मित्रादियुतः सोत्साहः सन्तुष्टो हविष्यं भुञ्जीतेति । प्रतिकूलग्रहपूजा तत्तद्वासरे कर्तव्या राहुकेत्वोः पृथग्वासराभावान्मन्दवारो ग्राह्यः ।

शन्यादीन्मन्दवारे तु पूजयेत्प्रयतो नरः ॥ इति ।

एवं कुर्वतः फलं मात्स्ये—

अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥
अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

इति श्री प्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ ग्रहमखः समाप्तः ।

अत्र क्रमप्राप्तसर्वसाधारणमधुपर्कविधिमाह ।

तृतीयाकण्डिका

षडर्घ्या भवन्त्याचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुर्यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमित्याहरन्ति विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं काँस्ये काँस्येनान्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि विष्टरं प्रतिगृह्णाति वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इत्यर्घं

प्रतिगृह्णात्यापः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिम- भिगच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इत्याचामत्यामागन्यशसा सꣳसृज वर्चसा । तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिन्तनूनामिति मित्रस्यत्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धन्तत्ते निष्कृन्ता- मीत्यनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति तस्य त्रिः प्राश्ना- ति यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यम् । तेनाहम्मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽ- सानीति मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं पुत्रायान्तेवासिने वोत्त- रत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात्सर्वं वा प्राश्नीयात्प्राग्वाऽ- सञ्चरे निनयेदाचम्य प्राणान्त्संम्मृशति वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वोरो- जोऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहेत्याचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह माता रुद्राणां दुहिता वसूनाꣳस्वसाऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनु- वोचञ्चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानꣳहनोमीति यद्यालभेताथ यद्यु- त्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा हत ओँ मुत्सृजत तृणा- न्यत्त्विति ब्रूयान्न त्वेवामाꣳसोऽर्घः स्यादधियज्ञमधि- विवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयाद्यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ॥३॥

"षडर्घ्या भवन्ति" इति सूत्रम् । अर्ह पूजायामिति धातोर्भावे घञ् प्रत्ययः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । अर्घमर्हन्तीत्यर्घ्याः षट्

पुरुषा अर्घार्हा भवन्तीत्यर्थः। तानाह "आचार्य ऋत्विक् वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक" इति सूत्रम्। उपनयनपूर्वककृत्स्नवेदाध्यापयिता आचार्यः। ऋत्विक् यो दक्षिणया परिक्रीतः कर्माणि करोति। वैवाह्यो जामाता। राजा दण्डपूर्वकं परिपालनकर्ता। प्रियो य इष्ट उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा। स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृतः। तस्य चार्हणमाचार्यकर्तृकं स्मृतम्। उक्तं च मनुना—

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः।
स्रग्विणं तल्पमासीनमर्हयेत्प्रथमं गवा॥ इति॥

सूत्रे षट्ग्रहणं प्रियस्नातकयोः पृथक्करणार्थम्। "प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः" इति सूत्रम्। प्रतिसंवत्सरं गृहे आगतानाचार्यादीन् अर्घेणार्चयेयुः। न संवत्सरादर्वाक्। प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुरित्यविशेषेणोक्तत्वादृत्विजोऽपि संवत्सरान्तेऽर्हयितव्या इति प्राप्ते आह—"यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः" इति सूत्रम्। 'ऋत्विजस्तु यक्ष्यमाणा यागकाल एव पूजनीयाः न ततोऽन्यत्र' एवं गदाधरेण व्याख्यातम्। इदमेव सूत्रं हरिहरमिश्रेणान्यथा व्याख्यातम्—'यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजो याजकानि'ति। पूजनीया उक्ताः कालश्च। आश्वलायनोऽपि "ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाऽऽचार्याय श्वशुरपितृव्यमातुलानां चेति"। इदानीमर्हणप्रकारमाह—"आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्"इति सूत्रम्। अर्घ्यायासनं पीठादि आसनमाहरेति प्रैषपूर्वकं अनुचरद्वाराऽऽनाय्य साधुभवानित्यर्घयिता अर्घ्यं प्रतिवदति। अर्घ्यं प्रत्यर्घ्येषणमेतत। "आहरन्ति विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधि मधु घृतमपिहितं कांस्ये कांस्येने"ति सूत्रम्। बहुवचनादर्घयितुः पुरुषा विष्टरादीनि आहरन्ति। तत्र विष्टरलक्षणं वीरमित्रोदये—

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः।

परिशिष्टे—

पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः॥

ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः ॥

ऊर्ध्वकेशः ऊर्ध्वाग्रः । लम्बकेशः तिर्यगग्रः । दक्षिणावर्तको ग्रन्थिरिति विशेषः । परिशिष्टान्तरेऽपि—

पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषितम् ।
विष्टरं सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्त्तितम् ॥ इति ।

विष्टरस्त्रिवृदरत्निमात्र इति गदाधरः । कौशो रज्जुविशेष इति भर्तृयज्ञः ।

प्रादेशमात्रं त्रिवृतं कौशं वा काशनिर्मितम् ।
विष्टरं सूरयः प्राहुरलाभे वल्बजादिकम् ॥

इति रेणुः । पञ्चविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चमिति हरिहरः ।

गृह्यकारिकायाम्—

यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विस्तरास्तरणेषु च ॥ इति ।

पादयोरन्यमिति वचनादत्र द्वयोराहरणमिति भर्तृयज्ञः । पद्यं पादयोरधस्तान्निधानार्थे विष्टरमिति गदाधरः । भर्तृयज्ञमते तु पादप्रक्षालनार्थमुदकं पद्यशब्देन । पादार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं जलं सुखोष्णम् । अर्घम् । अर्घशब्देनोदपात्रमेवोच्यते । अर्घं हस्तप्रक्षालनार्थजलमिति वीरमित्रोदयकारः । उदकगन्धपुष्पाण्यक्षतबदराणीति भर्तृयज्ञः । गन्धपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकमिति हरिहरः । आचमनीयम्—आचमनार्थमुदकमेव । दधिमधुघृतमेकस्मिन्कांस्यपात्रे कृतमपरेण कांस्यपात्रेणापिहितं मधुपर्कशब्देनोच्यते । मधुपर्के दध्यलाभे पयो जलं वा प्रतिनिधिरिति गदाधरः । मध्वलाभे घृतं गुडो वेत्याश्वलायनः । त्रितयमपि समुच्चितमिति हिरण्यकेशिनः । तथा च तत्सूत्रम्—"अथास्मा आवसथं कल्पयित्वाऽर्घ इति प्राह कुरुतेति प्रत्याह कुर्वन्त्यस्मै त्रिवृतं पाङ्क्तं वा दधि मधु घृतमिति त्रिवृद्दधि मधु घृतमापः सक्तव

इति पाङ्क्तः" । अथैषां तौल्यमाह—

आज्यमेकं पलं ग्राह्यं दध्नस्त्रिपलमेव च ।
मधुनः पलमेकन्तु मधुपर्कः स उच्यते ॥

वासोयुगलं चन्दनपुष्पाणि यज्ञोपवीतमलङ्काराणि एतान्युपकल्प्य । मनुः—

द्विराचम्य समासीनः कर्ता प्रत्यङ्मुखो वरम् ।
प्राङ्मुखन्तु समासीनं मधुपर्केण पूजयेत् ॥

"अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि" इति सूत्रम् । अर्चयितुर्व्यतिरिक्तोऽन्यो विष्टरादीनि द्रव्याणि त्रिस्त्रिर्वारत्रयं वदति । "विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामि"ति सकृत् । ततो वरः अर्घयितुः सकाशात् विष्टरं प्रतिगृह्णाति । "वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासती"त्येनमभ्युपविशति । ततोऽर्चयितुः सकाशाद्विष्टरं तूष्णीमेव प्रतिगृह्य तं विष्टरमासने निधाय "वर्ष्मोऽस्मि" इति मन्त्रेणोपविशति । ग्रहणोपवेशनयोर्मध्ये पठितोऽपि मन्त्र इमन्तमभितिष्ठामीति लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते । उक्तं च गृह्यकारिकायाम्—

अर्घ्यायार्घयिता तस्मै विष्टरं तं प्रयच्छति ।
तूष्णीं स प्रतिगृह्णीयादुदगग्रं तमासने ॥
निधायोपविशेत्तस्मिन्वर्ष्मोस्मीत्यादिमन्त्रतः ।
अन्तरा पठितो मन्त्र उपादानोपवेशने ॥
अपि चेन्मन्त्रलिङ्गात्स नियोज्य उपवेशने ॥

'पाणिभ्यां विष्टरप्रतिग्रहः' इति हरिहरमिश्रः । तत्र प्रमाणमन्वेषणीयम् । मन्त्रार्थः—अर्घ्य आत्मानं स्तौति अर्घत्वाय कुलाचारवपुर्वयोगुणैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः अस्मि भवामि । उद्यतां उदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव । किं च इमं विष्टरं पुरुषमुद्दिश्य विष्टराद्बाह्यमभिलक्षीकृत्य तिष्ठाम्यधः कृत्वा पर्युपविशामि । यः कश्चन मा मां अभिदासति उपक्षीणं कर्तुमिच्छति । दसु उपक्षये । "पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय" इति सूत्रम् । विष्टरे आसीनायोप-

विष्टरायाद्ध्याय पादयोरधस्तान्निधानार्थमन्यं विष्टरं ददाति। एतच्च पाद-प्रक्षालनोत्तरं द्रष्टव्यम्। तथा सति दृष्टार्थः स्यात्। प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेत इति। तेनार्थेन पाठो बाधितः। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीति न्यायात्। "सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः" इति सूत्रम्। ततः पाद्यं प्रतिगृह्य विराजो दोहोऽसीति मन्त्रेण सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्येऽश्चेद्ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा दक्षिणं पादं प्रथमं प्रक्षाल्य ततः सव्यं प्रक्षालयति। तेन च पादौ प्रक्षालयेद्वरस्य कन्यादाता। स्वयं प्रक्षालयेदिति रेणुः। तदुक्तं गृह्यकारिकायाम्—

एवं पादार्थमुदकं त्रिः सकृत्प्रतिगृह्यताम्।
विराज इति मन्त्रेण तद्गृहीत्वोदकं वरः॥
पादौ प्रक्षालयेत्तूष्णीं स तेन स्वयमात्मनः।

मन्त्रार्थः—प्राणधारणादिगुणैः सकलसाहित्येन विविधतया राजत इति विराट् अन्नं तस्या विराजो दोहः परिणामः सारो रसः स त्वं असि भवसि। हे उदक तत्त्वं विराजो दोहं अशीय अश्नुवै व्याप्नुयाः। किंच मयि विषये या पाद्या पादयोः साध्वी सपर्या तस्यै तदर्थं विराजो दोहः मन्त्रसंस्कृतं जलं भवेति शेषः। "अर्घं प्रतिगृह्णात्यापः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति" सूत्रम्। अर्घ्यः समर्पितं अर्घं प्रतिगृह्णाति "आपः स्थ युष्माभि"रिति मन्त्रेण। उक्तं च गृह्यकारिकायाम्—

अभूमयाऽर्घपात्रस्थमर्घं तस्मै प्रयच्छति।
तं गृह्णाति स पश्चादापः स्थ युष्माभिमन्त्रतः॥

हे आपः! आपःस्थ आशिहेतवो भवथ। युष्माभिः कृत्वा सर्वान् कामान् अभीष्टार्थान् आप्नवानि लभेयम्। "निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छथ। अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय"इति सूत्रम्। तमर्घं भूमौ निनयन् प्रापयन्नभिमन्त्रयते

समुद्रं व इति मन्त्रेण। ननु मन्त्रान्ते अर्घं शिरसाऽभिवन्द्य प्रागुदग्वा निनयनमिति वासुदेवः। तथा च रेणुः—

मूर्द्धना तमभिवन्द्यार्घं निनयन्नभिमन्त्रयेत्।
प्रागुदग्वा समुद्रं वः प्रहिणोमीति मन्त्रतः॥
जलं तदर्घशब्देन लिङ्गादेवावगम्यते।

मन्त्रार्थः—हे आपः ! वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गमयामि। अतः स्वां योनिं स्वकारणभूतं समुद्रं अभिलक्षीकृत्य गच्छत। किञ्च युष्मत्प्रसादाच्चास्माकं वीराः पुत्राः भ्रातरः अरिष्टाः अहताः सन्तु। मत्तः पयः अर्घादिमङ्गलजलं मा परासेचि अपगतं माऽस्तु। सदैवाहमर्घ्यो भवानीत्यर्थः। "आचामत्यामागन्यशसास१ँसृज वर्चसा। तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामि"ति सूत्रम्। ततो दत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्य"आमागन्नि"ति आचामति सकृद्भक्षयति। ततः स्मार्ताचमनम्। **मन्त्रार्थः**-हे वरुण जलेश ! तमेवंरूपेण त्वामाश्रितं मा मां यशसा सहभावं सामीप्यं वा आगन् आगमय। आङुपसर्गो अगन्निति क्रियापदेन सम्बध्यते। तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्टं कुरु। किञ्च प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां प्रियं पशूनां गोऽश्वादीनां अधिपतिं स्वामित्वेन च तथा तनूनां देहावयवानां शरीराणां चारिष्टं अहिंसकं कुरु। हिंसाऽत्र—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥

इत्यादि दर्शिता। "मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते" इति सूत्रम्। ततोऽर्घ्योऽर्घयितुर्हस्तस्थितमुद्घाटितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वेति प्राशित्रमन्त्रेण प्रतीक्षते पश्यतीत्यर्थः। "देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति" सूत्रम्। ततो देवस्य त्वेति प्राशित्रप्रतिग्रहणमन्त्रेण मधुपर्कं प्रतिगृह्णाति। "सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामीति"सूत्रम्। अत्र सव्यहस्तस्थितस्यैव दक्षिणस्यानामिकया त्रिलोडनं यथा स्यादित्येतदर्थं दक्षिणग्रहणम्।

मन्त्रार्थः—हे अग्ने ! तुभ्यं नमः। किंभूताय श्यावास्याय कपिशमुखाय ते तव अन्नशने अद्यत इत्यन्नं तस्याशने अदनीये मधुपर्के ह्रस्वश्छान्दसः। यद्द्रव्यं आविद्धं संश्लिष्टं अनदनीयं तन्निष्क्रन्तामि निरस्यामि। "अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति" सूत्रम्। अनामिका च अङ्गुष्ठश्च इत्यनामिकाङ्गुष्ठं तेनानामिकाङ्गुष्ठेन वारत्रयं निरुक्षयति मधुपर्कैकदेशं पात्राद्बहिः प्रक्षिपति इति। च शब्दात्प्रतिसंयवनं निरुक्षणम्। एवं च निरुक्षणव्यवधानात्प्रतिसंयवनं मन्त्रावृत्तिः। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

त्रिरेवानामिकाङ्गुष्ठेन तत्स्थस्य निरुक्षयति।
निरुक्षेत्प्रत्युत्पवनं च शब्दकरणादिह॥
मन्त्रावृत्तिर्भवेत्प्रत्युच्चाळनव्यवधानतः॥ इति।

"तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यम्। तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीति" इति सूत्रम्। मधुपर्कपात्रं भूमौ निधाय। तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी। तस्य मधुपर्कस्य त्रिः प्राश्नीयात् 'यन्मधुनोमधव्य'मित्यनेन मन्त्रेण। प्राशनत्रयेऽपि हाविर्ग्रहणन्यायेन मन्त्रावृत्तिः। उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम्।

तथाचोक्तं गृह्यकारिकायाम्—

भूमौ निधाय तत्पात्रं सर्वं मधुन इत्यतः।
आवृत्तिः प्रतिभक्षं स्यान्मन्त्रस्य द्रव्यभेदतः॥
उच्छिष्टस्य भवेन्मन्त्रोच्चारणं मनुरब्रवीत्।

गदाधरभाष्येप्युक्तम्—

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने।
मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥

ननु 'एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रपाठ' इति कात्यायनपरिभाषाऽतो द्रव्यत्रयं दधिमधुघृतं तेनादोषः। मन्त्रार्थः—हे देवाः ! मधुनः मकरन्दस्य यत् मधव्यं मधुनि साधु परमं उत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसङ्घातमिति रूपम्, अन्नाद्यं व्रीह्यादिवत्प्राणधारकं च, तेन सर्वरूपोपपन्नरसेनोक्तविशेषणविशिष्टेनाहं परमः सर्वेभ्यो गुणाधिकः मधव्यः मधुपर्कार्हः

अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि। "मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं" इति सूत्रम् । वा विकल्पेन "मधु व्वाता ऋतायते मधु क्षरन्ती"त्येताभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्राश्नाति । ततश्चैवम । 'मधु व्वाते'ति प्रथमम् । 'मधु नक्त' मिति द्वितीयम् । 'मधुमान्न' इति तृतीयम । "पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात्" इति सूत्रम् । अवशिष्टं मधुपर्कस्योच्छिष्टं पुत्रायान्तेवासिने शिष्यायोत्तरत उपविष्टाय दद्यात् । तथा च कारिकायाम्—

दद्यात्पुत्राय तच्छेषमस्ति चेत्स समीपतः ।
आसीनायोत्तरे यद्वा शिष्याय तदभावतः ॥

"सर्व्वं वा प्राश्नीयादिति" सूत्रम् । अथ वा सर्वं प्राश्नाति । "प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेदिति" सूत्रम् । प्राक् प्राच्यां दिशि यत्र जना न सञ्चरन्ति तस्मिन्नसञ्चरे मधुपर्कशेषं प्रक्षिपेत् । तथाचोक्तं कारिकायाम् -

सर्वं वा द्रव्यमश्नीयात्क्षिपेद्वा प्रागसञ्चरे ।

"आचम्य प्राणान् संमृशति वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहेति"सूत्रम् । आचम्य -

"द्विराचमेत्संमृद्ध्यर्थं प्राणसम्मर्शनं क्रमात्" इति रेणुः ।

स्मार्तमाचमनं कृत्वा वाङ्म आस्य इत्येतैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं प्राणायतनानि सम्मृशति । सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादस्त्वित्यध्याहारः । अरिष्टानि मेऽङ्गानि सन्तु । सन्त्वित्यध्याहारः । मे पदस्य सर्वत्रानुषङ्गः । नन्वध्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः ? उच्यते---अनुषङ्गः श्रुतपदानयनम् । अध्याहारः अश्रुतपदस्य लौकिकस्यानयनम् । वाक्यनिराकाङ्क्षार्थं प्रयोजनम् । नन्वध्याहृतपदस्य संहितावत्प्रयोगो न भवति सावसानं प्रयोग इत्यर्थः । अत्रैवं 'वाङ्म आस्येऽस्त्वि'ति मुखम् । 'नसोर्मे प्राणोऽस्त्वि'ति नासिकाच्छिद्रद्वयं युगपत् । 'अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु'इत्याक्षिणी युगपत् । 'कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्वि'ति दक्षिणकर्णमभिमृश्य ततो वाममनेनैव मन्त्रेण । 'बाह्वोर्मे बलमस्तु' दक्षिणबाहुं ततो वाममनेनैव मन्त्रेण । 'ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्वि'ति ऊरुद्वयं

युगपदेव। 'अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्त्वि'ति शिरःप्रभृति सर्वाङ्गानां युगपद्। हरिहरेण प्राणायतनस्पर्शः सजलहस्तेन कर्तव्य इत्युक्तम्। नह्यत्र सूत्रे जलग्रहणमस्ति। तत्र प्रमाणमन्वेषणीयम्। सर्वाङ्गालम्भे उभाभ्यां हस्ताभ्यामालम्भ उक्तः। सोऽपि नोक्तः। आचम्येति ग्रहणं आचान्तोदकायेति वक्ष्यमाणत्वादनाचान्तस्यैव प्राणायतनसम्मर्शनं माभूदित्येतदर्थम्। **मन्त्रार्थः**—मे मम वागिन्द्रियं आस्येऽस्तु। नसोर्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः, अक्ष्णोः नेत्रगोलयोः चक्षुरिन्द्रियं, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं, बलं शक्तिः, ओजस्तेजः, मे मम तनूर्देहः तन्वा देहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु। **"आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिःप्राहेति"** सूत्रम्। आचान्तमुदकं येनासौ आचान्तोदकः तदर्थं शासमसिं आदाय गामानीय गौरित्यर्घयिता त्रिः प्राह आलभ्यतामित्यध्याहारः। आचान्तोदकग्रहणात्पुनराचमनमिति केचित्। आचान्तोदकायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। शासदानस्य तादर्थ्यं तु तदर्थं पशवालम्भनद्वारकम्। **"प्रत्याह माता रुद्राणां दुहिता वसूनाᳪं स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रनु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट। मम चामुष्य च पाप्मानᳪं हनोमीति यद्यालभेत**। अर्घ्यो यजमानं प्रत्याह मातेत्यमुं मन्त्रं यदि गामालभेत तदा मम चामुष्य च पाप्मानᳪं हनोमीति तदन्ते प्रयोगः। अत्रामुष्यशब्दमुद्धृत्यार्घयितुर्नामग्रहणं कार्यम्। **मन्त्रार्थः**--अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः। नु वितर्के, 'छन्दसि व्यवहिताश्चे'तिप्रोपसर्गस्य वोचमित्यत्रान्वयः। प्रवोचं ब्रवीमि चिकितुषे चेतनावते जनाय। यूयमिमां गां मा वधीष्ट मा घ्नन्तु, किन्तु गोपशुं विधातुं घ्नन्तेति तात्पर्यार्थः। किंभूतां गाम्? अनागामनपराधां अदितिं देवमातरं पयोदानात्। अहं ममामुष्यार्घयितुश्च पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति। अथ **"यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा हत ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात्"** इति सूत्रम्। यदि अर्घ्यो गामुत्स्रष्टुमिच्छेत्तदैवं प्रयोगः। मातारुद्राणामित्युक्त्वा मम चामुष्य च पाप्मा हतः। अत्राप्यमुष्य स्थाने अर्घयितुर्नामग्रहणम्। ॐउत्सृजत तृणान्यत्त्वित्युच्चै-

ब्रूयात्। शेषमुपांशु। एवं गवालम्भनस्य सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते क्वचिन्नियममाह "नत्वेवामाᳲसोऽर्घ्यः स्यादधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात्" इति सूत्रम्। यज्ञविवाहयोरमांसोऽर्घो न भवति। यज्ञमधिकृत्य विवाहमधिकृत्य कुरुतेत्येव प्रयोगः। अतश्चालम्भनियमो यज्ञविवाहयोः। तदुक्तं गृह्यकारिकायाम्—

आलम्भनं गोरधिकृत्य यज्ञमावश्यकं स्याच्च तथा विवाहम्।
न स्यादमांसोऽर्घ इति ब्रवीति पारस्करो यज्ञविवाहकृत्ये ॥ १ ॥

गोलक्षणं वीरमित्रोदये हिरण्यकेशिसूत्रम् "अथास्मै गौरिति प्राह तस्याः कर्मोत्सर्गो वा गौर्धेनुर्भव्येति"। अनेन च 'आन्तोदकाय गां वेदयन्त' इत्याश्वलायनादिसूत्रस्थमपि गोपदं धेनुरपरतया व्याख्यातम्। स्त्रीत्वस्य तस्या इत्युदाहृतसूत्रान्मातारुद्राणामित्यादिलिङ्गाच्च स्वत एव सिद्धत्वात्तस्याश्चालम्भनमुत्सर्गो वा। गोरालम्भनं तु कलौ निषिद्धम्। तदुक्तं गदाधरभाष्ये पाराशरः—

यज्ञाधानं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणेऽपि—

कन्यायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधन्तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति ॥

अतश्च गवालम्भनस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य च यज्ञविवाहयोरप्राप्तत्वाद्गौरित्युच्चारणादि यज्ञविवाहयोः कलौ न प्रवर्तते। यज्ञविवाहयोरन्यत्र तूत्सर्गपक्ष एव कलौ। तदुक्तं गृह्यकारिकायाम्—

क्रतोर्विवाहादन्यत्रालम्भनं पाक्षिकं भवेत्।
गोरालम्भनिषेधः स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कलौ ॥
अनेन विधिना विद्वानाचार्यादीन्समर्पयेत् ॥ इति।

कलौ गोपशोर्निषिध्य तत्स्थाने अजालम्भ इति गदाधरः। पायसं चेति जयरामः। परिगतसंवत्सरा अर्घ्या भवन्तीत्युक्तन्तदपवादमाह—"यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्ना

कृतार्घ्या इति श्रुतेः" इति सूत्रम् । यद्यपि संवत्सरस्य मध्ये असकृत्पुनः पुनः सोमेन यजेत तथाप्येनं यजमानं कृतार्घ्या एव ऋत्विजो याजयेयुः, नाकृतार्घ्याः, कुतः ? श्रुतेः । एतत्सूत्रादेवं ज्ञायते सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजोऽर्घ्या नेतरयागार्थमिति यक्ष्यमाणास्त्वृत्त्विज इत्येनैनैव यागार्थत्वात्सोमेन यक्ष्यमाणा एवार्घ्या इति नियमविधानार्थं पृथगारम्भः । ननु **"वसन्ते ज्योतिषा यजेते"**त्येकस्मिन्संवत्सर एक एव सोमयागः प्राप्तस्तत्कथमुच्यते असकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेतेति ? सत्यम्, उच्यते-यद्यपि नित्यः सोमयागः सकृदेवानुष्ठातव्यस्तथापि कामनया चोदितानां पुनः पुनरनुष्ठानानि सम्भवन्त्येव द्वादशाहादीनाम् । यद्वा नित्यो वाजपेयस्तस्यानुष्ठानं तदङ्गभूतानां यज्ञानामनुष्ठानं भवति । तस्मात्साधूक्तमसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेतेति । अत्र वराय गन्धमाल्यादिकमपि देयमित्युक्तं भगवता शौनकेन—

दाताऽथ गन्धमाल्याद्यैर्विधितोऽभ्यर्चयेद्वरम् ।
पश्चात्तेन सहायातांस्तद्बन्धूनपि पूजयेत् ॥ इति ॥

आदिशब्दाद्भूषणमपि, तथा च कारिकायाम्—

गन्धमाल्याम्बरैस्तद्वद्भूषणैः पूजयेद्वरम् । इति ।

भूषणैः कुण्डलमुद्रिकादिभिर्यज्ञोपवीतमपि शिष्टाचाराद्देयम् । रेणुकारिकायामपि—

उत्सर्जनान्ते स वराय वाससी दद्यात्सुगन्धः कुसुमानि स्रक्टकौ ॥
धत्ते स सर्वं विधिवत्क्रमाद्वरः संस्थापयेल्लौकिकमग्निमुद्धतः ॥ इति ।

अयञ्च मधुपर्को वरशाखानुसारेण कर्तव्यः । तथा च वीरमित्रोदये गृह्यपरिशिष्टान्तरम्—

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।
मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशाखेऽपि दातरि ॥ इति ।

वर इत्यर्हणीयमात्रोपलक्षणं मधुपर्काम्नानात् । स चर्त्विजां यच्छाखीयमार्त्विज्यं तच्छाखीयगृह्यानुसारेण कार्य्यः, आर्त्विज्यशाखीयमधुपर्कसंस्कृतस्यैव तत्तदार्त्विज्याधिकारात् तत्तच्छाखीयोपनयनसंस्कृतस्यैव

तत्तच्छाखाध्ययनाधिकारवत् । याज्ञिकास्तु अर्घ्यस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छाखीयो मधुपर्क इति वदन्ति । तथा गदाधरभाष्ये जगन्नाथकारिका-

तत्तद्गृह्योक्तविधिना विप्रराद्यर्हणं ततः ॥ इति ।

यजमानशाखयैव मधुपर्क इति जयन्तः । धर्मप्रवृत्तौ अन्यशाखिने कन्यादानविषयेऽपि—

स्वशाखी चेद्वरो न स्यात्कस्मै देया तु कन्यका ।
स्वगृह्योक्तविधानेन दद्यात्तां परशाखिने ॥
पूजयेन्मधुपर्केण स्वशाखाविधिना वरम् ।
आकन्यादानपर्यन्तं पिता कुर्यात्स्वशाखतः ॥ इति ।

तत्तु कैरपि नादृतम् ।

इति श्री प्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ तृतीया कण्डिका ॥

चतुर्थी कण्डिका

चत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति पञ्चसु बहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इत्युपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय निर्मन्थ्यमेके विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिंगृह्णीयात्त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य सर्वेषांꣳशूद्रामप्येके मन्त्रवर्जमथैनां वासः परिधापयति "जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा ॥ शतञ्च जीव शरदः सुवर्चा रयिञ्च पुत्राननु संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास" इति, अथोत्तरीयं 'या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत ॥ याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ तास्त्वा देवी-

जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास' इति, अथैनौ समञ्जयति 'समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ॥ सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नावि'ति, पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति 'यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा॥ हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्वि'ति, अथैनौ समीक्षय'त्यघोरचक्षुरपति-घ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः॥ वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः॥ तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तु-रीयस्ते मनुष्यजाः॥ सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद-ग्नये॥ रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्॥ सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरू उशती विहर॥ यस्यामु-शन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्या' इति॥४॥

"चत्वारः पाकयज्ञाः" इति सूत्रम्। पच्यते श्रप्यते ओदनादिकं यस्मिन्निति पाको गृह्याग्निः तस्मिन्पाकं नान्यत्रेति भावः। पाक यज्ञाः पाकयज्ञाः। यतः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि।
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही॥

इति मनुना दैनन्दिनपाको गृह्येऽग्नौ स्मर्यते। ते चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति। कथं? "हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित" इति सूत्रम्। तत्र हुतः होममात्रं यथा सायम्प्रातर्होमः। अहुतः होमबलिरहितं कर्म यथा स्रस्त-रारोहणम्। प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणं च यथा पक्षादिकर्म। प्राशितः यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः यथा सर्वासां पयसि पायस-श्रपणानन्तरं ब्राह्मणभोजनम्। इत्थं चतुर्विधाः पाकयज्ञाः। अथ मण्डपे कानि कर्माणि कार्याणि तान्याह—"पञ्चसु बहिःशालायां विवाहे चू-डाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयने" इति सूत्रम्। विवाहादिषु पञ्चसु कर्मसु गृहाद्बहिः शालायां कर्म भवति। बहिःशाला मण्डप इति

यावत्। तस्यां कर्म भवति। अन्यत्र कर्मणि गृहाभ्यन्तरे मुख्यशालाया-मेव। विवाह इति कर्मणो नामधेयम्। स च सर्वाश्रमाणामुपकारक-त्वान्मुख्यः। तदुक्तं नारदेन—

सर्वाश्रमाणामाश्रेयं गृहस्थाश्रममुत्तमम्।
यतस्तदपि योषायां शीलवत्यां स्थितं ततः॥

तथा च दक्षः—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतः सदा।
नासौ तत्फलमाप्नोति ह्याश्रमेण बहिष्कृतः॥
समावर्तनपूर्वन्तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्॥ इति।

ज्योतिस्तिलके—

रत्नहेमाद्यलङ्कारा भोगा मृगमदादयः।
व्यर्थाः सर्वे न राजन्ते हर्म्याणि स्त्रियमन्तरा॥

विवाहस्तु पञ्चाङ्गः—

वाग्दानं च प्रदानं च वरणं पाणिपीडनम्।
सप्तपदीति पञ्चाङ्गो विवाहः परिकीर्त्तितः॥

तत्र वाग्दानात्पूर्वकर्तव्यतामाह ज्योतिर्निबन्धे—

सापिण्ड्यं गोत्रशुद्धिं च शीलसामुद्रिकाणि च।
जातकादिभमेलं च वीक्ष्यं वाग्दानतः पुरा॥

याज्ञवल्क्यः—

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्॥ इति।

अस्यार्थः- या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न भवति साऽनन्य-पूर्विका भवति। अनेन पुनर्भ्वो व्यावर्त्तन्ते। ताश्चोक्ताः काश्यपेन—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जयित्वा कुलाधमाः।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतका।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूः प्रसवाय च॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

बौधायनसूत्रेऽपि "वाचा दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देते"ति । वरचक्षुर्मनसोराह्लादकरी कान्ता । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा तादृशी न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च सप्तपुरुषावसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता, त्रयः पिण्डभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः, त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयस्त्रयः । तथा च विधानपारिजातके मात्स्यः--

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां साफिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

सप्तपुरुषमभिव्याप्येत्यर्थः । अपरे पुनरवयवसापिण्ड्यमाहुः । तथा हि समान एकः पिण्डो देहावयवो येषान्ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथाऽपि पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि मातामहदेहान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि पितामहदेहान्वयात् । तथा पत्या सह एकशरीरारम्भकतया स्त्रियाः । एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरावयवारब्धैः स्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं च साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् । उक्तद्विविधसापिण्ड्यं यस्यां नास्ति सेयमसपिण्डा । नन्वेवं सति न काप्युद्वाहः सम्भवति । सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथञ्चिद्योजयितुं शक्यत्वात् विधातृशरीरावयवानुवृत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । "बहु स्यां प्रजायेये"ति श्रुतेरिति चेत्? सत्यम् । अविशेषण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तत ऊर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः । तथाहि याज्ञवल्क्यः--

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

मातृपक्षे पञ्चमात्पुरुषात् पितृपक्षे सप्तमात्पुरुषादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तत इति शेषः । तथा च देवलः—

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।

सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

कूटस्थमारभ्य गणना । तदुक्तं प्रयोगरत्ने--

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी च तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

कूटस्थो मूलपुरुषो यतः सन्तानभेदकः । इति ।

एवं च मातृपितृद्वारकसापिण्ड्यवर्तीनां कन्यानामियं सङ्कलना । बृहद्विष्णुः-

सप्तमात्पञ्चमाद्वा यः कन्यकामुद्वहेद्द्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रामपि चोद्वहन् ॥ इति ।

विधानपरिजातके मरीचिः—

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते विज्ञेयाः शूद्रतां गताः ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तावाचार्यः—

सापिण्ड्यं मुनिभिः प्रोक्तं मातृतः पितृतः क्रमात् ।

तत्सापिण्ड्यं विजानीयान्नर्मदोत्तरवासिनाम् ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमते--

दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ।

सप्तमी च तथा षष्ठी पञ्चमी च तथैव च ॥

एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

मूलगोत्रादन्यगोत्रामुद्वहेदष्टमोऽष्टमीम् ।

अन्यगोत्रादन्यगोत्रात्षष्ठः षष्ठीं समुद्वहेत् ॥

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

उद्वहेत्सर्वथाऽलाभ इति कैश्चिदुदीरितम् ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

अथ विजातीयसपिण्ड्यनिर्णयः । तत्र शङ्खः—

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकजाता एकस्माद्ब्राह्मणादेर्जाताः पृथक्क्षेत्राः परस्परं भिन्नजातीयासु ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु स्त्रीषु जाताः पृथक्जनाः, भर्त्रपेक्षया भिन्नजातीयासु परस्परं समानजातीयासु स्त्रीषु जातास्त एकपिण्डाः सपिण्डाः, पृथक्शौचाः पितृजात्यपेक्षया विजातीयाशौचाः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु तेषां सापिण्ड्यं त्रिपुरुषमेवेत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु ॥

अथ मातुलकन्यापरिणयननिर्णयः । तत्र तदनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारान् प्रमाणानि प्रदर्शयन्ति । तत्र ऋग्वेदश्रुतिः— "आयाहीन्द्र? पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्व । तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवे"ति । अस्यार्थः— हे इन्द्र ईळितेभिः पथिभिः स्तुतैर्भागैर्नोऽस्माकं अस्माभिरनुष्ठीयमानमिमं यज्ञमायाहि आगच्छ । आगत्य च स्वीयं भागधेयं जुषस्व 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' प्रीतिपूर्वकं गृह्णीष्व । कोऽसौ भागधेय इत्यत आह वपाम् । तृप्तामाज्यादिभिः संस्कृतां वपां यजमानाध्वर्युप्रभृतयो जहुस्त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयमवतारयति—मातुलस्येव योषेति पैतृष्वसेयी वेति च । अत्र मातुलशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्सम्बन्धी भागिनेय उपतिष्ठते । ततश्च मातुलस्य योषा मातुलकन्या, न पत्नी, पैतृष्वस्रेय्या अनन्वयापत्तेः । यथा भागिनेयस्य भागः भजनीया परिणेतुं योग्येति यावत् । यथा च पैतृष्वसेयी योषा पितृष्वसुर्दुहिता । अर्थान्मातुलपुत्रस्य भागस्तथेयं च, या तव भागधेयम् । तथा श्रुत्यन्तरमपि—"गर्भे तु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । न किरस्य प्रमिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौरिति" अस्यार्थः—त्वष्टा रूपाणां कर्ता

सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवो दानादिगु-णयुक्तः नौ आवयोः भ्रातृभगिन्योर्गर्भे जनितारौ कन्यापुत्रौ दम्पती जा-यापती कः करिष्यतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि न किः प्रमिनन्ति न केचित्प्रहिंसन्ति न लोपयन्तीत्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य प्रजापतेः कर्तव्यदम्पतीजनकत्वं पृथिवी भूलोकः द्यौः स्वर्लोकश्च न वेद न जानातीत्यर्थः । एतेनापि भ्रातृभगिन्यपत्ययो-र्विवाहयोग्यता सिद्ध्यति । वाजसनेयकेऽपि शतपथब्राह्मणे "तस्मात्स-मानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहा इति" हवनकाण्डे अष्टमाध्याये समाम्नातम् । अ-स्यार्थः—तस्मादित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपसंहरति—समानादेकस्मात्पुरुषात् कूटस्थात् अत्ता भोक्ता आद्यो भोग्यश्च जायते । 'अद भक्षण' इति धातुः । तौ द्वावुत्पद्येते उत्पद्य चैव मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीये पुरुषे आवां सङ्गच्छावहै विवहावहै ? उत चतुर्थपुरुषे सङ्गच्छावहा इति। यद्यप्येते मन्त्रार्थवादाः । तथापि मानान्तराविरोधाभावात्स्वार्थे प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां मातृसपिण्डविषयत्वस्योपवर्णितत्वात् । तस्माच्छ्रुत्यनु-गृहीतोऽयं विवाहः । अत एव एतच्छ्रुतिमूलका स्मृतिरिति षट्त्रिंशन्मते प्रत्यक्षमेव विधिर्दर्शयति—

> तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
> उद्वाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

पुराणे श्रीमहाभागवते—

> यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
> व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥
> वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तथा ।
> राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ इति ।

तथा तत्रैव—

> दौहित्रायानुरुद्धाय गौरीं रुक्मी ददद्धरेः ।
> रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥

जानन्नधर्मन्तं यौनं स्नेहपाशानुबन्धतः ।

रोचनां रोचनामिवेति उत्प्रेक्षा । तं यौनं दौहित्राय पौत्रीदानलक्षणः सम्बन्धः । इतिहासेऽपि महाभारते--

अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ।
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥
तत्र च क्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
स्वलङ्कृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥
ममैषा भगिनी पार्थ ? सारणस्य सहोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता शुभा ॥
दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव सम्पन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्‌ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥
अतः प्रचिन्त्य कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य स्वसा प्रिया ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ इत्यादि ।

शातातपोऽपि—

मातृष्वसृसुतां केचित्पितृष्वसृसुतां तथा ।
विवाहन्ति क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सापिण्डताम् ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ—

दक्षिणे तूद्वहेत्कन्यां स्वसारं मातरं विना ।

बृहस्पतिः—

उद्वह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
सापिण्ड्यमपि सङ्कोच्य प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनात् ॥ इति ।

श्रुति'रायाहीन्द्रे'त्यादिरुक्तैव । व्याघ्रपादः—

उद्वहेद्दक्षिणे विद्वान्मातुलस्य तु वै सुताम् ।

उत्तरे नोद्वहेद्विप्रो ह्येष धर्मः सनातनः ॥

तस्मात्सिद्धं मातुलकन्या-पितृष्वसृकन्या-परिणयनम् । इदं च यस्मिन्देशेऽविगीतं तद्देशीयैरेव कार्यम् । तदुक्तं नृसिंहसपर्यायां बौधायनेन- पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो या दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामो यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमिति, अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सिन्धुपारमुभयतो दद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयान"मिति । देशाचारो यथा दक्षिणे देशेऽनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलकन्यापितृस्वसृकन्यापारिणयनम् । तथोत्तरदेशे सिन्धुपारगमनमुभयतो दद्भिर्व्यवहार ऊर्णाविक्रय आयुधविक्रयः समुद्रयानम् । मध्यदेशे द्विजाः कर्मकराः शिल्पिनः । पूर्वदेशे मत्स्यादाः स्त्रियो व्यभिचारिण्यः रजस्वलाः स्पृश्या इत्यादयः । स्वदेशे धर्मा अन्यत्राधर्माः । दक्षिणदेशीयं कर्म उत्तरदेश उत्तरदेशीयं कर्म दक्षिणदेशे कुर्वन्दुष्यति न स्वदेशे । तथा च मनुः —

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

केचिन्मातुलकन्यापारिणयनं कलौ निषिद्धम्—

गोत्रान्मातृसपिण्डात्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥

इति विधानपारिजातके माधवोदाहृतब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः । तदेतदपरे न क्षमन्ते, तस्य माध्यन्दिनीयविषयत्वात् । तथा च सत्याषाढीवचनम्- "मातृगोत्रसापिण्ड्यवर्जनं मध्यन्दिनीयाना"मिति । अन्यत्रापि—

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरामूढ्वा परित्याज्य प्रपालयेत् ॥

उपभोगादिना त्याज्या न तु अन्नवस्त्रादिना । अथ विरुद्धसम्बन्धाः । तत्र गृह्यपरिशिष्टम्- "अविरुद्धसम्बन्धामुपगच्छेत'त्युपक्रम्य' दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसम्बन्धः" । यथा भार्यास्वसुर्दु-

हिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति । पितृमातृसाम्यमित्युपलक्षणम् , तेन भ्रातृभगिनीसाम्ये स्नुषाश्वशुरादिसाम्येऽपि नोद्वाहः, विरुद्धसम्बन्धाऽविशेषात् । तद्यथा पितृव्यपत्नीस्वसुः सुता भगिनीसमा भवति, पितृव्यशालिकायां मातृस्वसृतुल्यत्वात् । तथा स्नुषाभगिन्यपि श्वशुरेण नोद्वाह्या, स्नुषातुल्यत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

अत एव बौधायनः—

मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ।
पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ॥

धर्मप्रवृत्तावपि--

पितृव्यभार्याभगिनीं च तत्सुतां सापत्नमातुर्भगिनीं च तत्सुताम् ।
नैवोद्वहेत्तां यदि चेत्प्रमादाच्चाण्डालयोनेरपि कारणं भवेत् ॥

प्रयोगपरिजाते नारदः--

प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् ।
न चैकजन्ययोः पुंसोर्नैकजन्ये तु कन्यके ॥

तथा च पराशरः--

एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।
न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कथञ्चन ॥

प्रत्युद्वाहः यत्पुत्राय स्वकन्या दीयते तत्कन्या स्वपुत्राय न कार्येत्यर्थः । अथ सापत्नमातृसम्बन्धविचारः--

सापत्नमातृभगिनीं तत्सुतां चापि नोद्वहेत् ।

इति बौधायनोक्तत्वान्न कार्या । तथा च सुमन्तुः--"पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयान्यन्यथा सङ्करकारिणः स्यु"रिति। तच्छब्देन द्वितीयमातृपरामर्शः । अत्र परिगणितेष्वेव साापिण्ड्यं न सप्तमादिपर्यन्तम् । एतत्सर्वमेकेन श्लोकेनाह संस्कारनृसिंहे—

भार्यास्वसृसुतां तथैव भगिनीं मातुः सपत्न्यास्तथा
तत्पुत्रीं च पितृव्यदारभगिनीं तत्पुत्रिकां नोद्वहेत् ।

मातृष्वसृसपत्नपुत्रकसुता ज्येष्ठस्य भार्यास्वसा-
नोद्वाह्याऽथ सपत्नमातृविषये त्रैपुरुषं नोद्वहेत् ॥

अथ दत्तके निर्णयमाह--

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं विज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥

इति पुंस्त्वविशिष्टानुवादेन संज्ञाकरणात्कन्यायाश्च दत्रिमसंज्ञाऽभावात् दत्रिमानुवादेन विधीयमानाऽपि सापिण्ड्यनिवृत्तिर्न कन्याया भवति। नन्वेवं दत्रिमस्य सापिण्ड्यनिवृत्तौ जनककन्यादिपरिणयनं स्यात्! स्यादेव "यद्यूर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो मातृभ्यः पञ्चमात् बीजिनश्च सप्तमा"दिति वाक्यं न स्यात्। अत्र हि बीजिनो ग्रहणेन दत्रिमस्य च जननकुले सापिण्ड्यमस्त्येवेति ज्ञायते। तथा च गौतमः--

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता।
पञ्चमी सप्तमी मातुर्गोत्रत्वं पालकस्य च ॥ इति ॥

जननीपक्षे पञ्चमी जनकपक्षे सप्तमीत्यर्थः। पालकपक्षे पैठीनसिः "त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्वहेत्" इति। स्वगोत्रनिवृत्तिस्तु—

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे।

इत्यनेन वचनेन न त्वनेनेति। इति दत्तकविचारः। यवीयसीं वयसा वपुषा च न्यूनाम्। वीरमित्रोदये ब्रह्मपुराणे--

यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तदा तत्त्रिगुणः पुमान्।
यदि द्वादशवर्षा स्यात्कन्या रूपगुणान्विता ॥
द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णेन यदि षोडशवार्षिकी।
षट्त्रिंशद्वर्षपूर्णेन विवाह्या ह्यन्यथा न हि ॥

अरोगिणीमिति अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम्। भ्रातृमतीमिति ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती। अनेन पुत्रिकाकरणशङ्का व्युदस्यते। अत एव मनुः--

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता।
नोपगच्छेत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ इति।

यत्र तु नैवाशङ्का तामभ्रातृकामुपगच्छेत् । "अधिरथꣳशतं दुहितृमते दत्त्वोपयच्छेदिति" वक्ष्यमाणगृह्यसूत्रात् । तस्याः परिक्रयाय रथाधिकं गवां शतं ददाति । मनुः--

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ इति ।

अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादिविवाह इव पित्रादिभि सह सापिण्ड्यसगोत्रत्वनिवृत्तिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति विधानपरिजाते लौगाक्षिस्मरणात् । अतः कारणाद्भ्रातृमतीमुपगच्छेदिति । अथ क्रमप्राप्तगोत्रनिर्णयो व्याख्यायते--"असमानार्षगोत्रजा"मिति । ऋषेरिदमार्षम् । प्रवरः प्राव्रियन्ते होत्रध्वर्युभ्यां उत्कीर्त्यन्ते इति प्रवराः । उक्तं च गोत्रनिर्णये –

याज्ञिकार्षेयवरणमध्वर्योर्होतुरेव च ।
प्रोक्तं तत्क्रियता कार्यं क्रमेण केन वेति च ॥
आकाङ्क्षायां क्रमेणात्र निर्णयः स्पष्ट उच्यते ।
एकस्याथ द्वयोर्वाऽपि त्रयाणां वा वृत्तिं चरेत् ॥
चतुर्णां च षडादीनां वरणं न समाचरेत् ।
सर्वशाखीयहोतृपितृपुत्रादिकाः क्रमात् ॥

यत्र गोत्रकृता एकस्य वरणं कृतं तत्र एक एव प्रवरः । द्वयोर्वरणं कृतं तत्र द्वौ प्रवरौ भवतः । त्रयाणां वरणं कृतं त्रिप्रवराः । एवं पञ्च प्रवराः । गोत्रप्रवर्तकस्य मुनेर्व्यावर्तको मुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा गोत्रप्रवर्तकस्य भारद्वाजस्य व्यावर्तकावङ्गिराबृहस्पती । अत एव आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या वध्वा येन वरेण सह प्रवरैक्यं वा नास्ति सा तेन विवाह्या । क्वचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा वाधूलमौनमौकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वैतहव्य-सावेदसेति प्रवरैक्यस्योक्तत्वात् । अतस्तत्र

विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदायासमानार्षजामित्युक्तम्। क्वचित्तु प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यमस्ति। तद्यथा आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेत्यत्राङ्गिरसमान्धात्रेति प्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम्। अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यर्थं समानगोत्रग्रहणम्। अत्र विशेषमाह प्रवरसूत्रकारः—

एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्तते।
तावत्समानगोत्रत्वं भृगुमङ्गिरसं विना॥

तत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्॥
भृग्वङ्गिरोगणस्थेऽपि जमदग्नौ च गौतमे।
भरद्वाजे मिथो ह्येकः पाणिग्राहं निवारयेत्॥

यथा—

वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः।
मैत्रावरुणिरित्येव वसिष्ठो विग्रहान्तरात्॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः।
ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात्कुण्डिनादयः॥

अत एव भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयोर्विवाहो भवति। जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाहः। अत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाह इति। गोत्रप्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयः। अगस्त्योऽष्टमः सप्तर्षयः। तथा च बौधायनः—

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः॥

सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षत इति। अत्र प्रवरसंग्रहकारस्त्वष्टादश गणानाह—

जामदग्न्यो१ वीतहव्यो२ वैन्यो३ गृत्समदाह्वयः४।
वाध्र्यश्वो५ गौतमाख्यश्च६ भरद्वाजाह्वयः७ कपिः८॥
हारीतो९ मौद्गलः काण्वो१० विरूपो११ विष्णुवृद्धकः१२।

अत्रि १३र्विश्वामित्रः १४क्रौंचो १५वसिष्ठः १६कश्यपाह्वयः॥१७॥
अगस्त्यश्चेति१८ मुनयो ह्यष्टादश गणाः स्मृताः।

तत्र जामदग्न्यो विविच्यते—

जामदग्न्यश्च वत्सश्च श्रीवत्सश्च्यवनाह्वयः।
आप्नवानौर्वसावर्णिर्जीवन्तो देवरातकः॥
वीतशायनशाखाख्यो वैरोहित्यो वटाह्वयः।
मण्डः प्राचीनयोग्यः स्यादार्ष्टिषेणस्त्वनूपकः॥
एतानि भार्गवाख्यानि दश सप्तोत्तराणि च।
जामदग्न्यगणे तस्मिन्न विवाहः परस्परम्॥

वीतहव्यः—

वीतहव्यो यास्कमौनमौकवाधूलसंज्ञकाः।
सावेतसः षडेतानि भार्गवाख्यान्वये गणः॥
वीतहव्यस्य चान्योन्यं न कार्यं पाणिपीडनम्॥

वैन्यः—

वैन्यः पार्थश्च गोत्रे द्वे भवतो भार्गवाह्वयः।
एष वैन्यगणस्तत्र नान्योन्यं च करग्रहः॥

गृत्समदः—

उभगौ वै गृत्समदः शौनको भार्गवाह्वयः।
गणे गृत्समदे तस्मिन्नान्योन्यं पाणिपीडनम्॥

वाध्र्यश्वः—

वाध्र्यश्वो मित्रयुक्चैव उभौ भार्गवनामकौ।
वाध्र्यश्वस्य गणे तस्मिन्नुद्वाहो न परस्परम्॥
जामदग्न्यादयः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः।
तथाऽप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम्॥

गौतमः—

गौतमो यास्क औतथ्यः कक्षीवानौशिजस्तथा।
बृहदुक्थो वामदेवो गोत्रनामानि सप्त च॥

गौतमस्य गणस्तस्मिन्विवाहो न परस्परम् ॥

भरद्वाजः--

भरद्वाजः कुशङ्काग्निवेश्यौज्जेयमतः कृतः।
शैशिरः पक्षिशुङ्गौ च वन्दनश्च बृहस्पतिः॥
सर्वस्तम्बः कपिर्मातिर्वचसो गार्ग्यसैन्यकौ।
भरद्वाजगणः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ॥
अस्मिन्परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

कपिः—

कपिश्च महदुक्षीय उदीयस्त्रीणि केवलम्।
अयं कपिगणोऽन्योन्यमस्मिन्न हि करग्रहः॥

हारीतः--

हारीतो यौवनाश्वश्च मान्धाता कुत्सनामकः।
पिङ्गलः शङ्खदक्षौ च भौमश्च गजनामकः॥
अम्बरीषो दशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः।
तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं न शुभं मतम् ॥

मौद्गल्यः--

मौद्गल्यतार्क्ष्यभार्म्यार्श्वास्त्रीणि गोत्राण्यमूनि हि।
मौद्गल्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपीडनम् ॥

कण्वः--

कण्वोऽजमीढ इत्येते गोत्रे कण्वगणः स्मृतः।
तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं न हि शोभनम् ॥

विरूपः--

विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा पृषदश्वश्च मौद्गणः।
चत्वारीमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः॥
परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतीरितः॥

विष्णुवृद्धः--

विष्णुवृद्धः पौरकुत्सस्त्रसदस्युः कतस्तथा।

मद्रणो मद्रणाख्यश्च बादरायणसंज्ञकः ॥
सत्यकाम्यौपमित्यौ च गविः सात्यकितालुकौ
नितुन्दश्चेति गोत्राणि त्रयोदश मितानि च ॥
विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥
गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाऽङ्गिरसो गणाः ॥
तथाऽप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

अत्रिः—

तदेतद्गोत्रनवकमात्रिस्वाप्यर्चनानसः ।
श्यावाश्वो वापरन्ध्रश्च गविष्ठिरधनञ्जयौ ॥
सुमङ्गलोऽतिथिर्बीजवापश्चात्रिगणो ह्ययम् ।
आत्रेयाख्यो विवाहोऽस्मिन्न विधेयो मिथोऽशुभः

विश्वामित्रः—

विश्वामित्रो देवरातो मनुस्तन्तुश्च औलिकिः ।
बालकिश्चकितोलूकौ याज्ञवल्क्यश्च नारदः ॥
बृहदग्निः कालयवौ शवलीवहुलोहितौ ।
शालङ्कायनचापर्यौ कामकायनपूरणौ ॥
शिलोदनोऽग्निदेवश्च दमनः कौशिकोऽष्टकः ।
आज्यामाधुच्छन्दस्यश्च देवश्रवधनञ्जयौ ॥
शुङ्गः कतः शैशिरश्च वारिधापाऽघमर्षणः ।
सूनुः पनश्च धूम्राख्यो जठरश्चैव हव्यकः ॥
अष्टात्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।
एतस्मिन्नपि चान्योन्यन्न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥

वासिष्ठः—

वसिष्ठ इन्द्रप्रमदो भरद्वाजस्तु सङ्कृतिः ।
कौण्डिन्यः पूतिमाषश्च गोरीवी तु पराशरः ॥
मैत्रावरुणशक्ती द्वावुपमन्योर्गणः स्मृतः ।
एकादश वशिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दोग्रहः ॥

कश्यपः—

कश्यपो रेभरेभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।
सङ्कृतिः पूतिमापश्चात्सारो नैध्रुवो दश ॥
गोत्राणि काश्यपगणस्तत्रान्योन्यं न दोग्रहः ॥

अगस्त्यः—

त्रीण्यगस्त्यो वीतवहो दार्ढ्यच्युत इति स्मृतः ।
एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥
जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
सङ्कृतिपूतिमाषाभ्यां नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥
आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥
भारद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
विवाहो न विधेयः स्यादन्योन्यं च कदाचन ॥
मौद्गलस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।
परस्परं न कुर्वीत पाणिग्रहणसत्क्रियाम् ॥
आनष्टपो राकुछपः स्वानपो राजवारपः ।
सराश्वाहीनजाश्चैव वाहवस्तदनन्तरम् ॥
तथाशा मुनयः प्रोक्ताः सौरन्ध्र्यो राजसेवकाः ।
खापुंल्लिङ्गाश्च लौगाक्षिस्तथैव शरदन्वकाः ॥
एते त्रयोदश प्रातर्वशिष्ठा निशि कश्यपाः ।
गायत्रीयोनिसम्बन्धावङ्गीकृत्य प्रवर्तकाः ।
अहर्वसिष्ठतां रात्रौ कश्यपत्वमपि स्वयम् ॥
तेषां गोत्रद्वयं मुक्त्वा वासिष्ठं काश्यपं तथा ।
सर्वत्रापि विवाह्याः स्युरिति वेदविदो विदुः ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे—

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।
तद्गोत्रे तत्कुले वाऽपि विवाहो नैव दोषकृत् ॥ इति ।

तत्स्वगोत्राज्ञातृविषयम् । यतः--

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोद्वाह्या क्षत्रवैश्ययोः ।
स्वगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजा ॥

इति विशेषस्मरणात् । तथा--

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोस्तथा ॥
असम्प्रज्ञातबन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।
पक्षे चास्मिन्विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नेष्यते ॥ इति ।

अथ ये सप्रवरां कन्यामुद्वहेयुः तेषां निष्कृतिमाह प्रयोगपारिजाते- "सगोत्रां सप्रवरां कामतः परिणीय प्रजामुत्पाद्य गुरुतल्पव्रतं चरेत् । प्रजां चण्डालेषु निक्षिपेत् । अकामतस्तप्तकृच्छ्रं प्रजाऽनुत्पादे चान्द्रायणं विवाहमात्रे कृच्छ्रं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्तेऽष्टोत्तरशतसमिदा होमः । परित्यक्तां जननीवद्रक्षेदिति" । अत्र विश्वादर्शे विशेष उक्तः--

अज्ञानाद्यदि चाद्वाहः प्रायश्चित्तं तथैव च ।
सगोत्रप्रवरायाश्च ततः सङ्ग्रहणे विधिः ॥

विधानपारिजाते--

मोहादुद्वाहे दम्पत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
द्विगुणं ज्ञानतस्तत्र परिणीतौ विधीयते ॥
कन्यादातुर्भवेत्कृच्छ्रं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।
व्रतस्याकरणासक्तौ प्रत्याम्नायं समाचरेत् ॥
चीर्णव्रतां दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।
भारद्वाजेषु विप्रेषु काश्यपेष्वथ वा क्षिपेत् ॥
दुहितृत्वेन संगृह्य भरद्वाजोऽथ कश्यपः ।
घृतकुम्भस्य मार्गे तु तामादध्याद्विधानतः ॥
जातकर्मादियावन्नप्राशनं चौलमेव च ।
विधाय मधुपर्कं च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ॥

मुहूर्त्ते विप्रकथिते शुचिन्तामप्यलङ्कृताम्।
संस्कृतायार्थमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥
वैवाहिकानथो मन्त्रविशेषानप्यतन्द्रितः।
स्वगृह्योक्तक्रमेणैव पठेद्धृतवधूकरः ॥
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमेवं समाप्य तु।
कृताशीर्वचनो विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोषयेत् ॥
प्रणम्य विसृजेदेनान्पश्चाद्भोजयते तथा।
कृत्वेत्थं पुनरुद्वाहं न किल्बिषमवाप्नुयात् ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु सङ्गृहं स नराधमः।
व्रजेत्स्वपितृभिः सार्द्धं नरकानेकविंशतिम् ॥

इति गोत्रप्रवरनिर्णयः।

अथ क्रमप्राप्तशीलविचारो लिख्यते। यजुर्वल्लभायाम्—

कुलं शीलं वपुर्विद्या वयो वित्तं सनाथता।
गुणाः सप्त वरे यस्मिँस्तस्मै कन्या प्रदीयते ॥

अथ कुलपरीक्षा।

यस्य शीलं न जानीयात्स्थानं त्रिपुरुषं कुलम्।
कन्यादाने तथा श्राद्धे न वृणीयात्कदाचन ॥
ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सपदक्रमाः।
कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्यात्तत्र कारणम् ॥

वपुः शरीरं तस्य परीक्षा। कात्यायनः—

उन्मत्तः पतितः कुष्ठी षण्ढश्चैव स गोत्रजः।
चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

कारिकानिबन्धे——

अन्धो मूकः क्रियाहीनश्चापस्मारी नपुंसकः।
दूरस्थः पतितः कुष्ठी दीर्घरोगी वरो न सन् ॥
नात्यासन्ने नातिदूरे नात्याढ्ये नातिदुर्बले।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥
मूर्खनिर्धनदुर्गन्धशूरमोक्षाभिलाषिणाम् ।
त्रिगुणाधिकवर्षाणां न देया जातु कन्यका ॥

अथ नपुंसकलक्षणम् ।

यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजे क्षेत्रमर्हति ॥
अपरीक्ष्य वरं कन्यां निर्गुणाय ददाति यः ।
कुलं तस्यैव तच्छोकसन्तप्तो विनिकृन्तति ॥

अथ वरगुणाः । अनन्तपाठककारिकायाम्—

विद्याचारविचारवानुपकृतिव्यासक्तचित्तः सदा ।
धैर्योदार्यगभीरतादिगुणवान्सद्वंशजो धर्मकृत् ।
सल्लक्ष्मातिसमृद्धिमान् क्षितितले ख्यातः सतां सम्मतः ।
श्रेयस्तोषकरः शिरोनतिकरः सन्दर्शनीयो वरः ॥
युवा विलासी प्रबलः सुगात्र आजानबाहुश्च कपाटवक्षाः ।
विशालनेत्रो बहुसौकुमार्यः कार्यः कुमारीहृदयप्रभेत्ता ॥

प्रभाणि च—

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥
एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥ इति ।

अथ कन्याया दूषणानि तत्रैव—

नो कार्या सुमषीमुखी पृथुललज्जिह्वोच्चनासा वधू-
र्लम्बोष्ठी विकटोन्नतद्विजधरा पिङ्गाल्पनेत्राश्चला ॥
नित्यं निष्ठुरघर्घराऽनृतरवा मालिन्यदैर्घ्यालसा ।
दृष्टा मन्मथपीडितस्य तरसा त्याज्याऽपि थूत्कृत्पणा ॥
शुष्काङ्गी पुरुषाकृतिर्गदपरिक्लिष्टा सरोमा परं

ह्रस्वाऽभ्रातृमती वराधिकसमा व्यङ्गाऽधिकाङ्गा शठा ।
दानाद्वा पुरुषान्तरेण बलतो भुक्ता सगोत्रा तथा
स्यात्तुल्यप्रवरा च या तु जननीगोत्रा सपिण्डा तथा ॥
हीने कुले समुत्पन्ना गुणरूपवती परम् ।
उत्तमेऽपि न कर्तव्या कन्या रोगादिदूषिते ॥

अथ कन्यागुणाः । अनन्तपाठककारिकायाम्--

कार्या पूर्णकचा कलानिधिमुखी स्यात्सूक्ष्मबालाऽबला
बिम्बोष्ठी नवपुण्डरीकनयना हीनार्द्धदन्तावलिः ॥
पुष्टा मञ्जुलभाषिणी कृशकटिस्थाना सुचिह्नाङ्कितै-
र्युक्ता पाणिपदैर्विरागिपुरुषस्यान्तःप्रमेत्त्री क्षणात् ॥
विद्यासदाचारविचारकीर्तिमत्कुलप्रसूता चतुरा सुधर्मिणी ।
विलासिनी दर्शनमात्रतो हृदि द्रष्टुश्चमत्कारकरीक्षणैः परम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

वधूं सुलक्षणोपेतां प्रसन्नास्यां कुलोद्भवाम् ।
कन्यकां वृणुयाद्भूप ! वेणीमध्यगविग्रहाम् ॥

अथ स्त्रीलग्नविचारः । लग्नचन्द्रिकायाम्—

लग्ने च सप्तमे पापं सप्तमे वत्सरे पतिः ।
म्रियते चाष्टमे वर्षे चन्द्रः षष्ठाष्टमो यदि ॥

जातकाभरणे—

सप्तमे दिनपतौ पतिमुक्ता क्षोणिजे च विधवा खलु बाल्ये ।
पापखेचरविलोकनयाते मन्दगे च युवती जरती स्यात् ॥
खलैः कलत्रे च गतालका स्यात्कान्ता विमिश्रैश्च भवेत्पुनर्भूः ।
कलत्रसंस्थेऽविबले कलाख्ये सौम्यैरदृष्टेऽविभुतुर्वियुक्ता ॥

लग्नचन्द्रिकायाम्--

लग्नस्थे सिंहिकापुत्रे रण्डा भवति कन्यका ।
सप्तमे भार्गवे जाता कुलदोषकरी भवेत् ॥

कर्कराशिस्थिते भौमे स्वैरं भ्रमति वेश्मसु ।
लग्नात्सप्तमगः पापश्चन्द्रात्सप्तमगोऽपि वा ॥
सद्यो निहन्ति दम्पत्योरेवं नास्त्यत्र संशयः ।
लग्ने व्यये चतुर्थे च पञ्चमे सप्तमे ग्रहाः ॥
पतिवन्ध्या भवेन्नारी नारीवन्ध्यो भवेत्पतिः ॥

वराहः--

क्रूरेऽष्टमे विधवता निधनेश्वरोंऽशे
यस्य स्थितो वयसि तस्य समे प्रदिष्टा ।
सत्स्वर्थगेषु मरणं स्वयमेव तज्ज्ञाः
कन्यालिगोहरिपु चाल्पसुतत्वमिन्दौ ॥
पापेऽस्ते नवमगतग्रहस्य तुल्यां
प्रव्रज्यां युवतिरुपैत्यसंशयेन ।
उद्वाहे वरणविधौ प्रदानकाले
चिन्तायामपि सकलं विधेयमेतत् ॥

अन्यत्रापि--

लग्ने व्यये च पाताले सप्तमे चाष्टमे कुजे ।
कन्या हरति भर्तारं भर्ता हरति कन्यकाम् ॥

चन्द्रिकायाम्--

द्वादशे चाष्टमे भौमे क्रूरे तत्रैव संस्थिते ।
लग्नस्थे सिंहिकापुत्रे रण्डा भवति कन्यका ॥
पापयोरन्तरे लग्ने चन्द्रे वा यदि कन्यका ।
जायते च सदा हन्ति पितृश्वशुरयोः कुलम् ॥
सूर्येऽस्तगे पतित्यक्ता भौमे बाल्येऽधवा भवेत् ।
सर्वैः पापैः स्मृता रण्डा पुनर्भूः शुभमिश्रितैः ॥
शरीरं लग्नचन्द्राभ्यां अष्टमाद्भर्तृनाशनम् ।
स्वामिसौभाग्यते द्यूनात्प्रवासो नवपञ्चमे ॥

अथ बालवैधव्ययोगपरिहारमाह। सप्तमस्थानं स्वस्वामिसौम्यग्रहोक्षितं चेद्भवति तदा भर्तृसुखं भवतीति। तदुक्तं षट्पञ्चाशिकायाम्—

यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा
सौम्यैर्वा स्यात्तस्य तस्याभिवृद्धिः॥ इति।

होरामकरन्देऽपि—

मूर्त्तौ तुर्ये४ऽष्टमे भौमे सप्तमेऽन्त्ये च १२ जन्मनि।
भर्त्तुर्योषिद्विनाशः स्यात्स्त्रियो भर्तुर्विनाशनम्॥
एवं विधे कुजे संस्थे विवाहो न कदाचन।
कार्यो वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तादृशे द्वयोः॥

ज्योतिर्निबन्धे—

भौमदुष्टा तु या कन्या भौमदुष्टवराय च।
तत्तद्ग्रहजदोषोत्था तत्तद्ग्रहवराय वै॥

अन्ये स्त्रीणां महत्त्वारिष्टयोगे भर्तुश्च स्वल्पेऽरिष्टयोगे तत्तत्परिहारमाहुः। पुराणान्तरे—

बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः।
कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे॥

प्रभासखण्डे—

सावित्र्यादिव्रतानीह भक्त्या कुर्वन्ति याः स्त्रियः।
सौभाग्यं सुभगत्वं च भवेत्तासां सुसन्ततिः॥

व्रतग्रहणप्रकारस्तु व्रतप्रकाशे ज्ञानभास्करे—

बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति मृगीदृशाम्।
पिता रहसि कुर्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम्॥
सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते।
व्रतारम्भं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशकम्॥
सुस्नातां चित्रवस्त्राढ्यां कन्यां पितृगृहाद्बहिः।
नीत्वाऽश्वत्थं शमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रमे॥

आलवालं प्रकुर्वीत विपुलं मृदुकर्षितम् ।
कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृतसङ्कल्पमादरात् ॥
करकाम्बुप्रकीर्णेन सिञ्चनं प्रतिवासरम् ।
चैत्रे चाश्विनमासे च तृतीयासितपक्षतः ॥
यावत्कृष्णतृतीयायां मासमेकं यथाविधि ।
ब्राह्मणानां यथा स्त्रीणां पूजनन्तु समाचरेत् ॥
तदाशिषाऽप्नुयात्कन्या सौभाग्यं च सुखान्वितम् ।
प्रतिमां पार्वतीशान्यों वैष्णवे भाजनेऽर्चयेत् ॥
चन्दनाक्षतदूर्वाद्यैर्बिल्वपत्रैर्यथाविधि ।
उपचारैर्यथाशक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम् ॥
एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्यनिष्कृतिः ।
जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया ॥

इत्यश्वत्थव्रतम् । अन्यमपि वैधव्ययोगपरिहारमाह मार्कण्डेयः--

बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः ।
कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाहेऽतिचारके ॥

कुम्भ इति मन्थन्या अपि उपलक्षणम् । द्रुर्वृक्षोऽश्वत्थ एव । प्रतिमा विष्णोः सौवर्णी करशिरोवयवादिसहिता न शालिग्रामादिरूपा । तत्र कुम्भविवाहः सूर्यारुणसंवादे--

विवाहात्पूर्वकाले तु चन्द्रताराबले शुभे ।
विवाहोक्ते च मन्थन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् ॥
पिता सङ्कल्प्य ब्राह्मं च विवाहं विधिपूर्वकम् ।
सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुं विधानतः ॥
कुम्भमालङ्कृतं देहे तयोरेकान्तमन्दिरे ।
ततः कुम्भं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥
ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ।
तत्सर्वं वस्त्रपूजाद्यं ब्राह्मणाय निवेद्य च ॥
अन्यालङ्कारवस्त्राद्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

अथ कुम्भप्रार्थना--

वरुणाङ्गस्वरूप! त्वं जीवनानां समाश्रय! ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रान् सुखं वरम् ॥
देहि विष्णुवरादेव ? कन्यां पालय दुःखतः ॥

इति कुम्भविवाहः । अथाश्वत्थविवाहोऽपि तत्रैव--

द्विजान् गुरून् सुहृन्नारीमङ्गलोच्चारणैः सह ।
आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ सुमण्डपे ॥
गत्वा प्रणम्य गौरीं च गणनाथं च भूरुहम् ।
भवानीं चैव मन्थानीं पिता मन्त्रमुदीरयेत् ॥
उद्वाहयिष्ये विधिवदश्वत्थन्न मनोहरम् ।
कन्यासौभाग्यसौख्यार्थहेतवेऽहं द्विजोत्तमाः ! ॥

नमस्ते विष्णुरूपाय जगदानन्दहेतवे ।
पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमो नमः ॥
वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह ! ।
नमो निखिलपापौघनाशनाय नमो नमः ॥
पूर्वजन्मभवं पापं बालवैधव्यकारकम् ।
नाशयाशु सुखं देहि कन्याया मम भूरुह ! ॥

इत्यश्वत्थविवाहसङ्कल्पप्रार्थने । विवाहस्तु कुम्भविवाहवद्विधेयः । एवमेव सौवर्ण्या विष्णुप्रतिमया सह विवाहं विधाय प्रतिमां ब्राह्मणाय दद्यात् । दानप्रकारस्तु तत्रैव—

शुभे मासे सिते पक्षे सानुकूलग्रहे दिने ।
ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य संपूज्य विविधार्हणैः ॥
तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णुमूर्त्तिं चतुर्भुजाम् ।
शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः ॥
निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ।
दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलशालिनीम् ॥

सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
यन्मया पूर्वजनुषि घ्नन्त्या पतिसमागमम् ॥
विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ।
प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ॥
वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये ।
बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
सौवर्णनिर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज ! ।
अनघाऽद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रवदेदिति ॥
एवमस्त्वित्यति विप्राशीर्गृहीत्वा स्वगृहे विशेत् ।
ततो वैवाहिकं दाता विधिं कुर्यान्मृगीदृशः ॥

इति प्रतिमादानविधिः । पूर्वं घटादिभिः सह विवाहमेकान्ते विधाय पश्चाद्वादित्रघोषपुरःसरं पित्रादिः कन्यामायुष्मते वराय दद्यात् । अत्र पुनर्विवाहात्पुनर्भूदोषो न भवति । तदाह विधानखण्डे—

स्वर्णाम्बुपिप्पलाभां च प्रतिमां विष्णुरूपिणीम् ।
तया सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥

अत्राम्बुशब्देन जलपूर्णो घटो लक्ष्यते । चकारात् घटस्यापि ।

लक्ष्मीरूपा सदा कन्या हरिरूपं सदा जलम् ।
हरेर्दत्तं च यद्दानं दातुः पापहरं सदा ॥
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै या दत्ता कन्यका बुधैः ।
तारयेत्सकलं दातुः कुलं पूर्वापरं सदा ॥
चन्द्रवह्न्यम्बुगन्धर्वशिवसोमस्मरा इमे ।
पतयः कन्यकानां च बाल्यात्सन्ति सदैव ते ॥
तदुद्वाहविधिर्यत्नात्कृतो नो जनयेदघम् ।
यथानिर्भुक्तमानानां देवानां पूजनाय वै ॥
अर्हं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां भवेत् ।

अतो दैवते भोग्यानां कन्यानां पुरुषविवाहे न दोषः । अत एव—

मन्थन्या भास्करो यत्नात्कृतवान् दुहितुर्विधिम् ।

रेणुकोऽपि स्वयं कन्यातदुद्वाहं चकार सः ॥ इति।

प्रयोगः। स्नानाचमने कृत्वा कन्या देशकालौ संकीर्त्य **मम जन्मसमये ग्रहयागमूचित बालवैधव्यनाशककरकाम्बुसेचनमश्वत्थे प्रत्यहमहं करिष्ये।** एवं सङ्कल्पं कृत्वा प्रत्यहं मासपर्यन्तं कार्यम्। ततस्ताम्रपात्रे भवानीशङ्करप्रतिमायाः चन्दनाक्षतदूर्वाद्यैर्बिल्वपत्रैर्धूपदीपनैवेद्यैरुपचारैः पूजनं कर्तव्यम्। अनेन बालवैधव्यनिष्कृतिः। इत्यश्वत्थव्रतम्। **अथ सुवर्णप्रतिमादानविधिः।** सुवर्णशब्दोऽत्र जातिवाची। परिमाणं तु पलं तदर्धमर्धार्धान्यतररूपं दानपरिभाषोक्तं ग्राह्यम्। अथ प्रयोगः। स्नानाचमने कृत्वा कन्या देशकालौ सङ्कीर्त्य **"वैधव्यहरं प्रतिमादानमहं करिष्ये"**। इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनं स्वस्तिवाचनं कृत्वाऽऽचार्यवरणं च कृत्वा यथाशक्ति तं संपूज्य तद्धस्तेन "हिमस्य त्वे"ति मन्त्रेण घृतादिना स्नापयित्वा प्राणप्रतिष्ठां षोडशोपचारैः पूजनं च कारयेत्। वस्त्रार्पणसमये पीते वाससी दापनीये कुसुमार्पणे कुमुदोत्पलमाला। पूजान्ते देवं कन्या प्रणम्य मन्त्रं पठित्वा ब्राह्मणाय दद्यात्। ततः सुवर्णपरिमितं यथाशक्ति वा हेम दक्षिणां दत्वा **"अनघाऽद्याहमस्मी"ति** त्रिर्वदेत्। **"एवमस्त्वि"ति** ब्राह्मणोऽपि त्रिः। ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा विवाहयोग्या भवति। इति **वैधव्यहर प्रतिमादानविधिः। अथ कुम्भविवाहविधिः।** आसमन्ताच्चन्दनपुष्पादिभिरलङ्कृतं कुम्भं कन्यादेहं च तदुभयसम्बन्धिनि मन्दिरे इति। अथ विवाहकर्ता पित्रादिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य **"अस्याः मम कन्यायाः अमुकनाम्न्याः वैधव्यहरं कुम्भविवाहं करिष्ये"** इति सङ्कल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कृत्वा वरुणविष्णुप्रतिमयोः प्राणप्रतिष्ठादिसर्वं कृत्वा **'महीद्यौ'**रिति भूमिस्पर्शनम्। **'धान्यमसी'**ति धान्यम्। **'आजिघ्रे'**ति धान्योपरिकलशं निधाय **'वरुणस्योत्तम्भन'**मिति जलेनापूर्य **'त्वां गन्धर्वे'**ति गन्धप्रक्षेपः। **"अक्षन्नमीमदन्ते"**ति अक्षताः। **"या ओषधी"**रिति सर्वोषधीः। **काण्डात्काण्डा"**दिति दूर्वाः। **"स्योना पृथिवीति"**-

सप्तमृदः । "परि वाजपति"रिति पञ्च रत्नानि । "याः फलिनी"रिति फलम् । "हिरण्यगर्भ" इति हिरण्यम् । "पयः पृथिव्या"मिति पयः । "दधिक्राव्णे"ति दधि । "घृतम्मिमिक्ष" इति घृतम् । "मधु व्वाते"ति मधु । "अपाᳬरस"मिति शर्कराम् । "युवा सुवासा" इति मन्त्रेण सूत्रेणावेष्ट्य वरुणपूजां विधाय कलशोपरि ताम्रपात्रे स्थापितविष्णुप्रतिमायां विष्णोरावाहनादिषोडशोपचारैः पूजां विधाय प्रार्थयेत् ।

वरुणाङ्गस्वरूप ? त्वं जीवनानां समाश्रय ? ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रान्सुखं वरम् ॥
देहि विष्णुवरादेव ? कन्यां पालय दुखतः ॥

ततो 'विष्णुरूपिणे कुम्भाय इमां कन्यां श्रीरूपिणीं समर्पयामी'ति समर्प्य "परि त्वा गिर्व्वण" इति मन्त्रेण अधस्तादुपरिष्टाच्च मन्त्रावृत्या कुम्भं कन्यां परिवेष्ट्य ततः कुम्भं निःसार्य सलिलाशये प्रभञ्ज्य पञ्चपल्लवैः शुद्धजलेन "समुद्रज्येष्ठा" इत्यादिमन्त्रैः कन्यामभिषिच्य ब्राह्मणान्भोजयेदिति । इति कुम्भविवाहः ।

यथैव वरसंस्कारात्ताम्रं काञ्चनतां व्रजेत् ।
तथा दुष्टफला कन्या निर्मला स्याद्विधानतः ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ वैधव्ययोगपरिहारः ।

अथ मूलजादीनां फलम् । ज्योतिर्निबन्धे—

मूलजा श्वशुरं हन्ति सार्पजा च तदङ्गनाम् ।
ज्येष्ठजा तु पतिज्येष्ठं देवरं तु द्विदैवजा ॥
मूलान्त्यपादजौ श्रेष्ठौ तथाऽश्लेषाद्यपादजौ ।
तदन्यपादजौ दुष्टौ तद्वज्ज्येष्ठान्त्यपादजौ ॥
न हन्ति देवरं कन्या तुलामिश्राद्विदैवजा ॥

कश्यपपटले—

प्रत्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्क्षजः पुमान् ।
तथा भार्यास्वसारं च श्यालकं वा द्विदैवजः ॥

ज्योतिर्निबन्धे--

मूलव्यालभवो दोषस्तथा ह्येय उदाहृतः।
स मौञ्जीबन्धनादूर्ध्वं पुंसां नैवेति केचन॥
मूले सार्पे विशाखायामैन्द्रभे चोद्भवः पुमान्।
न दोषकृद्विवाहेषु स्त्रियः सर्वत्र गर्हिताः॥
भवे भवाधिपं चैव चन्द्रे च वक्षशालिनि।
उक्तदोषा विनश्यन्ति शुभग्रहयुतेक्षिते॥

इति मूलजादीनां फलम्। अथ विषकन्यालक्षणं यवनः--

भद्रा २।७।१२ तिथिर्यदाऽश्लेषा विशाखा शततारका।
मन्दाररविवारेषु विषकन्या प्रजायते॥
द्वादशी वारुणं सूर्य्ये विशाखा सप्तमी कुजे।
मन्देऽश्लेषा द्वितीया च विषकन्या प्रजायते॥

त्रैलोक्यप्रकाशे--

रिपुक्षेत्रस्थितौ द्वौ तु लग्ने यत्र शुभग्रहौ।
अस्मिन्योगे तु जाता स्त्री सा भवेद्विषकन्यका॥

इति विषकन्यालक्षणम्॥ अथ क्रमप्राप्तमेलमाह। उक्तं च--

ज्योतिर्विदं समभ्यर्च नक्षत्रे वाऽथ नामनी।
निवेद्य कन्यावरयोः परिपृच्छेत योग्यताम्॥
विवाहे सर्वमाङ्गल्ये यात्रादौ ग्रहगोचरे।
जन्मराशेः प्रधानत्वं नामराशिं न चिन्तयेत्॥
देशे ग्रामे ग्रहे युद्धे सेवायां व्यवहारके।
नामराशेः प्रधानत्वं जन्मराशिं न चिन्तयेत्॥

स्वरशास्त्रे-

प्रसुप्तो येन जागर्ति येनागच्छति शब्दितः।
तत्र नामादिमो वर्णो ग्राह्यस्तस्माद्भनिर्णयः॥
न प्रोक्ता ङञणा वर्णा नामादौ सन्ति ते न हि।
चेद्भवन्ति तदा ज्ञेया गजडास्ते यथाक्रमम्॥

ज्योतिःप्रकाशे—

जन्मलग्नात्फलं सर्वमायुर्दायदशादिकम् ।
कीर्त्तितं मुनिभिस्तत्तु समेले नामभं कथम् ॥

विवाहवृन्दावने भमेलमाह—

जन्मलग्नमिदमङ्गमङ्गिनामेति रे मन ! इतीन्दुमन्दिरम् ।
सौहृदं हि मनसोर्न देहयोर्मेलकस्त्वदयमिन्दुगोलयोः ॥

वर्णो वश्यं मिथस्तारा योनिर्ग्रहगणेष्टता ।
राशिकुटं नाडिकाः स्युरेकाधिकगुणा अमी ॥
कर्कालिमीना विप्राः स्युः क्षत्रियाः सिंहधन्वजाः ।
कन्यागोमकरा वैश्याः शूद्रा युग्मतुलाघटाः ॥
सवर्णोऽधिकवर्णो वा वरः श्रेष्ठः स्त्रियो भवेत् ॥

वर्णैक्यं वरोत्तममुभयत्राप्येको गुणः । हीनवरे गुणाभावः ।

उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे-

एको गुणः सदृग्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे ।
हीनवर्णे वरे शून्ये केऽप्याहुः सदृशे दलम् ॥
नृराशेर्जलजा भक्षा वश्याः सिंहं विनाऽखिलाः ।
सिंहस्य सकला वश्या वर्ज्जयित्वा तु वृश्चिकम् ॥
लोकादन्यद्विदित्वा तु वश्यावश्यं वदेद्बुधः ।
वैरिभक्ष्ये गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम् ॥
वश्यवैरे गुणश्चैको वशवश्ये गुणाधिकम् ।
वधूवरर्क्षाद्गणयेदन्योऽन्यर्क्षं ग्रहैर्भजेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तशेषे स्यात्तारा दुष्टाऽन्यथा शुभा ।
एकतो लभ्यते तारा शुभा चैवान्यतोऽशुभा ॥
तदा सार्द्धगुणश्चैव ताराशुद्धौ मिथस्त्रयः ॥

नारदः—

अश्वौ शतभिषाऽश्विन्यौ रेवती भरणी गजौ ।
अग्निपुष्यावजौ प्रोक्तौ सर्पौ च मृगरोहिणी ॥

आर्द्रामूले तथा श्वानौ मूषकौ भगपैतृके ।
आदित्याही च मार्जारौ आपो विष्णुश्च मर्कटौ ॥
अहिर्बुध्न्यार्यमे गावौ मित्रज्येष्ठे मृगे तथा ।
वसुप्रोष्ठपदौ सिंहौ हस्तस्वाती च माहिषौ ॥
चित्राविशाखा व्याघ्राख्येऽभिजिद्विश्वे च बभ्रुवौ ॥

अनयोर्वैरम् ।

वैरं स्यादश्वमहिषं श्वमृगं कपिमेषकम् ।
गोव्याघ्रं सर्पनकुलं मूषोतुं मृगराङ्गजम् ॥

गजयोः श्वानयोः मार्जारयोः व्याघ्रयोः सिंहयोः एकयोनित्वेऽपि न मित्रत्वम् । शत्रुत्वमेव कलहकारणात् । बृहस्पतिः—

एकयोनिषु सम्पत्यै दम्पत्योः सङ्गमः सदा ।
भिन्नयोनिषु मध्यं स्यादरिभावो न चेत्तयोः ॥

गर्गसंहितायाम्--

एकयोनिषु कलहो गजयोः सिंहयोः शुनोः ।
महद्वैरेऽपि समता माहिषस्य कपेस्तथा ॥

इति योनिः ।

अथ ग्रहमैत्री--

सूर्यान्मित्रं कुजेन्द्वीज्या ज्ञार्कौ सूर्येन्दुसूरयः ।
शुक्रार्कौ कुजचन्द्रार्का ज्ञशनी बुधभार्गवौ ॥
शत्रवः शनिशुक्रौ नो बुधश्चन्द्रो ज्ञभार्गवौ ।
सूर्येन्दू कुजचन्द्रार्काः सूर्याच्छेषाः समा मताः ॥

बृहस्पतिः--

दम्पत्योर्जन्मलग्नाभ्यां यौ ग्रहावधिपौ मतौ ।
तयोः परस्परं मैत्र्ये सर्वसम्पदुपास्थिता ॥
औदासीने मध्यमं स्यादरिभावे न शोभनम् ॥

ज्योतिःप्रकाशे--

राशीशौ सुहृदौ स्यातां जन्मकाले यदा तदा ।
ग्रहवैरेऽपि कर्तव्यं भकूटं मुनयो जगुः ॥

तात्कालिकमैत्रीत्यर्थः । तत्कालमैत्रीप्रकारमाह—

"अन्योन्यस्य धनव्ययाय सहजव्यायार बन्धुस्थि २।१२।११।३।१०।४ ता । तत्काले सुहृदो भवन्ति" इति । एकाधिपतित्वे परस्परमैत्रत्वे पञ्च गुणाः । सममित्रत्वे चत्वारः । उभयसमत्वे त्रयः । मित्रवैरे गुणद्वयम् । समवैरे एको गुणः । परस्परवैरे गुणाभावः ।

इति ग्रहमैत्री । तच्चक्रं प्रदर्श्यते ।

सू.	चं.	मं.	बु	बृ.	शु.	श.
चं. मं. बृ.	बु. र.	र. चं. बृ.	शु. र	मं. चं. र.	बु. श.	बु. शु.
बु.	मं. बृ. शु. श.	शु. श.	मं. बृ. श.	श.	मं. बृ.	बृ.
श. शु.	०	बु.	चं.	बु. शु.	र. चं.	मं. चं. सू.

अथ गणमैत्रीविचारः ।

अश्विनीमृगरेवत्यो हस्तपुष्यौ पुनर्वसू ।
अनुराधा श्रुतिः स्वाती कथितो देवतागणः ॥
तिस्रः पूर्वा उत्तराश्च तिस्रोऽप्यार्द्रा च रोहिणी ।
भरणी च मनुष्याख्यो गणश्च कथितो बुधैः ॥
कृत्तिका च मघाऽश्लेषा विशाखा शततारका ।
चित्रा ज्येष्ठा धनिष्ठा च मूलं रक्षोगणः स्मृतः ॥
स्वगणे परमा प्रीतिर्मध्यमा नरदेवयोः ।

नरराक्षसयोर्मृत्युः कलहो देवरक्षसोः ॥

अस्यापवादमाह मनुः--

ग्रहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाडी पृथक्तयोः ।
विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा वरो नरः ॥

वराहः--

सद्भकूटं योनिशुद्धिर्ग्रहमैत्री गुणत्रयम् ।
एष्वेकतमसद्भावे कन्या रक्षोगणा शुभा ॥

गणसादृश्ये सुरमानुषे तत्र षड्गुणाः । देवराक्षसयोर्नरराक्षसयोश्च शून्यम् । स्त्री देवः पुरुषो नरस्तत्र पञ्च गुणाः । पुरुषो रक्षोगणो नारी देवोऽथ वा नरः तत्र एको गुणः । इति गणप्रीतिः ॥ अथ भकूटमाह ।

द्विर्द्वादशं दरिद्रार्थं मृत्यवे च षडष्टकम् ।
नवपञ्चमकं राश्योर्वैपुत्र्याय परं शुभम् ॥

बृहस्पतिः--

पञ्चमनवमे शुभदौ मेषहरी कर्किवृश्चिकौ प्रोक्तौ ।
समसप्तमेऽप्यशुभदौ घटसिंहौ पाणिपीडने कथितौ ॥

दुष्टकूटे परिहारमाह चिन्तामणिटीकायाम्—

विषमात्कन्यकाराशेः षष्ठं षष्ठाष्टकं न सत् ।
समात्षष्ठं शुभं ज्ञेयमष्टषष्ठं शुभं द्वयात् ॥

वसिष्ठः—

द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा षडष्टके राक्षसयोषिता वा ।
एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयम् ॥

मित्रत्वभावेऽपि विवाहयोग्यषडष्टकमुच्यते । श्रीधरीये—

मेषेण कन्या धनुषा ककुद्मौ तौल्यान्तिभिः कुम्भभृता कुलीरः ।
सिंहेन नक्रो नृयुगेन कौर्पिः षष्ठाष्टमे चापि शुभाय योगः ॥

सद्भकूटे सप्त गुणाः । भकूटदोषापवादे चत्वारः । दुष्टभकूटे गुणाभावः ॥ इति राशिकूटम् ॥ अथ नाडीविचारः ।

अश्विन्यार्द्राहस्तमूलज्येष्ठाश्चोत्तरफाल्गुनी ।

पूर्वाभाद्रपदादित्यं शततारायनाडिका ॥
भरणी मृगपुष्याऽनुराधा चित्रा धनिष्ठिका ।
पूर्वाऽऽषाढोत्तरा भाद्रमध्यमा पूर्वफाल्गुनी ॥
कृत्तिका श्रवणस्वाती विशाखा रेवती मघा ।
अश्लेषा रोहिणी चान्त्योत्तराऽऽषाढासु चेतरा ॥

सा मध्यनाडी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकान्तु
आसन्नपर्यायसमागता चेद्वर्षेण साऽप्यन्तरिता त्रिवर्षैः ॥

नारदः—

चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् ।
वह्निभादिन्दुभान्नाडी त्रिचतुःपञ्चपर्वसु ॥
गणयेत्संख्यया मध्यनाड्यां मृत्युर्न पार्श्वयोः ॥

पारिजाते—

त्रिरेखपक्षे गणयेदुडूनि चत्वारि पक्षे अभिजिद्युतानि ।
उभे समारोह्य च रोहिणी तथाऽवरोहपञ्चाङ्गुलिवर्जितं च ॥

नारदः—

चतुर्नाडी त्वहल्यायां पाञ्चाले पञ्च नाडिकाः ।
त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

अस्यापवादः—

नक्षत्रभेदे राश्यैक्ये भैक्ये राशिद्वये सति ।
नक्षत्रैक्ये पादभेदे नाडीदोषादिकं न हि ॥

एकराशौ द्विनक्षत्रे वर्ज्यनक्षत्राण्याह गर्गः—

एकराशौ द्विनक्षत्रे कृत्तिका यस्य तारका ।
धनिष्ठा शततारा च पुष्याऽश्लेषा च वर्जयेत् ॥

एकनक्षत्रयोगे भृगुः—

रोहिण्यार्द्रामघेन्द्राग्नितिष्यश्रवणपौष्णभम् ।
अहिर्बुध्न्यस्तथाष्टौ च शुभं भवति नान्यथा ॥

एवं द्वितीयविवाहादौ सङ्कीर्णविषयं शौनकः—

वर्गवैरं योनिवैरं गणवैरं नृदूरकम् ।

दुष्टकूटफलं सर्वं ग्रहमैत्र्या विनश्यति ॥

चूडामणौ--

दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युञ्जयजपादिकम् ।
विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत्काञ्चनादिना ॥
हिरण्मयीं दक्षिणां च दद्याद्वर्णादिकूटकैः ।
गावोऽन्नं वसनं हेम सर्वदोषापकारकम् ॥

इति नाडीदोषविचारः समाप्तः ।

अथ पुञ्जी रत्नमालायाम्--

षट् पौष्णतो द्वादश १२ शङ्कराच्च पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।
पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥
पूर्वभागयुजि भे पतिः प्रियो योषितामपरभागयोगिनि ।
स्त्री नृणां भवति मध्ययोगिनि प्रेम नूनमुभयोः परस्परम् ॥

अथ वर्गविचारः--

वर्गेशास्ताक्ष्यंमार्जारसिंहश्वसर्पमूषकाः ।
मृगश्च शशकस्तत्र स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः ॥

अथ नृदूरविचारः--

स्त्रीराशेर्वरभं दूरं कन्यादूरं शुभावहम् ।
व्यस्तं नृदूरमशुभमवश्यत्वान्नहीष्टदम् ॥
कन्यादूरं शुभं प्रोक्तं वरदूरं न कारयेत् ।
मिथ्यैतद्भाषितं पूर्वैर्ग्रहमैत्र्याऽथ नोऽशुभम् ॥

डामरतन्त्रे—

भामिनीजन्मनक्षत्राद्द्वितीयं पतिजन्मभम् ।
न शुभं कर्तृनाशाय कथितं ब्रह्मयामले ॥

इति भमेलविचारः समाप्तः ॥

अथ कन्याया विवाहकालः । ज्योतिर्निबन्धे--

षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः ।

सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥

यमः--

सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजन्नान्यथा धर्मगर्हितः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे--

चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वं यावन्न दशमात्ययः ।

तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः ॥

विवाहपटलेऽपि--

पञ्चमे सुतसुखाऽधिकभाग्या भर्तृभोगरहिता खलु षष्ठे ।

सप्तमे पतिसुतान्विताऽष्टमे रूपशीलसहिता मृगनेत्रा ॥

व्यासः--

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददत् स्वर्गलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

अत्रिबृहस्पती--

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितॄन्हन्यात्पयोधरे ।

हन्यादिष्टं च पूर्तं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥

तथा च संवर्तः--

रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वो वह्निस्तु कुचदर्शने ।

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥

यमपराशरापस्तम्बाः--

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिबेत्स ऋतुशोणितम् ॥

अथ ऋतुमतीप्रतिग्रहे दोषमाहतुरत्रिकश्यपौ--

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

बृहस्पतिः--

वृषलीसंगृहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सूतकं तस्य विज्ञेयं ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥ इति ।

अत्र ब्राह्मणपदोपादानाद्ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरिणयननिषेधो न क्षत्रियादीनां कुन्त्यादिषु तथा दर्शनात् । अथ स्वयम्वरः । तत्र नारदः--

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत्स्वयम् ॥
सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतैः ।
सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

ततस्तस्माद्वरात् । याज्ञवल्क्यः--

गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥

गम्यं कुलशीलादिभिर्गमनार्हम् । मनुरपि--

त्रीणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥
स्वदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेत्स्वयं यदा ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न वा यं साऽधिगच्छति ॥
एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदा चन ।
न च तां बन्धकीं कुर्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

अथ गुर्वर्कयोर्बलविचारो मुहूर्त्तमुक्तावल्याम्—

विवाहोऽर्केज्यशुद्ध्या स्याद्व्रतं चैवाखिलं विधोः ॥ इति ।

नारदः—

विवाहे बलमावश्यं दम्पत्योर्गुरुसूर्ययोः ।
तत्पूजा बलतः कार्या दुर्बलमदयोस्तयोः ॥

गर्गः—

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।
द्वयोश्चन्द्रबलं ग्राह्यमिति गर्गेण निश्चितम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

अर्कगुर्वोबलं गौर्या रोहिण्यर्कबला स्मृता ।
कन्या चन्द्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बलात् ॥
रजस्वला यदा कन्या गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत् ।
अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥
जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः ।
विवाहे च चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः ॥
द्विपञ्चसप्तनवमे गुरुः श्रेष्ठफलप्रदः ॥

देवलः—

१ नष्टात्मजा २ धनवती ३ विधवा ४ कुशीला
५ पुत्रान्विता ६ हृतधवा ७ सुभगा ८ विपुत्रा ॥
९ स्वामिप्रिया १० विगतपुत्रधवा ११ धनाढ्या
१२ वन्ध्या भवेत्सुरगुरौ क्रमशोऽभिजन्मा ॥

अत्र केचिद्वक्रातिचारेण राश्यन्तरे गुरौ तत्रस्थं फलं न ग्राह्यमिति, तदतीव मन्दम् । तथा चोक्तं चूडारत्ने—

चारातिचारवक्रे च राशौ याति बृहस्पतिः ।
शुद्धिं दद्यात्स तत्रैव विवाहे योषितामपि ॥

अस्यापवादमाह बृहस्पतिः—

झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।
अतिशोभनतां दद्याद्विवाहेऽपि नरादिषु ॥

व्यासः—

ग्रहशुद्धिश्चाब्दशुद्धिर्दशवर्षावधिः स्मृता ।
दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्जिता ॥

तस्यास्तारेन्दुलग्नाभ्यां शुद्धौ पाणिग्रहो मतः।

अन्यत्र—

सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात्परं गुरुः।

शुद्धिर्गोचरणाभिहिता गोचरबलाभावे अष्टवर्गादिबलं ग्राह्यम्।

नारदः—

गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम्।

यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजम्॥

राजमार्तण्डः

अष्टवर्गविशुद्धेषु गुरुशीतांशुभानुषु।

व्रतोद्वाहौ तु कर्तव्यौ गोचरेण कदाचन॥

अन्यत्र—

अष्टवर्गेण ये शुद्धास्ते शुद्धाः सर्वकर्मसु।

सूक्ष्माऽष्टवर्गसंशुद्धिः स्थूला शुद्धिस्तु गोचरे॥

चूडारत्ने—

कन्योद्वाहे गुरुदिने गुरुः पूज्यो द्विजातिभिः।

पुत्रोद्वाहे व्रतत्वाच्च शूद्रादिः पूजयेत्क्वचित्॥

केचिदाहुर्गुरोः शुद्धिर्नान्येषां गणकोत्तमाः।

विवाहे ह्यन्त्यजातीनां चण्डालानां च पौल्कसाम्॥

रजकश्चर्मकश्चैव नटो बुरुड एव च।

कैवर्त्तभेदाभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः॥

अथ बृहस्पतिशान्तिविधानम्।

कन्योद्वहनकाले तु सानुकूल्यं गुरोर्न चेत्।

ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः॥

सौवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत्।

ऐशान्ये धान्यराशौ च कुम्भं तत्र निधापयेत्॥

कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं तत्स्वशाखोक्तमार्गतः।

ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥
देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भाभिमन्त्रणम् ।
अश्वत्थसमिधाऽभ्यज्य पायसं सर्पिरन्वितम् ॥
यवव्रीहितिलाः साज्यं मन्त्रेणैव बृहस्पतेः ।
अष्टोत्तरशतं सर्वं हुत्वा शेषं समापयेत् ॥
दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ।
कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥
प्रतिमां कुम्भवस्त्रं च आचार्याय प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत् पश्चाच्छुभदः स्याद्बृहस्पतिः ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः--

कर्ता सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो मण्डपस्थले स्थण्डिलं नवग्रहवेदिकां च निर्माय गन्धाद्युपचारादिसम्भारान् कृत्वा प्राणानायम्य कालज्ञानं कृत्वा "एवङ्गुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ मम कन्यायाः पुत्रस्य वा अमुकनामधेयस्य अमुकस्थानस्थितस्य गुरोः दुष्टफलनिरसनार्थं एकादशस्थानस्थितफलप्राप्त्यर्थं पुत्राद्यभिवृद्धिपूर्वकं जीवत्पतित्वप्राप्त्यर्थं विवाहाधिकारसिध्यर्थं च बृहस्पतिशान्तिं करिष्ये । तदङ्गतया गणेशपूजनपूर्वकं आचार्यब्रह्मर्त्विग्वरणमग्निस्थापनं कलशस्थापनं मूर्तिपूजनं नवग्रहपूजनं चाहं करिष्ये" इति सङ्कल्पं कृत्वा अत्र ग्रहमखवद्गणेशपूजनादिकं ऋत्विग्वरणं स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं च कुर्यात् । अथ कलशस्थापनम् । भूमौ अष्टदलकमलमुकुलाकारं कार्य्यम् । "भूरसी"ति भूमिस्पर्शनम् । "आजिघ्रे"ति कलशनिधानम् । "वरुणस्योत्तम्भन"मिति उदकेनापूर्य "अꣳशुना ते"इति गन्धप्रक्षेपः । "या ओषधी"रिति सर्वौषधीप्रक्षेपः । "काण्डात्काण्डा"दिति दूर्वाः । "अश्वत्थे व"इति पञ्च पल्लवान् । "पयः पृथिव्यामि"ति पयः । "दधिक्राव्ण" इति दधि । "मधु व्वाते"ति मधु । "घृतं मिमिक्षे"

इति घृतम् । "अपाᳬरसमि"ति शर्करा । "स्योना पृथिवी"ति सप्त मृत्तिकाः । "याः फलिनी"रिति पूगीफलम् । "परि वाजपति"रिति पञ्च रत्नानि । "हिरण्यगर्भ" इति हिरण्यम् । "यद्‌श्वाय वास" इति वस्त्रयुग्मेन वेष्टनम् ।

गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! ।
नर्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन्सान्निधिं कुरु ॥
सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
वृषारूढा सरवज्राक्षी यमहस्ता शशिप्रिया ।
आगच्छतु सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गा पापप्रणाशनी ॥
नीलोत्पलदलश्यामा पद्महस्ताऽम्बुजेक्षणा ।
आयातु यमुना देवी कूर्मवाहनगा सदा ॥
प्राची सरस्वती पुण्या तथा मन्दाकिनी परा ।
एता नद्यश्च तीर्थानि गुह्यक्षेत्राणि सर्वशः ॥
तानि सर्वाणि कुम्भेऽस्मिन्विशन्तु ब्रह्मशासनात् ॥

इति गङ्गाद्यावाहनम् । "पञ्च नद्य" इति मन्त्रः । "समुद्रादूर्मि"रित्यावाह्य । "पवित्रे स्थ" इति वंशपात्रोपरि निधानम । अथ मूर्तिपूजनम् । ततो मूर्ति ताम्रपात्रे (सं)स्थाप्य "हिमस्य त्वा"ऽऽदिसप्तभिर्मन्त्रैः स्नानं च कारयेत् । पुरुषसूक्तेन शुद्धोदकस्नानम् । ततः कलशोपरि मूर्ति (सं)स्थाप्य आवाह्य पूजयेत ।

एह्येहि पीताम्बरथाधिरूढ ! प्रतप्तजाम्बूनदतुल्यरूप ! ।
वाचस्पते ! देवगुरो ! मदीयां पूजां गृहीतुं भगवन्नमस्ते ॥

ॐनमो भगवन् बृहस्पते पीतवर्ण सिन्धुदेशोद्भव आङ्गिरसगोत्र एकादश्यां तिथौ पूर्वाफाल्गुनीनक्षत्रोत्पन्न ब्रह्मवर्ण बृहस्पते एह्येहि महाकलशमलङ्कुरु प्रसीद२ पूजां गृहाण ते नमः । 'बृहस्पते अति यदर्यो' इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः बृहस्पति-

देवता त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिस्थापने विनियोगः । ॐबृहस्पते०" इति मन्त्रेण बृहस्पतये नमः वस्त्रं समर्पयामि । एवं सर्वत्र । उत्तरीयवस्त्रम् । यज्ञोपवीतम् । आचमनीयम् । इदमनुलेपनम् । इमे अक्षताः । इमानि पुष्पाणि । अयं धूपः । अयं दीपः । इदं नैवेद्यम् । इदं नारिकेलम् । इदं ताम्बूलम् । दक्षिणा नीराजनम्मन्त्रपुष्पाञ्जलिः । एतानि गन्धादिपूजाद्रव्याणि न मम । अथ नमस्कारः ।

नमो नमस्ते सुरपूजिताय गोरोचनाभास ? चतुर्भुजाय ।
रथाधिरूढाय वरप्रदाय गदाऽक्षसूत्राय सुदण्डपाणे ? ॥
ब्रह्मपुत्र ? नमस्तेऽस्तु पीतध्वज ? नमोऽस्तु ते ।
पीतरूप ? नमस्तेऽस्तु सिन्धूद्भव ? नमोऽस्तु ते ॥

अथ क्षमापनम्—

नमोऽस्तु ते देवगुरो ? महात्मने रथाधिरूढोद्धृतदण्डपाणे? ।
प्रतप्तजाम्बूनदतुल्यरूप ? सर्वार्थसिद्धिं कुरु मे दयालो ? ॥
पूजितोऽसि यथाशक्त्या दण्डहस्त ? बृहस्पते ? ।
क्रूरग्रहाभिभूतानां शान्तिं देवगुरो ? कुरु ॥

इति बृहस्पतिपूजनम् ।

अथ नवग्रहपूजां यथाशक्तिविधिना कुर्यात् ॥ 'बृहस्पते' इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः बृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्छन्दः अङ्गन्यासे विनियोगः । ॐबृहस्पते अति यदर्यो इति हृदयाय नमः । अर्हाद्युमद्विभाति शिरसे स्वाहा । क्रतुमज्जनेषु शिखायै वषट् । यद्दीदयच्छवसा कवचाय हुम् । ऋतप्रजात तन्नेत्रत्रयाय वौषट् । अस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं अस्त्राय फट् । ॐबृहस्पते इति पादाङ्गुष्ठयोः । अति गुल्फयोः । यदर्यो जङ्घयोः । अर्हाज्जान्वोः । द्युमदूर्वोः । विभाति गुदे । क्रतुमाल्लिङ्गे । जनेषु कट्याम् । यन्नाभौ । दीदयदुदरे । शवसा स्तनयोः । ऋत हृदि । प्रजात कण्ठे । तन्मुखे ।

अ तालुदेशे । स्मासु नासिकयोः । द्रवि नेत्रयोः । णं भ्रुवोर्मध्ये । धे ललाटे । हि शिरसि । चित्रं शिखायाम्" इत्यादि स्मृत्वा अयुतं सहस्रं अष्टोत्तरशतं वा ऋत्विजो जपं समापयेत् । ततो ब्रह्मवरणादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा, आघारावाज्यभागौ हुत्वा, तत्र मन्त्रैः अश्वत्थसमिद्भिरष्टोत्तरशतमष्टाविंशति अष्टभिर्वा अग्नावावपति । तिलाज्यद्रव्येण चरुणा चाष्टभिस्त्रिभिर्वा गणेशादिनवग्रहाणां होमं कृत्वा जपदशांशेन "बृहस्पते अति यदर्यो" इति मन्त्रेण होमं विधाय "अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम" । ततो नवाहुतिं जुहुयात् । ततः "प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम" । ततो-बलिदानम् । "मूर्द्धानन्दिव" इति मन्त्रेण पूर्णाहुतिं कृत्वा ततः श्रेयः सम्पादनम् , आचार्यपूजनं, संस्रवप्राशनं, पवित्राभ्यां मार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं, प्रणिताविमोकः, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं कृत्वा ततः कलशोदकेन शान्त्युदकेन अभिषेकं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः । "आपो हि ष्ठे"ति तिसृभिर्मन्त्रैः । स्वस्ति न इन्द्रः, व्वरुणस्योत्तम्भनं, भग प्रणेतः, इदमापः, समुद्राय त्वा, पुनन्तु मा, आप्यायस्व, पञ्च नद्यः, शिरो मे, इति पञ्च मन्त्राः । देवस्य त्वा, त्रिभिः । इमम्मे व्वरुण, चतुर्भिर्मन्त्रैः । या ओषधी,रिति । तच्चक्षु,रिति । अꣳशुना, आयुष्यं वर्चस्यं, सप्त ऋषयः" इति वैदिकमन्त्रैरभिषिञ्चेयुः । "सुरास्त्वामभिषिञ्च"न्त्वित्यादयश्च । एवमाभिषिक्तो यजमानो पूजान्ते अर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रः--

गम्भीर ! जीवरूपाङ्ग ! देवेज्य ! सुमते ! प्रभो ! ।
नमस्ते वाक्पते ! शान्त ! गृहाणार्घ्यं बृहस्पते ! ॥

ततः प्रार्थना कार्य्या बृहस्पतेः—

नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ ! वाक्पतेऽर्थे बृहस्पते !
क्रूरग्रहैः पीड्यमानानमृताय भजस्व नः ॥
जीवो बृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ।

बृहस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्यात्सदा मम ॥ इति ।

अथ प्रतिमादानम् । देशकालादि सङ्कीर्त्य "मया कृतया अनया बृहस्पतिशान्त्या सकलमनोरथसिद्ध्ये कृतं बृहस्पतिपूजनं होमः अभिषेकश्च तस्य श्रेयसो यथावन्मयि प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थमिमां प्रतिमां सुवर्णदक्षिणासहितां सोपस्करां तुभ्यमहं सम्प्रददे नममे"ति अभिषेयाचार्याय प्रयच्छेत् । एतत्कर्माङ्गत्वेनापरान् ब्राह्मणान भोजयति । यथाशक्ति तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तदाशिषो गृह्णीयात् । एवं कृते सर्वारिष्टशान्तिर्भवतीत्याह शौनकः ॥

इति बृहस्पतिशान्तिः ॥

चूडारत्ने— अथादित्यशान्तिमाह ।

पुमांसोऽर्कात्मकाः प्रोक्ताः स्त्रियः सोमात्मिका यतः ।
तस्मात्पुंसां शुभो भानुर्भवाविक्रमखारि ११।३।१०।३।गः ॥

शौनकः—

ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूलो भवेद्रविः ।
तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि उक्तां चैव महर्षिभिः ॥
उपनयनात्पूर्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
गृहस्येशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥
कुम्भमेकं तथा वस्त्रे पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारितम् ॥
कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वाऽनु पूर्ववत् ।
स्वशाखोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् ॥
आ कृष्णेनेति मन्त्रेण समिदाज्यचरुं हुनेत् ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥
तिलव्रीहींश्च हुत्वाऽथ होमशेषं समापयेत् ।
दारपुत्रसमेतन्तु ऋत्विक्तमभिषिञ्चयेत् ॥
कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः ।

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादन्येभ्यश्च स्वशक्तितः ॥
प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्याय प्रदापयेत् ।
एवं यः कुरुते शान्तिं सर्वदोषो विनाश्यति ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः। कर्ताऽऽचमनं कृत्वा प्राणानायम्य देश-कालौ स्मृत्वा "एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ मम पुत्रस्य अमुकनामधेयस्य अमुकराशिस्थितस्य रवेः दुष्टफलनिरसनार्थं एकादशस्थानस्थितफलप्राप्त्यर्थं परमश्रीपरमायुष्यपरमसुखफल-प्राप्त्यर्थं पुत्राद्यभिवृद्धिपूर्वकं विवाहाधिकारसिद्ध्यर्थं आदित्यशा-न्तिं करिष्ये। तदङ्गतया गणेशपूजनपूर्वकस्वस्तिवाचनं मातृकापूज-नं नान्दीश्राद्धं च करिष्ये" सर्वं पूर्ववत्सम्पाद्य ततः पूर्ववत्कलशस्था-पनम्। तस्योपरि ताम्रपात्रं प्रतिमां स्थाप्य "हिमस्य त्वा" आदिमन्त्रैः स्नानं कारयेत्। पुरुषसूक्तेन शुद्धोदकस्नानम्। पूर्ववत्षोडशोपचारैः पूजयेत्। ततो नवग्रहस्थापनम्। होमादि अभिषेकपर्यन्तं सर्वं समापयेत्।

इत्यादित्यशान्तिः।

अथ चन्द्रबलमाह

जन्मत्रिरसकामायदशमस्थः १।३।६।७।११।१० । शुभः सदा ।
चन्द्रमाः शुक्लपक्षे च द्विपञ्चनवगः शुभः ॥

अथ घातचन्द्रः।

भू १ बाण५ नन्दा ९ हस्ताश्व २ रस६ दिग्१० वह्नि३ शैलजाः ७।
वेदा ४ वसु ८ शिवा ११ दित्या १२ घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥

घातचन्द्रस्यापवादमाह—

यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।
विवाहे सर्वमाङ्गल्ये चौलादौ व्रतबन्धने ॥
घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥

चूडारत्ने—

तीर्थयात्राविवाहान्नप्राशनोपनयादिषु ॥
माङ्गल्ये सर्वकार्येषु घातचन्द्रं न चिन्तयेत् ॥

अथ जन्मचन्द्रविचारो रत्नसङ्ग्रहे—

प्रयाणे प्राणसन्देहो भैषज्ये मरणं ध्रुवम् ।
विवाहे विधवा नारी जन्मेन्दुफलमीदृशम् ॥

वराहः—

कृषिभवनविवाहे पट्टबन्धाभिषेके
प्रथमयुवतिशय्याऽऽभूषणे वाऽऽधिपत्ये ।
नगरगृहप्रवेशे जन्मचन्द्रः प्रशस्त
इति वदति वराहः क्षौरयात्रां विहाय ॥

ज्योति प्रकाशे—

जन्मभं कृषिनृपाभिषेचनं भूषणे नगरगेहकर्माणि ।
आद्यपत्यभुजि मौञ्जिबन्धने पुंविवाह उदितं शुभं बुधैः ॥
विवाहे जन्मभं स्त्रीणां वर्जनीयं प्रयत्नतः ।
नैव पुंसामिति प्राहुर्ज्योतिर्नयविदो बुधाः ॥

नारदः—

पट्टबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने ।
शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्माणि ॥

चूड़ाशब्देन केशबन्धो न तु क्षौरकर्म । द्वादशचन्द्रमसः प्राशस्त्यमाह ज्योतिर्निबन्धे—

अभिषेके प्रवेशे च चौलान्नव्रतबन्धने ।
पाणिग्रहे प्रयाणे च चन्द्रो द्वादशगः शुभः ॥

चूड़ारत्ने—

करणभगणदोषं वारयोगादिदोषं
तिथिकुलिकयमार्द्धं राहुकेत्वोश्च दोषम् ।
रविशशिकुजदोषं सौम्यशुक्रेज्यदोषं
हरति सकलदोषं रोहिणीयुक्तचन्द्रः ॥

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिप्रधानं न प्राधान्यं तारकायाश्च तत्र ।
शक्त्या युक्ते विद्यमानेऽपि पत्यौ न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टम् ॥

न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मिप्रभावः
कथितमिह हि तारावीर्यमाद्यैः प्रधानम् ॥
अतिविकलशरीरे प्रेयसी प्रोषिते वा
प्रभवति खलु भर्त्तुः सर्वकार्येषु योषा ॥ इति ।

अथ ताराबलमाह--

कुद्विवेदाङ्गनागाङ्क १।२।४।६।८।९ मिता तारा शुभावहा ।
शुक्ले च पञ्चमीं यावच्चन्द्रताराबलं शुभम् ॥

अन्यत्रापि--

जन्म १ संप २ द्विप ३ त्क्षेमा ४ प्रत्यरिः ५ साधिका६ मृतिः ७ ।
मैत्रा ८ ऽतिमैत्रा ९ ताराः स्युर्नव त्रिर्जन्मभात्क्रमात् ॥

अथावश्यककृत्ये दुष्टताराणां प्रकारद्वयेन परिहारमाह मुहूर्तचिन्तामणौ—

मृत्यौ स्वर्णतिलान्विपद्यपि गुडं शाकं त्रिजन्मस्वथो
दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं सर्वो विपत्प्रत्यरिः ॥
मृत्युश्चादिमपर्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीयेंशकाः
नादिमान्त्यतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः ॥

पूर्वार्द्धं स्पष्टम् । द्वितीयपरिहार उत्तरार्द्धं व्याख्यायते । आदिमपर्यये प्रथमावृत्तौ विपत्प्रत्यरिर्मृत्युश्च सर्वो न शुभदः । अथ द्वितीयावृत्तौ विपत्तारायां प्रथमः, प्रत्यरितारायां द्वितीयः, मृत्युतारायां तृतीयश्चरणस्त्याज्यः । तृतीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिर्मृत्युश्चैते सर्वे शुभाः । अथ प्रसङ्गतो विवाहादिके त्याज्यमाह शौनकः—

गुर्वादित्यव्यतीपाते वक्रातिचारगे गुरौ ।
नष्टे शशिनि शुक्रे वा बाले वृद्धेऽथवा गुरौ ॥
पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरद्यधिकमासके ।
केतूद्गमे निरंशेऽर्के सिंहस्थेऽमरमन्त्रिणि ॥
विवाहव्रतयात्रादि पुनर्हर्म्यगृहादिकम् ।
क्षौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥

अथ गुर्वादित्यमाह रत्नसंग्रहे--

रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ ।

गुर्वादित्यः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥
रविक्षेत्रं तु पैत्र्यक्ष्यं गुरुक्षेत्रं च रेवती ।
मिथः क्षेत्रगतौ तौ चेन्नश्येत किल मङ्गलम् ॥

गर्गः--

एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां यदा तदा ।
गुर्वादित्याख्यदोषोऽयं गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

मुहूर्त्तकल्पद्रुमे--

गुरुदिवाकरयोर्युजि मङ्गलं न शुभकृद्धिषणेऽपि च नीचगे ।
मगध-नीवृति-कोङ्कण-गौडके परमनीचलवात्स बहिः शुभः ॥

अथ वक्रातिचारविचारः चूडामणौ--

वक्रातिचारगे जीवे वर्जयेत्तत्तदन्तरम् ।
व्रतोद्वाहादि चूडायामष्टाविंशतिवासरान् ॥

त्रिकोण ५।९ जाया ७ धन २ लाभ ११ राशौ
वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
यदा तदा प्राह शुभं विलग्नं
हिताय पाणिग्रहणं वसिष्ठः ॥

अथ सिंहस्थगुरुविचारः ।

शान्तिके पौष्टिके यात्रा प्रतिष्ठोद्वाहपूर्वकम् ।
न कुर्यात्सर्वमाङ्गल्यं सिंहे याते बृहस्पतौ ॥

शान्तिकं सिंहस्थात्पूर्वं प्राप्तं तन्न कर्त्तव्यम् । गौतमीं विनाऽन्यत्र न कर्तव्यम् । तथा--

इष्टं पूर्त्तं च चौलादिसंस्कारान्वास्तुकर्म च ।
न कुर्यात्सिंहयाते तु गुरौ देवपुरोहिते ॥
सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अस्यापवादमाह वसिष्ठः--

विवाहो दक्षिणे तीरे गौतम्या नेतरेऽत्र तु ।

रत्नसङ्ग्रहे—

भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ।
विवाहो व्रतबन्धश्च सिंहस्थेऽज्ये न दुष्यति ॥

अत्र विवाहव्रतबन्धावेव न निषिद्धौ, आभ्यामन्यानि शुभकर्माणि निषिद्धान्येव, अपवादस्य सङ्कोचाश्रयत्वादुपलक्षणयोगात् । चिन्तामणौ—

मेषेऽर्के सद्व्रतोद्वाहौ गङ्गागोदान्तरेऽपि च ।
सर्वः सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिङ्गे गौडगुर्जरे ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

मङ्गलानीह कुर्वीत सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा ।
भानौ मेषगते सम्यगित्याहुः शौनकादयः ॥ इति ।

मङ्गलशब्देन व्रतोद्वाहौ । तदुक्तं शार्ङ्गीये—

मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥ इति ।

गर्गः—

वृत्तशत्रुसचिवेऽपि सिंहगे मेषगे च तपने करग्रहः ।
यो लभेत भवतीह साऽचला सौख्यमेति सुभगत्वमक्षयम् ॥

सप्तर्षिपटले—

मघां त्यक्त्वा यदा गच्छेत्फाल्गुनीं च बृहस्पतिः ।
पुत्रिणी धनिनी कन्या सौभाग्यं सुखमेधते ॥

ज्योतिःसारे—

सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागेऽपि विवाहादि विधीयते ॥

कर्त्तव्यानाह—

गर्भाधानादिकाः सर्वाः प्राशनान्ताः क्रियाश्च याः ।
कर्तव्याः सर्वदेशेषु सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥
क्रियमाणं हि प्रत्यब्दं कुलधर्मादिकं च यत् ।
सर्वदेशेषु कर्त्तव्यमित्याहुः सिंहगे गुरौ ॥
माघमासे पौर्णमासी मघायुक्ता यदा भवेत् ।

सिंहस्थस्य गुरोर्दोषस्तस्मिन्वर्षे न चान्यथा ॥

अथ मकरस्थगुरोरपवादमाह लल्लः—

नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।
कालिन्द्या दक्षिणे तीरे मकरस्थो न दोषभाक् ॥

रत्नसंग्रहे—

मृगराशिगते जीवे दिनषष्टिं परित्यजेत् ॥

चूडामणौ—

नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।
गण्डक्याः पश्चिमे तीरे नक्रस्थेज्यो न दोषकृत् ॥
मागधे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतचूडाविवाहं च वर्जयेन्मकरे गुरौ ॥

अथ गुरुशुक्रमौढ्यादिविचारः वृत्तशते—

बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः
पश्चादह्नां त्रितयमुदितः पक्षमैन्द्र्यां क्रमेण ॥
जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमन्यैः शिशू तौ
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥

तथा—

चौलोपनयने चैव विवाहोद्यापनादिकम् ।
वेदारम्भं गृहारम्भं महारुद्रं तथैव च ॥
देवतानां प्रतिष्ठां च गोदानं स्नातकं च यत् ।
व्रतप्रारम्भणं चैव नववध्वाः प्रवेशनम् ॥
वास्तुकर्म महायज्ञमुपाकरणमेव च ।
विलम्बितमेतत्कार्यं महादानादिकं च यत् ॥
बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमिते गुरौ ।
मलमासेऽपि चैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति ।

सङ्ग्रहे—

गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले मल्लिकार्जुने
अयने विषुवे चैव चातुर्मास्यव्रतेषु च ॥

उत्सवेषु च सर्वेषु सीमन्त ऋतुकर्मसु।
सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते॥

प्रतिदिनास्तनिषेधमाह रत्नमालाटीकायाम्—

अस्तदोषस्तु न ग्राह्यः प्रतिदैवासिको बुधैः।
नास्तदोषः सदा भानोर्मैत्रे चेन्दोर्न नीचता॥

प्रतिदैवासिको—भचक्रवशात्प्रतिदिनजोऽस्तः—

विशाखायाश्चतुर्थेऽशे यावत्तिष्ठति शीतगुः।
तावन्नीचगतो ज्ञेयः परतो नैव दोषभाक्॥

अथ लुप्तसंवत्सरलक्षणमाह। लल्लः—

पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णे वत्सरे गुरुः।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः परगेहगतो यदा॥

तथा—

अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः॥

अस्य सर्वराशिसाधारण्येन प्राप्तौ क्वचिदपवादमाह च्यवनः—

मासान्दशैकादश वा प्रभुज्य राशेर्यदा राशिमुपैति जीवः।
भुङ्क्ते न पूर्वं च पुनस्तथा हि न लुप्तसंवत्सरमाहुरार्याः॥

तथा—

वृषे मेषे झषे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः।
न तत्र काललोपः स्यादित्याह गालवो मुनिः॥

अथाधिसंवत्सरविचारः उत्तरसौरे—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः।
अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयम्॥
वर्जनीया प्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम्।
स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केऽप्याहुरधिमासवत्॥

मध्यमगणनया गुरुसंक्रान्तिरहितश्चान्द्रवत्सरोऽधिवत्सरः। तत्र बृहस्पतिसवादि न कार्यम। स्फुटगणनया गुरुसंक्रान्तिरहितो यश्चान्द्रो वत्स-

रस्तस्मिन्नधिमासवत्काम्यादिकं वर्ज्यमिति केचिन्मन्यन्ते । कल्पद्रुमे-

चेत्स्पष्टया वाऽप्यथ मध्यगत्या राश्यन्तरं यत्र च चान्द्रवर्षे ।
गुरुर्न यायादधिवत्सरोऽधिमासेन तुल्यः स शुभेषु वर्ज्यः ॥

अथ ग्रहणात्पूर्वं परं त्याज्यमाह हेमाद्रौ-

त्रयोदश्यादिकं वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
खण्डग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम् ॥

ग्रहणात्पूर्वोत्तरदिनमित्यर्थः । मदनरत्ने नारदः -

उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहमखिलग्रहे ।
निखिले त्रिदिनं नेष्टं नेष्टं तद्भमृतुत्रयम् ॥

मुहूर्तचिन्तामणिटीकायाम्-

चन्द्रसूर्योपरागेषु त्र्यहं पूर्वं शुभं त्यजेत् ।
सप्ताहमशुभं पश्चात्स्मृतं ग्रहणसूतकम् ॥

आङ्गिराः--

सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धग्रासे दिनत्रयम् ।
त्र्यङ्ग्येकाङ्गुलतो ग्रासे दिनमेकं विवर्जयेत् ॥

गुरुः—

ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्ग्रस्तोदये तथा ॥

कश्यपः--

ग्रस्तोदये परो दोषो ग्रस्तास्तेऽर्वाक्शशीनयः ॥

यस्मिन्नक्षत्रे ग्रहणं तन्नक्षत्रं त्याज्यमाह नारदः--

ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ॥ इति ।

गुरुः--

नित्ये नैमित्तिके काम्ये जपहोमक्रियादिषु ।
उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

शुभदोत्पाता वराहसंहितायाम्—

चण्डीशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः।
परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः॥
द्रुमे स्यान्न रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमः।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शुभाय मधुमाधवे॥

एते यद्दिने जायन्ते तद्दिनमेकमेव त्यजेत्। अथाशुभोत्पाता, नारदः—

देवता यत्र नृत्यन्ति पतन्ति प्रज्ज्वलन्ति वा।
मुहू रुदन्ति गायन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति च॥
वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं पयो जलम्।
अधोमुखाश्च तिष्ठन्ति स्थानात्स्थानं व्रजन्ति वा॥
एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमासु च।
गन्धर्वनगरं चैव दिवा नक्षत्रमण्डलम्॥
महोल्कापतनं काष्ठतृणरक्तप्रवर्षणम्।
गन्धर्वगेहं दिग्दाहं भूमिकम्पं दिवा निशि॥
अनग्नौ च स्फुलिङ्गाः स्युर्ज्वलनं च विनेन्धनम्।
निशीन्द्रचापमण्डूकशिखरं श्वेतवायसम्॥
दृश्यन्ते विस्फुलिङ्गाश्च गोगजाश्वोष्ट्रगास्ततः।
जन्तवो द्वित्रिशिरसो जायन्ते वाऽपि योनिषु॥

एते यद्दिने जायन्ते तद्दिनादारभ्य सप्त दिनानि वर्ज्यानि। उक्तं च—

त्रिविधोत्पाततश्चोर्ध्वं सिंहिकासुतदर्शने।
सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादि मङ्गलम्॥ इति।

अथ वाग्दानम्। धर्मप्रवृत्तौ—

कुर्याद्वैवाहिके मासि वाग्दानं द्विजसत्तम!।
कलशेन समायुक्तं सम्पूज्य गणनायकम्॥

चूडारत्ने—

वाग्दानं फलदानं च मासे वैवाहिके तथा।
मघोः पौषस्य चोर्जस्य कर्तव्यं बहुले दले॥

ज्योतिर्निबन्धे—

पुण्याहे च विवाहर्क्षे चित्रावस्वश्विविष्णुभे ।
लब्ध्वा चन्द्रबलं कुर्यान्निश्चयं सत्यया गिरा ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

कर्मणा मनसा वाचा सम्प्रीत्या धर्मवृद्धये ।
दायापत्यसुहृद्वर्गैः समवेतेन निश्चितम् ॥
सम्बन्धगोत्रमुच्चार्य दद्याद्वै कन्यकापिता ।
हस्ते पितुर्वरस्याथ ताम्बूलं साक्षतं फलम् ॥
दास्येऽहं तेऽद्य पुत्राय ममाद्य तव पुत्रिका ।
सफलं साक्षतं दद्याद्यथा च नः परस्परम् ॥

अथास्य प्रयोगः । देशकालौ स्मृत्वा "एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहं करिष्ये । तदङ्गगणपतिपूजनमहं करिष्ये" गणपतिं पूजयित्वा कलशस्थापनं च कृत्वा, अमुकगोत्रस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकशर्मणः पुत्राय अमुकनाम्ने वराय, तथैव कन्यापक्षे, अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरान्वितस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्रीं अमुकशर्मणः पौत्रीं अमुकशर्मणः पुत्रीं अमुकीनाम्नीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्ये" इति सङ्कल्प्य, वाचा सम्प्रददे ।

अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबे दशदोषविवर्जिते ।
इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ ॥

इत्युक्त्वा वस्त्रप्रान्ते तानि पूगीफलानि प्रक्षिप्य प्रतिष्ठामन्त्रेण 'मनो जूति'रित्यादिना वस्त्रं बध्वा ग्रन्थिं चन्दनेनार्चयेदित्याचारप्राप्तम् । इति परस्परम् । ततो दाता––

वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थे स्वीकृता त्वया ।
कन्याऽवलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

ततो वरपिता—

वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया ।

वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

इति परस्परं मन्त्रं पठेत्। भ्रात्रादौ स्वीकर्तरि भ्रात्रर्थं मित्रार्थमित्यूहः कार्यः। इति वाग्दानम्। अथ कन्यावरणम्। चूडारत्ने—

विश्वर्क्षपूर्वात्रयकर्णयुग्मस्वात्यग्निमैत्रैश्च विवाहभैर्वा।
प्रत्यङ्मुखः सन्वरयेत्कुमारीं फलादिभिः प्राग्वदनां सुवेशाम् ॥

धीधर्मकेन्द्रगैः ५।९।१।४।७।१० सौम्यैः
पापैः शत्रुत्रिलाभगैः ६।३।११ ॥
कन्याया वरणं कार्यं जीवे
चोपचयस्थिते ६।३।१०।११ ॥

द्वौ चत्वारोऽष्टौ वा प्रशस्तवेशाः तावतीभिः पुरन्ध्रीभिर्मङ्गलगीतवाद्यैः कन्यागृहमेत्य शुभे वस्त्रपीठे प्राङ्मुखीं सालङ्कारां सुवेशां कन्यामुपवेश्य तद्धस्ते फलताम्बूलादि दद्यात्। ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

भूषणैर्वस्त्रताम्बूलैः फलगन्धाक्षतादिभिः।
शुक्लाम्बरैर्गीतवाद्यैर्विप्राशीर्वचनैः सह ॥
कन्यासमीपमागत्य ब्राह्मणैः सह वा पिता ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

द्वावष्टावथ चत्वारो ब्राह्मणा वेदपारगाः।
इत्युक्त्वा भो द्विजा! ऊचुर्वृणध्वं कन्यकामिमाम् ॥
प्रत्यूचुस्ते द्विजाः सर्वे वयं चेमां वृणीमहे।
उभे वा युगपत्कार्ये तत्र तद्वस्त्रमण्डले ॥
आदौ सम्पादयेत्पश्चाद्विन्यसेत्फलमञ्जलौ।
श्वेताम्बरं नारिकेलं भक्षाद्यं फलमर्पयेत् ॥
प्रदानं यद्दुकूलादि कर्णकण्ठादिभूषणम् ॥

कन्यापिता पात्रस्थतण्डुलेषु शचीं सम्पूज्य प्रार्थयेत्। चूडारत्ने—

घटकारमृदा देवि ? निर्मिता वसुभे ? शचि ?।
वरणानन्तरं पूज्या यावत्पाणिग्रहो भवेत् ॥

"ॐ अदित्यै रास्नाऽसी"ति मन्त्रेणावाह्य पूजयेत् । ततस्तां कन्या प्रार्थयेत् ।

सम्पूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणाश्रयाम् ।
त्रैलोक्यसुन्दरीं दिव्यां गन्धमाल्यवरान्विताम् ॥
सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगम्बराम् ॥
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
एवंविधां कुमारीं तां पूजान्ते प्रार्थयेदिति ॥
देवीन्द्राणि ! नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ! ।
विवाहे भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥
धान्यन्देहि धनन्देहि पशून्देहीन्द्रभामिनि ! ।
यशो देहि सुखन्देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

इति प्रार्थयेत् । ततः पतिपुत्रवतीभिर्नीराजनं कार्यम् । ताम्बूलदक्षिणाभिः सन्तोषिता विप्राः 'श्रीश्चते लक्ष्मीश्चे'ति । "मनोजूति" रित्याद्याशिषः पठेयुः । इति कन्यावरणम् । अथ वरवरणम् । चिन्तामणौ--

धरणिदेवोऽथ वा कन्याकासोदरः
शुभदिने गीतवाद्यादिभिः संयुतः ।
वरवृतिं वस्त्रयज्ञोपवीतादिना
ध्रुवयुतैर्वह्निपूर्वात्रयैराचरेत ॥

ग्रन्थान्तरे चण्डेश्वरः—

उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।
देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन च ॥

इति वरवरणम् ॥ अथ मृदाहरणम् ॥ ज्योतिर्निबन्धे—

कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् ।
नवमे सप्तमे वाऽपि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ॥

तृतीये बीजनक्षत्रे शुभे वारे शुभोदये।
सम्यग्गृहाण्यलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः॥
सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम्।
तत्र मृत्सिकतां श्लक्ष्णां गृहीत्वा पुनरागतः॥
मृण्मयेष्वथ वा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत्।
अनेकबीजसंयुक्तां ततः पुष्पोपशोभिताम्॥

बीजनक्षत्रे-बीजवापननक्षत्रे,

लघुध्रुवचरं मैत्रविशाखामूलभं मघा।
कृषिकर्मणि शस्ता स्याद्रविषष्ठ्यष्टमीं विना॥
राहुभादष्टपर्यन्तं द्वादशं षोडशोन्मितम्।
विंशं चतुर्विंशतितो बीजवापे न शोभनम्॥

राहुनक्षत्रा (१।२।३।४।५।६।७।८।१२।१६।२०।२४।२५।२६।२७)

दशुभान्येतानि। शौनकः--

आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च।
हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गलेऽङ्कुरवापनम्॥

बृहस्पतिः--

आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योऽङ्कुरार्पणम्॥

इति मृदाहरणम्। अथ विवाहात् प्राक्कर्तव्यमाह। चूडारत्ने--

दलनं कण्डनं चैव व्यञ्जनं मोदकानि च।
यवारमण्डपं वेदी कुङ्कुमं वर्णकस्तथा॥
चुल्ल्यादिकर्म शच्यार्चा गृहसम्मार्जनादिकम्।
सर्वं विवाहभैः कार्यं विवाहङ्गतयाऽऽगतम्॥

दैवज्ञमनोहरे—

मूलेन्द्ररुद्रश्रवणार्कपौष्णाविश्वेशाचित्राऽनलरेवतीषु।
संस्थापनं काञ्जिककुण्डिकाया वारे रवेर्भूमिसुतस्य शस्तम्॥

ततो विवाहादिषु मण्डपप्रकारमाह। वसिष्ठः--

षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम्।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदीं प्रकल्पयेत् ॥
अष्टहस्तन्तु रचयेन्मण्डपं वा द्विषट्करम् ॥

नारदः--

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णैर्वामभागे स्वसद्मनः ॥

अन्यः पक्षो धर्मप्रवृत्तौ—

कन्याहस्तैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा
वेदीं कुर्यात्कूर्मपृष्ठान्नताङ्गाम् ॥
रम्ये हर्म्ये निर्गमाद्वामभागे
जायापत्योराशिषो वाचयित्वा ॥

अथ वा--

सप्तवर्षा यदा कन्या पञ्चहस्ता च वेदिका ।
पञ्चवर्षा यदा कन्या सप्तहस्ता च वेदिका ॥
वामे गृहस्य वेदी स्याद्विवाहे चोपनायने ।
सर्वेषामेव शाखीनां विना वाजसनेयिनाम् ॥

अथ व्रतबन्धवेदी—

प्राक् प्रत्यगर्द्धपदषट्कयुक्तामुदीच्ययाम्यानि पदानि पञ्च ।
एवंविधा ज्योतिषरत्ननिर्मिता बटोः शतायुर्भवतीह वेदिका

अन्यः पक्षो धर्मप्रवृत्तौ—

आचार्यस्य पदैः षड्भिश्चतुर्भिरथ वा करैः ।
विस्तृता चतुरस्रा च बटोर्वेदी करोन्नता ॥

अथ वेद्याः पश्चिमभागे भित्तिलक्षणमाह । धर्मप्रवृत्तौ--

लम्बा भित्तिर्द्विहस्ता च द्वात्रिंशदङ्गुलोन्नता ।
प्राग्वद्वेद्या विवाहे च विस्तृता द्वादशाङ्गुला ॥
अष्टावष्टौ प्रकुर्वीत सोपानान्यथ पार्श्वयोः ।
तदग्रे कुण्डलाकारमिति यज्ञविदां मतम् ॥

सोपानकरणं पश्चिमभागे। वेद्याश्चतुर्हस्तपरिमितत्वं सोपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम्। अथ प्राच्यशिष्टसम्मतं मण्डपादौ स्तम्भनिवेशनमाह—

सूर्येऽङ्गनासिंहघटेषु ५।६।७ शैवे
स्तम्भोऽलिकोदण्डमृगेषु ८।९।१० वायौ ॥
मीनाजकुम्भे ११।१२।१ निर्ऋतौ विवाहे
स्थाप्योऽग्निकोणे वृषयुग्मकर्के २।३।४। ॥

चूडारत्ने—

षष्ठे तृतीये नवमेऽह्नि लग्नतः पूर्वं न वर्णो न यवारमण्डपौ ॥ इति।

तस्मादर्वाङ्मासमध्ये कार्यो यो राजमण्डपः ॥

ततस्तैलवन्दनं चूडारत्ने—

व्रते देवप्रतिष्ठायां विवाहे पुरुषस्त्रियोः।
तैलं तन्मन्त्रतो धार्यं विमलं प्राङ्मुखस्थयोः ॥
रजकी तैलमादाय कन्यकामभिषिञ्चति।
निशायाः प्रथमे यामे नागवल्लीदलेन तु ॥
शचीं सम्पूज्य विधिवत्ततस्तैलाभिषेचनम्।
कन्यायाश्च तदुच्छिष्टतैलेनाभि(१) वरस्य च ॥
आदौ स्त्रीवरणं दानं तैलं वेदी च मण्डपम्।
तस्माल्लग्नदिने सर्वं वरणाद्यन्तु कारयेत् ॥

एतत्सर्वमादौ कन्यागृहे कार्यं पश्चाद्वरगृहे कुर्यादित्यर्थः। कन्यापिता विवाहात्पूर्वदिने गणपतिपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कुर्यात्। एवं वरपिताऽपि स्वगृहे कुर्यात्। तथा च शौनकः—

पुण्ये मुहूर्त्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद्द्विजः।
तदाभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात्स्वस्ति च वाचयेत् ॥

विवाहात्पूर्वमिति शेषः। वरानयनमाह। ततः कन्यापिता सपत्नीकः सबान्धवो वरानयनार्थं वाहनं गृहीत्वा वरगृहमेत्य वरं यथाविभवं वस्त्रा-

(१) अभिषेचनमित्यर्थः।

दिना पूजयेत् । ततो वरः कृतकौतुकमङ्गलश्चारुभूषणवेशो यथाविभवमश्वादियानेन श्रुतिवाद्यघोषैर्वधूगृहमागच्छेत् । उक्तं च विधानपारिजातके--

अपरेद्युः कृतस्नानो धृतधौताम्बरद्वयः ।
भूषितो गन्धमाल्याद्यैः शकुनेन समन्वितः ॥
कृतकौतुकवेशश्च मित्रबान्धवसंयुतः ।
यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च वधूगृहम् ॥

वरयानमाह हिरण्यकेशीये-"आनयत्यस्मै रथमश्वं हस्तिनं वेति" ।
अत्र विशेषमाह अध्यात्मरामायणे विश्वामित्रं प्रति जनकवचनम्—

ततोऽब्रवीन्मुनिं राजा सर्वशास्त्रविशारदः ।
भोः कौशिक मुनिश्रेष्ठ ! पत्रं प्रेषय सत्वरम् ॥
राजा दशरथः शीघ्रमागच्छतु सपुत्रकः ।
विवाहार्थं कुमाराणां सदारः सह मन्त्रिभिः ॥
तथेति प्रेषयामास दूतांस्त्वरित विक्रमान् ।
ते गत्वा राजशार्दूलं रामश्रेयो न्यवेदयन ॥
श्रुत्वा रामकृतं राजा हर्षेण महता वृतः ।
मिथिलागमनार्थाय त्वरयामास मन्त्रिणः ॥
गच्छन्तु मिथिलां सर्वे गजाश्वरथपत्तयः ।
रथमानय मे शीघ्रं गच्छाम्यद्यैव मा चिरम् ॥
वसिष्ठस्त्वग्रतो यातु सदारः सहितोऽग्निभिः ।
राममातॄः समादाय मुनिर्मे भगवान्गुरुः ॥
एवं प्रस्थाप्य सकलं राजर्षिर्विपुलं रथम् ।
महत्या सेनया सार्द्धमारुह्य त्वरितो ययौ ॥
आगतं राघवं श्रुत्वा राजा हर्षसमाकुलः ।
प्रत्युज्जगाम जनकः शन्तानन्दपुरोधसा ॥
यथोक्तपूजया पूज्यं पूजयामास सत्कृतम् ॥ इति ।

तद्द्वारि यथाचारं पतिपुत्रवतीभिर्वधूमात्रा च नीराजनाक्षतारोपणादिभि

संस्कृतोऽन्तः प्रविश्य, तथा च विधानपारिजातके--

तस्य द्वाराद्बहिः स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमुखागतैः ।
गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
कृताऽभ्युद्गमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

देशान्तरे वधूगृहं चेत्तदाऽऽह चूडारत्ने--

देशान्तरे विवाहश्चेन्मध्येऽद्रिर्वा महानदी ।
गव्यूतित्रयपर्यन्तं स्वगृहे देवतार्चनम् ॥

तथा च रेणुः--

देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् ।
व्यवधानं महानद्या गिरेर्वा व्यवधानतः ॥

"गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुग"मित्यमरः । वधूवरयोर्भोजनविषये निर्णयमाह व्यासः—

भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।
उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजाय तु ॥

चूडामणौ--

भुक्तायैव सुतामुपोषितनरो दद्याच्च सावित्रिकाम् ॥ इति ।

विधानपारिजाते बौधायनोऽपि--

स्रग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुज्ञातिभिरतिथिवदर्चितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विणीं भुक्तवतीमिषुहस्तां वधूं समीक्षते" इति ॥

रात्रौ कन्यादानं (चेत्) तत्र भोजने निर्णयमाह—

कन्यादानं निशीथे चेद्दिवा भोजनमाचरेत् ।
उपोषितः सुतां दद्याद्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ॥

स्मृत्यन्तरं —

कन्यादानं निशीथे चेद्दिवा भोजनमाचरेत् ।
पुनः स्नात्वा जपेद्देवीं पिता कन्यां प्रयच्छति

अत्र रात्रौ स्नानं न निषिद्धं ज्योतिर्निबन्धे—

राहुपर्वणि विवाहकर्मणि स्थापने दिविषदां सुतोत्सवे ।
संक्रमे व्रतविधौ न निन्दिता स्नानदानविषये विभावरी ॥

वसिष्ठः—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

इदानीं पूर्वोक्तो मधुपर्कः कार्यः । ततो वेद्यामग्निस्थापनम् । "उपलिप्त उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय" इति सूत्रम् । यत्राग्निस्थापनं तत्रोपलिप्ते उद्धृते अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते देशेऽग्निस्थापनम् । अत्रानेन पञ्चाग्निसंस्कारा लक्ष्यन्ते । ननु परिसमूहनादेरुक्तत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमुच्यते ? सत्यम् उच्यते "यत्र क्वचिद्धोम" इत्यनेनाप्राप्तिः—परिसमूहनादेरग्न्यर्थत्वाद्यत्र यत्राग्निस्थापनं तत्र तत्रैते भवन्ति, यथालिप्ते उपलिप्ते उद्धृते वा अवोक्षितेऽग्निमादधाति इति, "एष एवविधिर्यत्र क्वचिद्धोम" इत्यनेन च होमार्थमग्निस्थापने स्युः, अन्यत्र गृहान्तरेऽग्निगमने मथित्वाऽग्निस्थापने च न स्युः । किञ्च 'एष एव' इत्यनेन यत्र स्वस्थाने स्थितेऽग्नौ स्थालीपाकादिकं क्रियते तत्रापि पञ्चैते स्युः, तन्माभूदित्यनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते । उक्तं च गृह्यकारिकायाम्—-

उपलिप्ताद्युपादानात्केचित्परिसमूहनम् ।
वर्जयेयुरगृह्यार्थमारम्भोऽयमथापरे ॥
विवाहाद्या अगृह्याग्निविषया इत्युदाहृतम् ।
अपि यत्र क्वचिद्धोमः सूत्राच्च प्राप्तिरुच्यते ॥
समूहनादिपञ्चानां स्थालीपाकादिषु स्फुटम् ।
अप्राप्त्यै तस्य तेषामित्युपलिप्तादि सूत्रितम् ॥
स्थापनं मथिताग्नेः स्याद्रोहिण्यां पाणिपीडने ॥

उपलिप्तादिसूत्रेण स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रज्ञप्त्यर्थमिदमिति कर्कः । उपलिप्त उद्धृतावोक्षिते देशेऽग्निमुपसमाधाय विवा

भवतीति भर्तृयज्ञेन सूत्रं योजितम्। "निर्मथ्यमेके विवाहे" सूत्रम्। एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहणे निर्मन्थ्यमारणेयमग्निमिच्छन्ति। "उदगयने" सूत्रम्। उदगयने उत्तरायणे विवाहो भवति। तथा च श्रीपतिः-

गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणेऽपि॥

श्रीधरीयेऽपि—

शरद्वसन्तश्च शुभोऽग्रजानां ग्रीष्मश्च राजन्यविशोः प्रशस्तः।
शूद्रस्य वर्षाः शिशिरोऽखिलस्य लोकस्य पाणिग्रहणं प्रदिष्टः॥

यत्तु सार्वकालमेके विवाहमिति तद्गन्धर्वादिचतुष्टयविषयम्। तथा च गृह्यपरिशिष्टे "धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्येष्विति"। श्रीपतिरपि—

प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षसंज्ञाः कालेपूक्तेष्वेव कार्या विवाहाः।
गान्धर्वाख्यश्चासुरो राक्षसश्च पैशाचो वा सर्वकालं विधेयः॥ इति।

अथ मासाः। तत्र नारदः—

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः।
मध्यमः कार्त्तिको मार्गशीर्षको निन्दिताः परे॥
न कदाचिद्दशर्क्षेषु भानोरार्द्राप्रवेशनात्।
विवाहो देवतानां च प्रतिष्ठा चोपनायनम्॥

तथा च वसिष्ठः—

आर्द्रादिके स्वातिविरामकाले नक्षत्रवृन्दे दशके स्थितेऽर्के।
विवाहचौलव्रतबन्धदीक्षासुरप्रतिष्ठादि न कार्यमेतत्॥

रत्नमालायामपि--

नाषाढप्रभृतिचतुष्टये विवाहो
नो पौषे न च मधुसंज्ञके विधेयः॥ इति।

तथा च मुहूर्तसर्वस्वे--

सौम्यायने रवौ चैत्रहीने माघादिपञ्चके।
आषाढाद्यत्रिभागे स्यान्मार्गशीर्षे परिग्रहः॥

मासानां फलान्याह वीरमित्रोदये वात्स्यः--

माघमासे भवेत्पूज्या कन्या सौभाग्यसंयुता।
फाल्गुने च भवेत्साध्वी वैशाखे मासि पुत्रिणी ॥
धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे सम्पन्ना कार्तिके भवेत् ।
देवपूजारता नित्यं मासे स्यात्सौम्यदैवते ॥
उक्तवर्जेषु मासेषु विवाहं प्राप्नुयाद्यदि ।
तदानीं कन्यका सा स्यात्सुतशीलार्थवर्जिता ॥

सौम्यदैवते-मार्गशीर्षे । तथा च श्रीधरः--

प्रशस्ताः सदा ज्येष्ठवैशाखमाघा-
स्तथा शस्यते फाल्गुनो वै मुनीन्द्रैः ।
विहायाधिमासं सदा दाक्षिणात्याः
सदा मार्गशीर्षं च सोर्जं वदन्ति ॥

मासश्चतुर्विधः सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनभेदात् । तदुक्तं कल्पद्रुमे--

त्रिंशद्दिनं सावन आर्क्ष इन्दोर्भभोगतः संक्रमतस्तु सौरः ।
दर्शावधिश्चैन्दव एष मासः कृष्णादिको विन्ध्यत उत्तरस्याम् ।

वसिष्ठः--

उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रतक्षौरमहोत्सवाद्यम् ।
पर्वक्रिया वास्तुगृहप्रवेशः सर्वं हि चान्द्रेण विगृह्यमेतत् ॥

ऋषिशृङ्गः--

विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमासः प्रशस्यते ॥

वृद्धगर्गः--

विवाहादौ स्मृतः सौरो व्रतादौ सावनः स्मृतः ॥

यत्र सौरचान्द्राभ्यां शुद्धिरुपलभ्यते स उत्तमो विवाहः । एकतर क्षावलंबेन (स) मध्यमः । देशविशेषेण व्यवस्था । ज्योतिर्निबन्धे--

तपतीकृष्णयोर्मध्ये मासश्चान्द्रः प्रशस्यते ।
अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः ॥

तथा—

विन्ध्याद्रेर्दक्षिणे भागे चान्द्रो मासः प्रशस्यते ।
उदग्भागे तु विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते ॥

अथ ज्येष्ठमासे ज्येष्ठस्य पुत्रस्य दुहितुर्वा निषेधमाह भारद्वाजः—

मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयव्रतम् ।
आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

ज्येष्ठायाः कन्याया ज्येष्ठपुत्रेण सह विवाहो नैव स्यात् । तत्र गर्गः—

ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः ।
विवाहो नैव कर्तव्यो यदि स्यान्निधनन्तयोः ॥

मिहिरोऽपि—

ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते ।
तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासो न शस्यते ॥

अनेनाद्यगर्भोत्पन्नयोर्वधूवरयोः सदा निषेध इत्युक्तम् । ज्योतिःसागरे—

कन्यावरौ यदि स्यातामाद्यगर्भसमुद्भवौ ।
तयोरेव भवेज्ज्येष्ठानक्षत्रं चापि वै यदि ॥
ज्येष्ठमासि भवेद्वाऽपि ज्येष्ठापञ्चकमित्यथ ।
कुर्याद्यस्तु नरो मोहादाशु मृत्युर्भवेत्तयोः ॥

वराहः—

द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तौ एकज्येष्ठः शुभावहः ।
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतम् ॥

अस्यापवादमाह बृहस्पतिः—

मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत ॥

चण्डेश्वरः—

कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।
उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत ॥
दशाहं चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः ।
अवलोक्याग्निभं यावन्मुनिः प्राह पराशरः ॥ इति

इति ज्येष्ठमासविचारः ।

अथ जन्ममासादिविचारः ।

रत्नमालायाम्--

जन्मराशि न च जन्मभे तिथौ नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥

शार्ङ्गधरः--

जन्मर्क्षे सति दारिद्र्यं वैरं जन्मतिथावपि ।
जन्ममासेऽपि दौर्भाग्यं जन्मलग्नं शुभावहम् ॥

जन्ममासप्रवृत्तिमाह ग्रहकौमुद्याम्--

आरभ्य जन्मदिवसाद्यावत्रिंशद्दिनं भवेत् ।
जन्ममासः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

अथ व्यवस्थापवादः--

तपतीकृष्णयोर्मध्ये मासश्चान्द्रः प्रकीर्त्तितः ।
कृष्णाया दक्षिणे तीरे जन्मतो जन्ममासकः ॥
अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः ।

राजमार्त्तण्डः--

जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति ।
कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥
जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।
आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥
जातं दिनं दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः ।
जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ता खलु जन्ममासे

चण्डेश्वरः--

जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा ।
ऊढाङ्गनाऽनेकविधानि धत्ते सौख्यानि भोगं खलु बान्धवानाम् ।

इदं द्वितीयगर्भोत्पन्नविषयम् । "आपूर्यमाणपक्षे" सूत्रम् । आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः । अत्र विशेषमाह वसिष्ठः--

आपूर्यमाणपक्षे तु विवाहो ब्राह्मणस्य तु ।

इतरेषान्तु वर्णानां कृष्णपक्षे विधीयते ॥

"पुण्याहे" इति सूत्रम् । पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोपदिष्टे काले । अथ पञ्चाङ्गशुद्धिर्वीरमित्रोदये--

तिथिवारर्क्षकरणयोगाः पचाङ्गसंज्ञिताः ।
पञ्चाङ्गस्य च या शुद्धिः पञ्चशुद्धिरुदाहृता ॥
तच्छुद्धिहीने यत्कर्म तन्निरर्थकमीरितम् ।
त्यजेत्पञ्चाष्टिकं वाऽपि विषसंयुक्तदुग्धवत् ॥

पञ्च अष्टयो यस्मिन्निति पञ्चाष्टिः, अष्टिर्हानिः दोष इति यावत् ।
अथ तिथयः । वसिष्ठः--

एकादशी द्वितीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च विवाहे तु शुभावहाः ॥

गर्गः--

फलं बहुविधं नित्यं पञ्चदश्यां विशेषतः ।
अमायां चैव रिक्तायां करणे विष्टिसंज्ञके ॥
यः करोति विवाहं स शीघ्रं याति यमालयम् ॥

शौनकः--

प्रीतिजननी द्वितीया प्रतिपत्कल्याणमङ्गली कथिता ॥ इति ।

अथ वाराः । व्यासः--

बुधजीवेन्दुशुक्राणां दिनैरेतैर्विवाहिता ।
कन्या सुखमवाप्नोति पुत्रारोग्यधनान्विता ॥

वृद्धगर्गः--

अर्कार्किभौमवाराणां दिनेषु कलहप्रिया ।
सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥

अथ नक्षत्राणि । वसिष्ठः--

तिस्रोत्तरा मूलमघान्त्यमैत्रप्राजेशचन्द्रार्कसमीरभेषु ।
तदा प्रशस्तः खलु कन्यकानां पाणिग्रहोऽन्येषु विवर्जितस्तु ॥

अत्र विशेषश्चतुर्वर्गचिन्तामणौ कालखण्डे—

आद्ये मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च ।
रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशनः ॥

अथ योगाः । शौनकः—

व्यतीपातवैधृतिपरिघे शूले च वित्तहानिः स्यात् ।
सौभाग्यसुखानि स्युः प्रीत्यादिषु शेषयोगेषु ॥

अथ करणानि । बृहस्पतिः—

शकुन्यादिचतुष्केषु करणेष्वपि विष्टिषु ।
कुलिकेषु शुभं वर्ज्यमशुभान्येव कारयेत् ॥

अथ लग्नानि । श्रीधरीये—

श्रेष्ठास्तौलियमाङ्गनाघटधनुर्गोकर्किकण्ठीरवाः ।
मध्याः सौम्ययुतास्तथोर्ध्ववदनाः सर्वे विवाहे हिताः ॥

अथ नवांशफलम् । वसिष्ठः—

द्विभर्तृका मेषनवांशके स्याद्वृषांशके स्यात्पशुशीलयुक्ता ।
धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुलीरकांशे कुलटाऽतिहिंस्रा ॥
सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके वित्तयुता सुशीला ।
तुलांशके सर्वगुणास्पदा सा कीटांशके निःस्वतरा कुशीला ॥
चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीयभागेऽन्यसक्ता मलिना गदार्ता ।
निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे त्रिभर्तृका योगरता विशीर्णा ॥
मीनांशके भर्तृसुखार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षितेऽपि ।
तस्मात्सदैवोक्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहं गुणसम्प्रवृद्ध्यै ॥
अन्त्यांशकश्चेद्विशुभांशकानां मध्ये य एको न शुभप्रदः सः ।
स एव वर्गोत्तमसंज्ञकश्चेच्छुभप्रदश्चाखिलमङ्गलेषु ॥
वर्गोत्तमं विनाऽन्त्यांशे विवाहो न शुभप्रदः ॥

अथ संक्रान्तिदोषः । चिन्तामणौ—

अयने विषुवे पूर्वं परं मध्यदिनं त्यजेत् ।
अन्यसंक्रमणे पूर्वाः पराः षोडशनाडिकाः ॥

अन्यच्च--

रव्यादीनां सङ्क्रमे रामः ३ रामा ३
द्वौ २ नन्दाः ९ स्युस्तर्क ६ नाड्योऽष्ट ८ नागाः ८ ॥
नाड्योऽङ्काः स्युः ९ खाङ्कचन्द्राः १९० क्रमेण
वर्ज्याः प्रायोऽर्कस्य दुष्टाः प्रदिष्टाः ॥

अथ युतिदोषो, नारदः--

सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् ।
कुजेन मरण व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता ॥
दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण च ।
प्रकृत्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहं सदा ॥
केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता ।
पापग्रहयुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भवेत् ॥
शुभग्रहयुते चन्द्रे स्वोच्चस्थे मित्रराशिगे ।
दोषाय न भवेल्लग्नं दम्पत्योः श्रेयसे सदा ॥
स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो यदि ।
पापग्रहयुतश्चन्द्रः करोति मरणन्तयोः ॥

अथ विषघटिकादोषः । नारदीये--

खमार्गणा५० वेदपक्षाः२४ खरामा३० व्योमसागराः४० ।
अब्धिचन्द्रा१४ रूपदस्राः२० खरामा३० व्योमबाहवः२० ॥
द्विरामाः३२ खाग्नयः३० शून्यदस्राः२० कुञ्जरभूमयः१८ ।
रूपपक्षा २१ व्योमदस्रा२० वेदचन्द्रा१४श्चतुर्दश१४ ॥
शून्यचन्द्रा१० वेदचन्द्राः१४ षडक्षा५६ वेदबाहवः२४ ।
शून्यदस्राः२० शून्यचन्द्राः१० पूर्णचन्द्रा१० गजेन्दवः१८ ॥
तर्कचन्द्रा१६ वेदपक्षाः२४ खरामा३०श्चाश्विभात्क्रमात् ।
आभ्यः पराः स्युर्घटिकाश्चतस्रो विषसंज्ञिकाः ॥

दैवज्ञमनोहरः—

तिथी१५षु५ नागा८ द्रि७ गिरी ७ षु५ वारिधि४
गजा८ द्रि७ दिक्१० पावक३ विश्व१३ वासवाः१४।
मुनि७ भसंख्या२७ प्रथमातिथेः क्रमात्
परं विषं स्याद्घटिकाचतुष्टयम् ॥
नख२० द्वयं२ द्वादश१२ दिक्१० च शैला७
बाणा५ श्च तत्त्वानि२५ यथाक्रमेण ॥
सूर्यादिवारेषु परं चतस्रो
नाड्यो विषं स्यात्खलु वर्जनीयम् ॥
विवाहादिषु कार्येषु विषनाडीश्च वर्जयेत् ॥
केन्द्रकोणेऽङ्गहीने चेदिन्दुर्विषविनाशकृत् ॥

अथ खार्ज्जूरिकदोषः। तल्लक्षणमाह श्रीपतिः—

एकामूर्ध्वगतान्त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापये-
द्रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्ज्जूरिकं तत्र तु ॥
व्याघातादिषु मूर्ध्नि भं तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदितो दृक्पात एकार्गलः ॥ इति।

अस्यार्थमाह स एव--

व्याघातशूलपरिघव्यतिपातपूर्वगण्डातिगण्डकुलिशेषु सवैधृतेषु।
आदित्यचान्द्रपितृसार्पभदस्रमूलमैत्राख्यतिष्यसुरवर्द्धकिभानि मूर्द्धि

पूर्वो विष्कुम्भः, कुलिशं वज्रः, सुरवर्द्धकिः चित्रा, शेषाः प्रसिद्धाः
एतेषु पूर्वार्द्धोक्तेषु व्याघातादिषु नवसु योगेष्वन्यतमेन योगेन यथाक्र
मपरार्द्धगतेषु पुनर्वस्वादिषु नक्षत्रेषु अन्यतमं नक्षत्रं योजयित्वा तत्र
मूर्ध्नि लेखनीयम्। तदारभ्य प्रादक्षिण्येन सर्वाणि नक्षत्राणि सर्वेषु रे
ग्रेषु लेखनीयानि। तत्र सूर्याचन्द्रमसौ एकरेखास्थौ यदा भवेतां तदा
थस्तद्दृष्टिपातजनित एकार्गलदोषो भवदिति। एकार्गल इति त
संज्ञान्तरम्।

(एकार्गल चक्रम्)

अथ दशयोगचक्रम् । व्यवहारोच्चये--

शून्यै० क१ वेद४ ऋतवो६ दश१० रुद्र११ युक्ता
पञ्चैक१५ नागशिशिराश्च१८ नवैक१९ खाश्वि२० ।
सोऽध्यर्क्षमिन्दुयुतभानुसमन्वितं च
भागश्च देय उडुभिर२७र्दशयोगचक्रम् ॥

लल्लः--

मरुन्मेघाग्निभूपाला मृत्युश्चौरो रुजोऽशनिः ।
कलिर्हानिर्दशोद्वाहे सन्त्याज्यास्ते सदा बुधैः ॥

अस्यापवादः--

लग्नेशवागीशसुरारिवन्द्यैर्बलान्वितैः संयुतवीक्षिताश्च ।
कार्पाससङ्घा इव वह्निमध्ये दशाख्ययोगा विलयं प्रयान्ति ॥

व्यासः--

गुरुणा भृगुणा वाऽपि संयुक्तं दृष्टमेव च ।

दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहम् ॥

अथ महापातदोषः । नारदीये--

यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे ।
अपि सर्वगुणोपेतं दम्पत्योर्मृत्युदं यतः ॥

सङ्ग्रहे तु--

महापातस्य वैधृत्या यावत्कालं स्थितिर्भवेत् ।
तावत्कालं त्यजेत्पूर्वं तावत्कालं त्यजेत्परम् ॥

महापातवैधृतिलक्षणन्तु सूर्यसिद्धान्ते--

एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥
विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः ।
समास्तदा व्यतीपातो भगणार्द्धे तयोर्युतौ ॥
तुल्यांशजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः ।
तादृक्क्रोधोद्भवो वह्निर्लोकाभावाय जायते ॥

सिद्धान्तशिरोमणौ---

पातस्थितिकालान्तर्मङ्गलकृत्यं न शस्यते तज्ज्ञैः ।
स्नानजपहोमदानादिकमत्रोपैति खलु वृद्धिम् ॥

अथ वेधविचारः । स तु पञ्चशालाकासप्तशलाकादिषु ज्ञेयः ।

तत्र पञ्चशलाकावेधमाह--

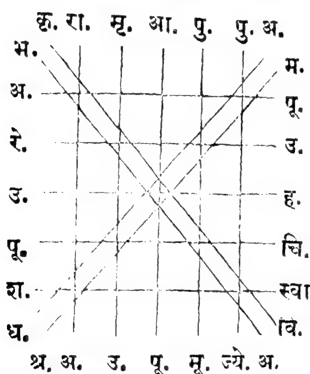
अश्विनी पूर्वफाल्गुन्या भरणी चानुराधया ।
अभिजिच्चैव रोहिण्या कृत्तिका च विशाखया ॥
मृगश्चोत्तरषाढेन पूर्वाषाढा तथाऽऽर्द्रया ।
पुनर्वसुश्च मूलेन तथा पुष्यो हि ज्येष्ठया ॥
धनिष्ठया तथाऽऽश्लेषा मघाऽपि श्रवणेन च ।
रेवत्युत्तरफाल्गुन्या हस्तेनोत्तरभाद्रपत् ॥
स्वात्या शतभिषा विद्धा चित्रया पूर्वभाद्रपत् ।

विद्धान्येतानि वर्ज्यानि विवाहे भानि कोविदैः ॥
रविवेधे च वैधव्यं कुजवेधे कुलक्षयम् ।
बुधवेधे भवेद्वन्ध्या प्रव्रज्या गुरुवेधतः ॥
अपुत्रा शुक्रवेधेन सौरे चन्द्रे च दुःखिता ।
राहौ पररता नारी केतौ स्वच्छन्दचारिणी ॥

अथ चरणवेधमाह--

वेधमाद्यन्तयोरङ्घ्र्योरन्योन्यद्वितृतीययोः ।
पादमेव शुभैर्विद्धे पापविद्धेऽखिलं त्यजेत् ॥
क्रूरैरपि त्यजेत्पादं केचिदूचुर्महर्षयः ।
उपान्त्यपादो ह्यभिजिच्छ्रवणाद्यघटीयुगम् ॥

(पञ्चशलाकाचक्रम्)

अथ सप्तशलाकावेधः--

पूर्वापराः सप्त रेखास्तथा याम्योत्तराः कुरु ।
ईशानकृत्तिकादीनि साभिजित्सहितं लिख ॥
एकरेखास्थयोर्वेधं सर्वकार्ये विलोकयेत् ।
वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने ॥
वेधः पञ्चशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाककः ॥

(सप्तशलाकाचक्रम्)

कृ. रो. मृ. आ. पु. पु. अ.

भ. — म.

अ. — पू.

रे. — उ.

उ. — ह.

पू. — चि.

श. — स्वा.

ध. — वि.

श्र. अ. उ. पू. मू. ज्य. अ.

अस्यापवादः । वशिष्ठः—

लग्ने गुरुः सौम्ययुतेक्षितो वा लग्नाधिनाथो भवगस्तथा वा ।
कालाख्यहोरा तु यदा शुभस्य भवेध्यदोषस्य तदा हि भङ्गः ।

उद्वाहतत्त्वेऽपि—

सद्ग्युत्तनुगे शुभे व्यधभयं नो वाऽऽयगे लग्नपे ।
होरायां च शुभेऽथ वा शशिनि सद्दृष्टेऽपि कार्येरुडोः ॥इ[illegible]

कश्यपः—

क्रूरविद्धं युतं धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तं च क्रूरभम् ।
मणिहेममयं हर्म्यं भूताक्रान्तमिव त्यजेत् ॥

अन्यच्च—

क्रूरैर्विमुक्तं भोग्यर्क्षं क्रूराक्रान्तं च विद्धभम् ।
मुक्ता यावन्न शशिना मुक्तं तावन्न शोभनम् ॥

अथ लत्ता । श्रीपतिः—

ऋक्षं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः
षष्ठं चाष्टममर्कजः स्वपुरतो हन्ति स्फुटं लत्तया ।
पश्चात्सप्तममिन्दुजः स्वनवमं राहुः सितः पञ्चमं
द्वाविंशं परिपूर्णमूर्त्तिरुडुपः सन्ताडयेन्नतरः ॥

पुरः प्रेरिता लत्ता अग्रस्थस्य पृष्ठे लगति । पश्चात्प्रेरिता अग्रे लग
ति । उक्तं च विवाहवृन्दावने—

इति सति द्युसदामभिलत्तने यदनुलत्तनमुक्तमृषिव्रजैः।
तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्षया॥

वराहः--

रविलत्ता वित्तहरी कौजी विनिर्दिशेन्मरणम्।
चान्द्री नाशं कुर्याद्बौधी नाशं वदत्येवम्॥
सौरी मरणं कथयति बन्धुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता।
मरणं लत्ता राहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदन्ति बुधाः॥

अथोपग्रहाः--

सूर्यभात्पंच ५ सप्त ७ ष्ट ८ दि १०-
गिन्द्र १४ तिथयो १५ धृतिः १८।
नवेन्दवः१९ स्वर्गतः२१ स्युः पञ्च
२१।२२।२३।२४।२५ नो भान्युपग्रहाः॥

अथ पातः--

हर्षणवैधृतिसाध्यव्यतीपातगण्डशूलयोगानाम्।
अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितं तत्स्यात्॥

पातो नाम चण्डीशचण्डायुधम्। अथ बाणः--

रस ६ गुण ३ शशि १ नागा ८ब्ध्या ४ ढ्यसङ्क्रान्तियातां
शकमितिरथ तष्टाङ्कै९र्यदा पञ्च शेषः॥
रुगनलनृपचौरं मृत्युसंज्ञश्च बाणो
नवहृत९शरशेपे५शेषकैक्ये सशल्यः॥

द्वितीयप्रकारः—

लग्नाढ्यायाततिथ्यङ्क ९ तष्टाः
शेषे नाग८ब्ध४तर्के६ न्दु १ संख्ये।
रोगो वन्ही राजचौरौ च मृत्यु
र्बाणश्चायं दाक्षिणात्ये प्रसिद्धः॥
नृपाख्यं नृपसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम्।
याने चौरं व्रते रोगं त्यजेन्मृत्युं करग्रहे॥

अथ वज्रः--

तिथिं वारं च नक्षत्रं नवभिश्च समन्वितम् ।
सप्तभि७स्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत् ॥
त्रि३शेषे तु जलं विद्यात्पञ्च५शेषे प्रभञ्जनम् ।
सप्त७शेषे वज्रपातं ज्ञेयं वज्रस्य लक्षणम् ॥

एषामपवादः--

उपग्रहेषु लत्तायां तथा चण्डायुधाह्वये ।
ग्रहोऽस्ति यत्प्रमाणेंऽशे विद्धोंऽशस्तत्प्रमाणकः ॥

अयं परिहारः खार्ज्जूरकेऽपि द्रष्टव्यः । ज्योतिर्निबन्धे--

एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयास्तदोषाः ।
नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्काभ्युदयेऽतिदोषाः ॥
उपग्रहर्क्षं कुरुबाल्हिकेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितं भम् ।
सौराष्ट्रसाल्वेषु च लत्तितं भं त्यजेत्तु विद्धं किल सर्वदेशे ॥

अथाकालवृष्टिदोषः । मुहूर्त्तचिन्तामणौ--

पौषादिमासेषु चतुर्षु वृष्टिर्भवेद्यदाऽकालभवा हि वृष्टिः ।
पदाङ्किता स्यात्पशुमर्त्यपादैर्धरा तदा वृष्टिजदोषमाहुः ॥
अकालवृष्टिप्रभवः स दोषः करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च ।
सीतावियोगप्रभवः सुदीर्घः कोपो यथा दाशरथेर्दशास्यम् ॥

अथ गण्डान्तदोषः । नारदीये--

पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं तथा ।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहे व्रतादिषु ॥

अथ नक्षत्रगण्डान्तः--

सार्पेन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यषोडशांशा भसन्धयः ।
तदग्रभेष्वाद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥
उक्तं च सन्धित्रितयं गण्डान्ते त्रितयं महत् ।
मृत्युप्रदं जन्मयानविवाहस्थापनादिषु ॥

अथ लग्नगण्डान्तम्--

कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः ।
गण्डान्तमन्तरालं स्याद्घटिकार्द्धं मृतिप्रदम् ॥

अथ दुर्मुहूर्त्तदोषः । वीरमित्रोदये--

भास्करादिषु वारेषु ये मुहूर्त्ताश्च निन्दिताः ।
विवाहादिषु ते वर्ज्या अपि लक्षगुणैर्युताः ॥

मुहूर्त्तलक्षणमाह कश्यपः--

अह्नः पञ्चदशो भागो मुहूर्त्तोऽथ तथा निशि ।

तांश्चाह श्रीपतिः--

रुद्राहिमित्रपितरो वसुवारिविश्वे
वेधा विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नी ॥
नक्तञ्चरेशवरुणार्यमणो भगश्च
प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्त्ताः ।
निशामुहूर्त्ता गिरिशाजपादाहिर्बुध्न्यपूषाऽश्वियमाग्नयश्च ।
विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतित्वष्टृसमीरणाश्च ॥
रवावर्यमा ब्रह्म रक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्यं बुधे चाभिजित्स्यात्।
गुरौ तापरक्षौ भृगौ ब्राह्मपित्र्ये शनावीशसर्पौ मुहूर्त्ता निषिद्धाः ॥

अथ वारदोषाः । नारदः--

न हिता वारदोषा ये सूर्यवारादिषु क्रमात् ।
अपि सर्वगुणोपेतास्ते वर्ज्याः सर्वमङ्गले ॥

मुहूर्त्तसर्वस्वे--

अर्कवारे चतुर्थश्च सोमे सप्तमितस्तथा ।
द्वितीयो भौमवारे तु बुधवारे तु पञ्चमः ॥
अष्टमो गुरुवारे स्यात्तृतीयः शुक्रवासरे ।
शनौ षष्ठो ह्यर्धयामः शुभे त्याज्यो मनीषिभिः ॥
प्रहरस्य चतुर्थांशं रविवारे चतुर्दशम् ।
सोमे तु द्वादशं भौमे दशमं च बुधेऽष्टमम् ॥

षष्ठार्कं वेदनवममेकनेत्रं रवेर्दिनात् ।
दुर्मुहूर्त्तं दिवा रात्रावष्टमं भृगुसोमयोः ॥
भौमवारे सप्तमं च सर्वकार्ये विलोकयेत् ।

चिन्तामणावपि—

कुलिकः कालवेला च यमघण्टश्च कण्टकः ।
वाराद्द्विघ्ने क्रमान्मन्दे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥

(स्पष्टबोधार्थमेतेषां चक्रम्)

वासराः सूर्यादिकाः	सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.
कुलिकः	१४	१२	१०	८	६	४	२
कालवेला	८	६	४	२	१४	१२	१०
यमघण्टः	१०	८	६	४	२	१४	१२
कण्टकः	६	४	२	१४	१२	१०	८
अर्द्धयामघटिकाः	४	७	२	५	८	३	६

अस्यापवादमाह गर्गः—

विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदा तु हिमालयम् ।
यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते ॥
मत्स्याङ्गमगधान्ध्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत् ।
काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्धयामस्तु सर्वतः ॥

नारदः—

बृहस्पतिः केन्द्रगो वा शुक्रो वा यदि वा बुधः ।
एतेषां दोषसङ्घानां करोत्येव न संशयः ॥
गुरुरेकोऽपि लग्नस्थः सकलं दोषसञ्चयम् ।
विनाशयति घर्मांशुरुदितस्तिमिरं यथा ॥ इति ।

चिन्तामणिटीकायामपि--

वारेशे सबले वापि बलाढ्ये लग्नगे शुभे।
कुलिको दिनदोषस्तु विनश्यति न संशयः॥

अथ लग्नानामन्धादिदोषाः। वशिष्ठः—

मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्त्तिताः।
नृयुकर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्त्तिताः॥
तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा।
धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्त्तितौ॥
कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवा रात्रौ यथाक्रमम्॥

अनेन तस्मिन्कालेऽन्धादिलग्नानि वर्ज्यानीत्यर्थः।

दारिद्र्यं बधिरतनौ दिवाऽन्धलग्ने
वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने।
पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः
सर्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः॥

एषामपवादमाह कश्यपः--

काणपङ्ग्वन्धबधिरमासशून्याश्च राशयः।
गौडमालवयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गर्हिताः॥

अथोदयास्तशुद्धिः। तत्र नारदः--

लग्नलग्नांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ।
न चेद्वाऽन्योन्यपतिना शुभमित्रेण वा तथा॥
वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ।
एवं तौ न युतौ दृष्टौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे॥

अथाष्टमलग्नदोषः--

दम्पत्योरष्टमं लग्नमष्टमो राशिरेव च।
यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्मरणप्रदः॥
स राशिः शुभसंयुक्तो लग्नं वा शुभसंयुतम्।
लग्नं विवर्जयेद्यत्नात्तदंशांश्च तदीश्वरान्॥

दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः ।
अर्थहानिस्तयोर्यस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥
जन्मराश्युद्गमं चैव जन्मलग्नोदयं शुभम् ।
तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥

अस्यापवादमाहतुः कश्यपबृहस्पती--

जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ ।
जन्मराश्यष्टमर्क्षोत्थो दोषो नश्यति भावतः ॥

कालप्रदीपे--

कर्तुः षष्ठं त्यजेल्लग्नं क्षौरोद्वाहगतीर्विना ।
मृतिं व्ययं च सर्वत्र एकमित्राधिपादतः ॥ इति ।

गुरुः—

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यप्यष्टमलग्नोत्थं दोषमाशु व्यपोहति ॥
मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं
लग्नं यदा नाष्टमदोषकृद्भवेत् ॥

अथ षड्वर्गबलम् । नारदीये--

त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते ।
लग्नत्रिभागो द्रेष्काणो नवांशोऽपि नवांशकः ॥
द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः ।
षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशा इमे स्मृताः ॥
मेषवृश्चिकयोर्भौमस्तुलावृषभयोः सितः ।
कन्यामिथुनयोर्बौधः कर्कटस्य पतिः शशी ॥
चापान्त्ययोर्गुरुः स्वामी शनिर्मकरकुम्भयोः ।
रविः सिंहस्य वै तेषामंशानामाधिपा इमे ॥
शुक्रचन्द्रज्ञगुरवः शुभा ह्यन्ये शुभेतराः ।
क्षीणः शशी तथाऽन्ये च पापयुक्तो बुधोऽशुभः ॥
होरयोरोजराशौ तु रवीन्दू क्रमतः पती ।

समराशौ तु चन्द्रार्कौ होरेशौ क्रमतो वदेत् ॥
स्युर्द्रेष्काणेषु चाद्येषु नव राशीश्वराः क्रमात् ।
नवमांशा मेषसिंहचापेष्वजादयः क्रमात् ॥
क्रमाद्गोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः ।
तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः ॥
अलिकर्कटमीनेषु क्रमात्स्युः कर्कटादयः ।
लग्नराशिं समारभ्य द्वादशांशेश्वराः क्रमात् ॥
कुजार्कीड्यज्ञशुक्राणां बाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः ।
भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात् ॥
सौम्यः स्वमित्रजः श्रेष्ठो रिपुक्रूरभवोऽशुभः ।
क्रूरमित्रभवो मध्यो मिश्रैर्मिश्रफलं च तैः ॥

षड्वर्गापवादः । चूडामणौ--

मुहूर्त्तलग्नषड्वर्गकुनवांशग्रहोद्भवाः ।
ये दोषास्तान्निहन्त्येको यत्रैकादशगः शशी ॥

अथ कर्तरीदोषः । नारदीये --

लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्तरी स्यादृजुवक्रयोश्च ।
तावेव शीघ्रौ यदि वक्रचारौ न कर्तरी चेति पितामहोक्तिः ॥

लग्नाद्व्रिरिःफगौ क्रूरौ त्रयमेव समांशकम् ।
तदा कर्तरिदोषोऽयं नान्यथा भावजं फलम् ॥
क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथवा करग्रहणम् ।
ते यमसदनाभिमुखं गमनं वाञ्छन्ति कन्यायाः ॥

कर्तरीदोषापवादः । वशिष्ठः--

पापयोः कर्तरीकर्त्रोर्नीचशत्रुगृहस्थयोः ।
यदा चास्तगयोर्वाऽपि कर्तरी नैव दोषदा ॥
विधोर्धनायगे शुभग्रहेऽथ वाऽन्त्यगे गुरौ ।
न कर्तरी भवत्यहो जगाद बादरायणः ॥

अथ जामित्रदोषविचारः--

जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः ।
तस्माल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्जयेत् ॥
लग्नस्थाः शुभखचराः कुर्वन्ति विवाहिताम् ।
सप्तभिरब्दैः क्रूराश्च विलग्नगा विधवाम् ॥
सप्तमगाः सकलखगाः सप्तभिरब्दैः सप्तमासैश्च ।
दम्पत्योः सह मरणं यमरक्षितमपि कुर्वन्ति ॥
शशिलग्ननवांशकात्खलो यदि खेटः शरसायकां५५शके ।
अयमन्यगुणैर्न हन्यते निबिडैरत्युपसर्गडम्बरः ॥

अथ जामित्रापवादः--

स्वोच्चेऽथ वा स्वभवने स्फुरदंशुजालः
सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो वा ।
जामित्रकारिपरिचिन्तितदोषराशिं
हत्वा ददाति बहुशः सुखमेव चन्द्रः ॥

ज्ञानमञ्जर्याम्--

लग्नाधिपः सप्तमरांशसंस्थः क्रूरोऽपि सौम्यो यदि वा विवाहे ।
तदा महादोषशतं निहन्ति पुत्रादिसौख्यं सुभगां करोति ॥
जामित्रगो यदि भवेदुशना बुधश्च
गीर्वाणवन्द्यसचिवः सितपक्षचन्द्रः ।
कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषा-
न्सौभाग्यदाः शुभगदाः खलु काव्यमुख्याः ॥

अथ रिःफषडष्टेन्दुदोषः । वीरमित्रोदये—

षडष्टरिःफगे चन्द्रे लग्नादोषः स्वसंज्ञकः ।
तल्लग्नं वर्जयेद्यत्नाज्जीवशुक्रसमन्वितम् ॥
उच्चगे नीचगे वाऽपि मित्रगे शत्रुराशिगे ।
अपि सर्वगुणोपेतं दम्पत्योर्निधनप्रदम् ॥

अस्यापवादमाह वशिष्ठः---

जन्मेशमृत्यू राशीशौ मिथो मित्रे यदा तदा।
जन्माष्टमर्क्षे चन्द्रश्च दोषो भङ्गमवाप्नुयात्॥

अथ भृगुषष्ठदोषः। नारदीये—

भृगुषष्ठाख्यागो दोषो लग्नात्षष्ठगते सिते।
उच्चगेऽशुभसंयुक्ते तल्लग्नं सर्वथा त्यजेत्॥

अस्यापवादमाह--

नीचगते तुरीये वा शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा।
भृगुषट्कस्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः॥

अथ कुजाष्टमदोषः। नारदीये--

कुजाष्टमो महादोषो लग्नादष्टमगे कुजे।
शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत्तत्तुङ्गगे यदि॥ इति।

अस्यापवादः--

अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा।
कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते॥

अथ भावफलान्युच्यन्ते। तत्र वराहः--

मूर्त्तौ करोति विधवां दिनकृत्कुजश्च
राहुर्विपन्नतनयां रविजो दरिद्राम्।
शुक्रः शशाङ्कतनयश्च गुरुश्च साध्वी-
मायुःक्षयं च कुरुतेऽथ विभावरीशः॥
कुर्वन्ति भास्करशनैश्चरराहुभौमा
दारिद्र्यदुःखमतुलं नियतं द्वितीये।
वित्तेश्वरीमविधवां गुरुशुक्रसौम्या
नारीं प्रभूततनयां कुरुते शशाङ्कः॥
सूर्येन्दुभौमगुरुशुक्रबुधास्तृतीये
कुर्युः सदा बहुसुतां धनभागिनीं च।

व्यक्तं दिवाकरसुतः सुभगां करोति
मृत्युर्ददाति नियतं खलु सैंहिकेयः ॥
स्वल्पं पयःस्रवति सर्वसुते चतुर्थे
दौर्भाग्यमुष्णकिरणः कुरुते शशी च ।
राहुः सपत्नमपि च क्षितिजोऽल्पवित्तां
दद्याद्भृगुः सुरगुरुश्च बुधश्च सौख्यम् ।
नष्टात्मजां रविकुजौ खलु पञ्चमस्थौ
चन्द्रात्मजो बहुसुतां गुरुभार्गवौ च ।
राहुर्ददाति मरणं शनिरुग्ररोगान्
कन्याविनाशमचिरात्कुरुते शशाङ्कः ॥
षष्ठाश्रिताः शनिदिवाकरराहुजीवाः
कुर्युः कुजश्च सुभगां श्वशुरेषु भक्ताम् ।
चन्द्रः करोति विधवामुशना दरिद्रा-
मस्थां शशाङ्कतनयः कलहप्रियां च ॥
सौर्यारजीवबुधराहुरवीन्दुशुक्रा
दद्युः प्रसह्य खलु सप्तमराशिसंस्थाः ।
वैधव्यबन्धनकुलक्षयवित्तनाशं
व्याधिप्रवासमरणानि यथाक्रमेण ॥
स्थानेऽष्टमे गुरुबुधौ नियतं वियोगं
मृत्युं शशी भृगुसुतश्च तथैव राहुः ।
सूर्यः करोत्यविधवां सुरुजां महीजः
सूर्यात्मजो धनवतीं पतिवल्लभां च ॥
धर्मे स्थितां भृगुदिवाकरभूमिपुत्रा
जीवश्च धर्मनिरतां शशिजः सरोगाम् ।
राहुश्च सूर्यतनयश्च करोति वन्ध्यां
कन्याप्रसूतिजठरां कुरुते शशाङ्कः ॥

राहुर्नभस्थलगतो विधवां करोति
पापे रतिं दिनकरश्च शनैश्चरश्च।
मृत्युं कुजोऽर्थरहितां कुलटां च चन्द्रः
शेषा ग्रहा धनवतीं सुभगां च कुर्युः॥
आये रविर्बहुसुतां सधनां च चन्द्रः
पुत्रान्वितां क्षितिसुतो रविजो धनाढ्याम्।
आयुष्मतीं सुरगुरुः शशिजः समृद्धां
राहुः करोत्यविधवां भृगुजोऽर्थयुक्ताम्॥
अन्ते गुरुर्धनवतीं दिनकृद्दरिद्रां
चन्द्रो धनक्षयकरीं कुलटां च राहुः।
साध्वीं भृगुः शशिसुतो बहुपुत्रपौत्रां
यां च प्रशस्तहृदयां रविजः कुजश्च॥ इति।

अथ गोधूलिकं लग्नमाह—

घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं स्मृतम्।
शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन॥

भूपालवल्लभे—

विप्रस्य घटिकाऽलाभे दातव्यं गोरजो बुधैः।
सङ्कीर्णे गोरजः शस्तं पदेषु द्वितयं शुभम्॥

नारदः—

प्राच्यानां च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम्।
गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहेषु योजयेत्॥

अथ गोधूलिकसमयज्ञानमाह—

पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्ततौ स्यादर्धास्ते तत्समये गोधूलिः।
सम्पूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्याः सकलशुभकर्मादौ॥

मार्गादिचतुष्टये गोलसदृशे रवौ यदा तदा गोधूलिकं ज्ञातव्यम्। उष्णकाले अर्धास्ते सूर्ये जाते सति तदा गोधूलिकम्। वर्षाकाले सम्पू-

र्णास्ते रवौ जाते तदा । अथ गोधूलीप्रसंशा मुहूर्तमालायाम्--

लग्नाष्टषष्ठगं चन्द्रं कुजं लग्नमदाष्टगम् ।१।७।८।
क्रान्तिसाम्यं च कुलिकं गोधूल्यां यत्नतस्त्यजेत् ॥

वीरमित्रोदये--

गोपैर्यष्ट्या हतानां खुरपुटदलिता या च भूमिर्दिनान्ते
सोद्वाहे सुन्दरीणां विपुलधनसुतारोग्यसौभाग्यकर्त्री ।
तस्मिन्काले न ऋक्षं न च तिथिकरणं नैव लग्नं न योगः
ख्यातः पुंसां सुखार्थं शमयति दुरितान्युत्थितं गोरजस्तु ॥

अथ लग्नसाधनाय घटीयन्त्रप्रकारमाह । वामनः-

दशपलशुद्धकपाले संशुद्धाम्ने षडङ्गुलोच्छ्राये ।
द्वादशमुखविस्तारिणाद्ये षष्ठ्यम्बुपलपरिमिता घटिका ॥
चतुरङ्गुलशलाकया मूले कुर्यात्सुवर्णपादेन ।
तत्परिमितया छिद्रं तत्रास्थितं शोभना घटिका ॥

सुवर्णप्रमाणमाह लीलावत्याम् -

दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम् ।
कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तुलाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ॥

अत्र अशीति ८० गुञ्जातुल्यः कर्षः । एतत्परिमाणं सुवर्णं सुवर्णसंज्ञकं भवति । तत्पादश्चतुर्थांशः २० विंशतिगुञ्जात्मकः । तत्तुल्यया शलाकया च्छिद्रं कुर्यात् । शेषं स्पष्टम् । अथ घटीयन्त्रस्थापनप्रकारमाह वीरमित्रोदये—

प्रागुदक्प्रवणे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
मृण्मयं कुण्डिकायुग्मं स्थापयेदव्रणं शुभम् ॥
कुङ्कुमाक्तेन सूत्रेण परिवेष्ट्य परस्परम् ।
स्थले च वारिणा पूर्णं तण्डुलानामथोपरि ॥
निश्चले सलिले स्थाप्य कुण्डिकाया जलोपरि ।
स्थापयेद्घटिकायन्त्रं सूर्यबिम्बानुदर्शनात् ॥

तत्र मन्त्रः—

यन्त्राणां मुख्ययन्त्रं त्वमिति धात्रा पुरा कृतम्।
दम्पत्योरायुरारोग्यसुपुत्रधनहेतवे॥
जलयन्त्र त्वमेतस्मादिष्टसिद्धिप्रदं भव।
अथ वा साधयेत्कालं द्वादशाङ्गुलशङ्कुना॥

अथ घटीयन्त्रभ्रमणफलमाह—

यद्रूपं प्रथमं करोति घटिका पूर्वादिदिक्षु क्रमा-
त्सौभाग्यं निधनं यशो विरहितं युक्तं च रोगैः क्रमात्।
कन्या वल्लभतामुपैति नियतं या निश्चला सर्वदा
स्यात्साध्वी सुतवित्तबन्धुसहिता नन्दत्यलं भूतले॥

अथ लग्नपत्रलेखनम्—

सुदिने गणकः स्वस्थो विलिख्य लग्नपत्रिकाम्।
पात्रे तण्डुलसम्पूर्णे गणेशं पूजितं न्यसेत्॥
तदग्रे धारयेत्पात्रीं तन्मन्त्रेण प्रतिष्ठयेत्।
ततो मन्त्राक्षता देया वध्वाः पित्रे वरस्य च॥
आदौ सन्तोष्य दैवज्ञं गृह्णीयाल्लग्नपत्रिकाम्।
ततो ग्रहार्चनं कुर्यान्नान्दीश्राद्धादिकं तथा॥
यस्य नास्ति विवाहादौ विश्वासो दैवविद्द्विजे।
तस्यावश्यं महाविघ्नं जायते मुनिशासनात्॥
मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे गुरुभेषजे।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी॥

"कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्" इति सूत्रम्। कुमार्याः अक्षतयोन्याः पाणिं गृह्णीयात्। वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात्। विंशतिप्रसूता-व्युदासार्थं कुमारीग्रहणम्। स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः। उक्तं च गृह्यकारिकायाम्—

उद्वाहः स्मर्यते तस्या नारी या विंशतिप्रसूः॥ इति।

"त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु" इति सूत्रम्। उत्तरा आदिर्येषान्तानि उत्तरा-

दीनि तेषु त्रिषु त्रिषु । अयमर्थः-उत्तराफाल्गुन्यां हस्ते चित्रायां च एवमुत्तराषाढायां श्रवणे धनिष्ठायां च । एवमुत्तराभाद्रपदायां रेवत्यामश्विन्यां च । चित्रा श्रवणं धनिष्ठा अश्विन्येतानि नक्षत्राणि कातीयानामेव नान्येषां स्वसूत्रोक्तत्वात् । "स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा" सूत्रम् । एतेषामन्यतमे नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः । "उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे" इत्युक्तत्वात्कालप्रसङ्गाच्च स्मृत्यन्तरोक्तसंवत्सरादिकन्याविवाहकालोऽत्र निरूप्यते । "तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण" इति सूत्रम् । वर्णक्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य भवन्ति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणान्न व्युत्क्रमो विवाहः । प्रथमा ब्राह्मणी द्वितीया क्षत्रिया तृतीया वैश्या । "द्वे राजन्यस्य" इति सूत्रम् । वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया वैश्या द्वे राजन्यस्य भार्ये भवतः । "एका वैश्यस्ये" ति सूत्रम् । सवर्णैका वैश्यस्य भार्या भवति । "सर्वेषाꣳशूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्" इति सूत्रम् । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां शूद्रामप्येके आचार्या भार्यामिच्छन्ति । तस्यास्तु मन्त्रवर्जं विवाहकर्म भवति । एके पुनः शूद्रापरिणयनं नेच्छन्ति । तथा च वीरमित्रोदये याज्ञवल्क्यः—

> यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसङ्ग्रहः ।
> नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ इति ।

विष्णुः—

> द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्क्वचित् ।
> रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता ॥

शङ्खः—

> आपद्यपि न कर्तव्या शूद्रा भार्या द्विजेन तु ।
> तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
> तपस्वी कर्मशीलश्च सर्वधर्मभृतां वरः ।
> ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नोति शूद्रश्राद्धे त्रयोदशे ॥
> नीयते तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।
> सर्वे ते शूद्रतां यान्ति यदि स्वर्गगतास्तु ते ॥

सपिण्डीकरणं कार्यं कुलजस्य तथा ध्रुवम् ।
श्राद्ध द्वादशकं कृत्वा प्राप्ते श्राद्धे त्रयोदशे ॥
सपिण्डीकरणानर्हो न च शूद्रस्तथा ध्रुवः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शूद्रां भार्यां विवर्जयेत् ॥

मनुः--

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

उशनाः--

निष्कृतिः स्यात्सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनः ।
वृषल्यभिप्रजातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

अथोद्वाहे मुख्यदाराः । तत्र मनुः--

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥

दारकर्मणि पुत्रधर्मलक्षणे वीरमित्रोदये यमः--

भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मः प्राथमकल्पिकः ॥ इति ।

सर्वेषां प्रथमविवाहे सवर्णैव । अथ विवाहभेदाः । तत्र मनुः--

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथाचाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमोऽधमः ॥ इति ।

अथ ब्राह्मादिलक्षणानि । वीरमित्रोदये मनुः--

आच्छाद्य चार्हयित्वा च कुलशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥

आच्छाद्य वाससा, अर्हयित्वा स्रक्चन्दनादिभिः, वरमिति शेषः न कन्यामिति । अथ दैवलक्षणम्--

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ॥
अलङ्कृत्वा सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

यमः--

ऋत्विजं समलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते ॥

हारीतः "वेद्यन्ते मैथुनं दत्त्वा स दैवः" । वेद्यन्ते वेदिमध्ये गोमिथुनं दत्त्वा, वरायेति शेषः । अथार्षलक्षणम्-

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मोऽयमुच्यते ॥

अथ प्राजापत्यलक्षणम् । मनुः--

सहोभौ चरतां धर्ममिति वा चानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

यत्तु धर्मशब्दोऽर्थकामयोरुपलक्षणम् । "धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वया त्वियम्" इति स्मृत्यन्तरादिति, तन्न । तस्य वाक्यस्य काठकगृह्यपरिशिष्टे ब्राह्मविवाहोपक्रमपठितत्वेन तन्मात्रविषयत्वात् । "सह धर्मश्चर्यता"मिति प्राजापत्ये गौतमेन मन्त्राभिधानाच्च । अथासुरलक्षणम् । मनुः-

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वीकुर्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

आसुरनिन्दामाह कश्यपः-

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥
दानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विधीयते ।
न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ॥

यमः-

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥

कश्यपः-

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।
आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम्।
गमनागमने चैव सर्वं शुल्कोऽभिधीयते॥

पराशरः —

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः॥

अत्र प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने —

महत्तरोस्तु वर्गं च लक्षं चाद्विष्णुमन्दिरे।
कन्याविक्रयदोषस्तु प्रणश्यति न संशयः॥

इदं दोषाभिधानं लोभेनात्मार्थं धनग्रहणे। कन्यार्थं धनग्रहणे तु न दोषस्तस्यार्हणरूपत्वादित्युक्तं प्राक्। अथ गान्धर्वलक्षणम्। मनुः —

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भवः॥

गौतमः — "इच्छया स्वयं संयोगो गान्धर्वः"। स्वयमिच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वः। हारीतः — "स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः"। अथ राक्षसलक्षणम् —

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते॥

प्रसह्य बलात्कारेण। अथ पैशाचलक्षणम्। मनुः —

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां च रहो यत्रोपगच्छति।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः॥

सुप्ता निद्रिता। प्रमत्ताऽतिशयेन नष्टचेतना। तस्यामभिगमनं मैथुनं तस्मात्पैशाचः। अथैषां वर्णविशेषेण व्यवस्था। तत्र मनुः —

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः।
तत्रापि द्वौ मुख्यतरौ —

महाभारते —

ब्राह्मणानां सतामेष ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर!॥

दैवोऽपि ब्राह्मणस्यैव ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वात्, न क्षत्रियादेः।

आर्त्विज्याभावात् । नारदोऽपि —

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।
राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ॥

अन्त्यः पैशाचः, स गर्हितो न कस्यापि योग्य इत्यर्थः । न चासुरादिषु विवाहेषु सप्तपद्यभिक्रमणाभावात्पतित्वभार्यात्वयोरनुपपत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्वीकारानन्तरं संस्कारविधानात् । तथा च वीरमित्रोदये देवलः —

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

समयेन संवादेन । गृह्यपरिशिष्टेऽपि —

गान्धर्वासुरपैशाचविवाहा राक्षसाश्च ये ।
पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते ॥

परिणयः स्वीकारः । अकृते तु होमे न भार्यापतिभावः । तदुक्तं वशिष्ठबौधायनाभ्यां वीरमित्रोदये —

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

संस्कारावश्यकत्वमाह यमः—

नोदकेन विना चार्यं कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

आसुरादिविवाहेषु प्रायश्चित्तमप्युक्तं त्रिकाण्डमण्डनेन —

अधर्मेषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् ।
वाहनं भोजनं चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥
आसुरे तूपवासः स्याद्गान्धर्वे तु त्रिरात्रकम् ।
राक्षसे चैव पैशाचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥ इति ।

विष्णुः "ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं गमयति दैवेन स्वर्गमार्षेण वैष्णवं प्राजापत्येन देवलोकं गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छतीति" । इदं विवाहफलं स्वस्वजातीयवरसम्प्रदानके कन्या-

दाने। ब्राह्मणसम्प्रदानके दाने तु तस्मिन्नेव फलातिशयः कल्पनीयः।

समम्ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
अधीने शतसाहस्रं प्राधीनेऽनन्तमुच्यते॥

इति दक्षस्मरणात्।

अथ कन्यादानविधिः। ब्राह्मणाः स्वलङ्कृते वेश्मनि मङ्गलगीत-तूर्यनिर्घोषे क्रियमाणे पूर्वापरभागयोर्हस्तान्तरालं विधाय प्रत्येकं प्रस्थमित-तण्डुलैर्द्वौ राशी कृत्वा मध्ये कुङ्कुमादिकृतस्वस्तिकाङ्कितमन्तःपटं राश्यो-र्मध्ये उत्तरदशं धारयेयुः। तण्डुलप्रमाणमुक्तं विधानपारिजाते मनुना--

आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्प्रत्यङ्मुखो वधूम्॥ इति।

अथ पूर्वराशौ प्रत्यङ्मुखं वरं पश्चिमराशौ च प्राङ्मुखीं कन्यां तण्डुलगुडजीरकयुताञ्जली उभाववस्थाप्य द्विजाः "स्वस्ति न इन्द्राग्नी"-ति सूक्तं पठेयुः। पुरन्ध्रयो मङ्गलगीतिं कुर्युः। एतदुक्तं विधानपारिजाते आश्वलायनेन--

स्नातालङ्कृतकन्यायाः प्राङ्मुख्याः प्रत्यगाननः।
ईक्षते तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखं च सा॥ १॥
मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः।
सगुडां जीरकां कन्या वरयेदथ तां वरः॥ इति।

धर्मप्रवृत्तावपि—

सन्तिष्ठेत्प्राङ्मुखी कन्या तिष्ठेत्प्रत्यङ्मुखो वरः।
मुहूर्त्ते शोभने काले त्वन्तर्धायाम्बरं तयोः॥
स्वक्षतां सुमुहूर्त्ते तु क्षिपेतां शिरसोर्मिथः।
क्षिपेत्कन्याऽक्षतान्पूर्वं पश्चाच्चैव क्षिपेद्वरः॥

वधूर्वरपादोपरि स्थाप्य, ततो वध्वाः शिरोपरि वरः स्थाप्येति प्रयोगरत्नकारः। "अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा। शतं च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननु संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास" इति सूत्रम्। अथैनां वासः परिधापयतीति। परिधापयतीति मन्त्रस्यापि तदर्थत्वात्

परिधापयिता अन्य इत्यवगम्यते । स किं वरः अध्वर्युर्वा ? श्रौतेषु अध्वर्योः कर्तृत्वम् । अतो वर एव परिधापयिता । भर्तृयज्ञमते तु आचार्यकर्तृकं परिधापनम् । आचारादहतं वासो ग्राह्यम् । अहतलक्षणं कश्यपेनोक्तम्--

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।

शस्तं तन्मङ्गले नूनं तावत्कालं न सर्वदा ॥ इति ।

वस्त्रं कन्यापित्रा दत्तम् । 'अस्मिन्नेव समये कन्यापिता वस्त्रद्वयं वराय प्रयच्छति, तन्मध्ये एकं वरः कुमारीं परिधायति' इति प्रयोगरत्ने । "जराङ्गच्छेति" मन्त्रेण । हरिहरमते तु मधुपर्कपूजनसमये कन्यापिता वराय वस्त्रचतुष्टयं प्रयच्छति, तन्मध्ये वस्त्रद्वयं स्वयं परिधत्ते, उर्वरितं वस्त्रद्वयं कन्यायै परिधापयति । मन्त्रार्थः--हे कन्ये ! त्वं जरां निर्दुष्टवृद्धत्वं मया सह गच्छ प्राप्नुहि । वासश्च मया सम्पादितं परिधेहि । आक्रुष्यन्ते कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्यास्तेषां मध्ये अभिशस्तिरभिशापः, शमु प्रमादे, तस्मात्पातीत्यभिशस्तिपावा भव । शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तेजस्विनी रयिं धनं च पुत्रांश्च अनु पश्चात्संव्ययस्व अतिसुसंवृणीष्व, उत्पाद्य राशिं कुरु । हे आयुष्मति! इदं वासः परिधत्स्वेत्यनुवादः । मन्त्र एवात्र कारितार्थे । "अथोत्तरीयं या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः" इति सूत्रम् । या अकृन्तन्नित्यनेन मन्त्रेणोत्तरीयं परिधापयति वर एतदप्यहतमेव । अत्रापि कारितार्थे मन्त्रः । मन्त्रार्थः--या देवी देव्यः इदं वासः अकृन्तन्कर्तितवत्यः । या अवयन्वीतवत्यः । वेञ् तन्तुसन्ताने, ओतवत्य इत्यर्थः । यास्तन्तून्सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यस्तिर्यक् तन्तून्विस्तारितवत्य इत्यर्थः । चकाराद्या ओतान्प्रोतांश्च तन्तूनभित उभयपार्श्वयोरपि ततन्थ तेनुः । तुरीवेमादिव्यापारेणाऽपि ग्रथितवत्यः । तास्तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यरूपवदिदं वासः त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधापयन्तु । पुरुषादिव्यत्ययश्छान्दसः । अतो हे आयुष्मति ! इदं एतादृशं वासः परिधत्स्व

उत्तरीयत्वेन वृणीष्व। "अथैनौ समञ्जयति" इति सूत्रम्। कन्यापिता "परस्परं समञ्जेथा"मिति प्रैषेण एनौ वधूवरौ समञ्जयति। समञ्जनं नाम सम्मुखीकरणम्। परस्परं गात्रविश्लेष इति भर्तृयज्ञः। परस्परानुलेपनमिति केचित्। सत्यपि कारितत्वे वरस्यैव मन्त्रो मन्त्रलिङ्गात्। कारयितृत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुः। सन्निहितो ह्यसौ प्रदातृत्वात्। उभयोर्मन्त्रपाठ इति भर्तृयज्ञः। मन्त्रार्थः—हे कन्यके! नौ आवयोः हृदयानि मनांसि तन्निष्ठव्यापारात्सङ्कल्पात्मकात् विश्वे देवाः आपश्च समञ्जन्तु गुणातिशयाधानेन संस्कुर्वन्तु। तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूलो वायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः देष्ट्री धर्मोपदेष्ट्री देवता आवयोः हृदयानि सन्दधातु। उ अप्यर्थे। अथ कन्यादातृनिर्णयः। वीरमित्रोदये नारदः—

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः॥
यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत्॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ॥ इति।

प्रकृतिस्थोऽविक्षिप्तचित्तः। सकुल्यः प्रत्यासत्तिक्रमेणादौ पितृकुलस्थस्तदभावे मातामहकुलस्थः सर्वाभावे जननी। इति समीपस्थविषयम्। देशान्तरस्थे न दोषाय। तदुक्तं वीरमित्रोदये नारदेन—

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु।
माता च समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम्॥ इति।

पौगण्डो व्यवहारासमर्थः। समये कन्यादानोचितकाले। अथ कन्यादानविधिः। वधूवरावुपविशतः। तत्र प्राङ्मुखो वर उपविशेत्। प्रत्यङ्मुखी कन्या। दाता वधूवरयोर्दक्षिणतः सपत्नीक उदङ्मुखो

बद्धशिखः । धर्मप्रवृत्तौ--

प्रत्यङ्मुखीं प्राङ्मुखस्तां स्थितामात्मसमीपतः ।
ततश्चोदङ्मुखस्तिष्ठेत्सभार्यः कन्यकाऽपिता ॥

विधानपारिजातेऽपि—

सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च ह्युदङ्मुखः ।
एष एव विधिर्दाने कन्यादाने विपर्ययः ॥

देशकालौ सङ्कीर्त्य 'कन्यादानं करिष्ये' अत्र महासङ्कल्पः पठनीयः समाचारात् । ततो वधूवरयोः पुरतः कांस्यपात्रं स्थापयित्वा, तत्र कन्या-हस्तोपरि वरहस्तं कृत्वा तत्र "शिवाऽऽपः सन्तु" इत्यादि पठेत् । उक्तं विधानपारिजातके—

कांस्येऽविच्छिन्नया वारिधारया स्त्रीप्रदत्तया ।
ॐस्वस्तीति वरो ब्रूयाद्धर्मे चेति वधूपिता ॥

कन्यादाने पुरुषोच्चारणक्रमः । तत्र वृद्धवाशिष्ठः--

नान्दीश्राद्धे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि ॥ इति ।
परिशिष्टेऽप्येवमेव क्रमः पूर्वमुदाहृतः ।

गदाधरभाष्येऽपि--

गोत्रोद्भवस्य गोत्रस्य सम्बन्धस्यामुकस्य च ।
नप्त्रे पौत्राय पुत्राय ह्यमुकाय वराय वै ॥
कन्याया अपि गोत्रस्य यथापूर्ववदुच्चरेत् ।
नप्त्रीमथ च पौत्रीं च पुत्रीं कन्यां यथाविधि ॥ इति ।

अथ वधूवरयोर्गोत्रप्रवरपूर्वकं प्रपितामहपितामहपितॄणां त्रिर्नाम-ग्रहणं कार्यमिति वासुदेवहरिहरौ । सकृदिति गङ्गाधरः । स्पष्टप्रयोगः "वशिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय

सुशीलनाम्नेऽमुकस्मै वराय 'कन्यापक्षे' वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां सम्प्रददे"। हरिहरेण तु प्रतिपुरुषं गोत्रोच्चारणम्। तद्यथा "वशिष्ठगोत्रस्य वशिष्ठशक्तिपराशरेतित्रिप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय 'पुनरपि' वशिष्ठगोत्रस्य वशिष्ठशक्तिपराशरेतित्रिप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय 'पुनरपि पूर्ववदेव गोत्राद्युच्चारणम्' अमुकशर्मणः पुत्राय। एवमेव कन्यापक्षेऽपि। यत्तु--

पुत्रायास्य च पौत्राय नप्त्रेऽस्यामुकशर्मणे।
अस्मा अमुकगोत्राय पुत्री पौत्र्यथ नप्त्रिका॥

इति कारिकायामानुलोम्यक्रमोऽभिहितः स पूर्वोक्तवशिष्ठादिवाक्यविरुद्धत्वान्मूलानुपलब्धेश्च चिन्त्यः। प्रयोगरत्नेऽपि प्रतिपुरुषं गोत्राद्युच्चारणं लिखितम्। एवमेव पुनरपि वारद्वयम्। कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः 'अमुकगोत्राममुकप्रवराममुकनाम्नीं कन्यां यथाशक्त्यलङ्कृतां प्रजापतिदैवताममुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकवेदाध्यायिनेऽमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे"।

ॐ स्वस्तीति वरो ब्रूयाद्धर्मे चेति वधूपिता।
धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वया॥

"नातिचरामीति" वरः। अथ वरः पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेंऽसे कन्यामभिमृश्य कामस्तुतिं पठेत्। "कोऽदादि"ति कामस्तुतिमन्त्रः। अन्यदपि पात्रादि देयम्। लिङ्गपुराणे—

दासीदासासनाद्यं च भूषणानि गृहं ततः।
क्षेत्राणि च धनं चापि तथाऽन्यानि प्रदापयेत्॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि—

भूमिं गाश्चैव दासीश्च वसनानि स्वशक्तितः।
महिषीर्वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि॥

अत्र "कोऽदादि"ति कामस्तुतिपाठ इति गङ्गाधरहरिहरौ। तिष्ठ-

कन्यादानम् । तदुक्तं विधानपारिजाते बृहस्पतिना—

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं छत्रं रथं तरुम् ।
तिष्ठन्नेतान्द्विजो दद्याद्भूम्यादीनुपविश्य च ॥

अथाक्षतारोपणविधिः । अथ दाता सभार्यो वृद्धाः पुरन्ध्रयो ज्ञाति-बान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति । मन्त्रानाह वीरमित्रोदये सङ्ग्रहकृत्—

श्रियो भगो यशश्चैव यज्ञो धर्मः प्रजाश्च षट् ।
समृद्ध्यतामिति वधूर्वरश्चैतान्क्रमाद्वदेत् ॥ इति ।

श्रिय इति वधूः । भग इति वरः । यश इति वधूः । यज्ञ इति वरः । धर्म इति वधूः । प्रजा इति वरः । समृध्यतामित्यन्तान् षण्मन्त्रा-न्पठेदित्यर्थः । अथ कन्यादानफलं ब्रह्मपुराणे--

कन्यां तु परया भक्त्या ह्यलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय सुरूपाय गुणजाय विशेषतः ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्दत्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

ऋष्यशृङ्गः--

महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

लैङ्गे—

यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥

वीरमित्रोदये बृहस्पतिः--

सहस्रमेव धेनूनां शतं चाऽनडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।

तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे—

श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः सपितामहाः।
मुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

अथ विशेषेण दातुः फलम्, वीरमित्रोदये मरीचिः—

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत्।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम् ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

अथ कङ्कणकरणम्। ततो दुग्धाक्तेन द्विगुणशुक्लसूत्रेण दम्पती कण्ठदेशे कटिदेशे वैशानीमारभ्य चतुर्वारं पञ्चवारं वा प्रदक्षिणं वेष्टयेत् पुरोधा अनेन मन्त्रेण—"ॐ परि त्वा गिर्व० जुष्टयः।" ततः कण्ठदेशस्थसूत्रमधो निष्काश्य कुङ्कुमाक्तमूर्णायुतं च कृत्वा तेन हरिद्राखण्डं बध्वा तद्वधूवामहस्तप्रकोष्ठे वरो बध्नीयात् "यदाबध्नन्" इति मन्त्रेण। कटिदेशस्थं सूत्रमुपरि निष्काश्य तादृशं कृत्वा वरदक्षिणहस्तप्रकोष्ठे वधूर्बध्नीयात् तेनैव मन्त्रेण। धर्मप्रवृत्तौ शौनकः—

द्विगुणेनैव सूत्रेण पञ्चधाऽऽवेष्टितं तयोः।
ततोऽप्यधोर्ध्वतोत्तार्य प्रकोष्ठे बन्धनं तयोः ॥
रक्षणार्थं दक्षहस्ते बध्नीयात्कङ्कणं तयोः।
बन्धनं कन्यकापूर्वं वरपूर्वं विमोचनम् ॥
विश्वेताते ऋचा पुंसां बध्नीयाद्दक्षिणे करे।
अथ वामकरे स्त्रीणां बृहत्सामेति मन्त्रतः ॥

इत्यनेन केचित्कन्यावामकरे बध्नन्ति स केषांचिद्देशाचारः। समाचारादत्रैव याज्ञवल्क्यपूजनम्। ततो गौरीहरौ प्रपूज्य प्रार्थयेत्। पूजाप्रकारस्तु वरणसमयोक्तो ग्राह्यः। कात्यायनः—

सवर्णायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्वरः।
सम्पूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणाश्रयाम् ॥

त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यगन्धमाल्याम्बराङ्किताम् ।
सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
एवंविधां कुमारीं तु पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ॥
कात्यायनीं पद्मजां च गौरीमेवं प्रपूजयेत् ॥

मङ्गलसूत्रम् । एवं गौरीं सम्पूज्य वरो मङ्गलसूत्रं सूक्ष्मकाचमणि-सूत्रयुक्तं वधूकण्ठे स्वेष्टदेवतां ध्यायन्बध्नीयात् । तत्र मन्त्रः स्मृतिरत्ने—

माङ्गल्यतन्तुनाऽनेन भर्तृजीवनहेतुना ।
कण्ठे बध्नामि सुभगे ! सञ्जीव शरदः शतम् ॥

अस्मिन्समये वरो वधूं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा, विधान-पारिजाते—

ततो मङ्गलसूत्रं च ध्यायन्निष्टां च देवताम् ।
बध्वाः कण्ठप्रदेशेऽस्या भूषणानि च शक्तितः ॥

आम्रसेचनं दुग्धेन कार्यम् "शतं वो अम्ब धामानी"ति मन्त्रेण । प्रार्थयेत्—

चूतोऽसि त्वं महाभागः सर्वकल्याणदायक ! ।
देहि मे सर्वतः सौख्यं मित्र त्वं तरुनायक ! ॥

अथ दीपप्रार्थना—

दीपत्वं देहि कल्याणं देहि सर्वान्मनोरथान् ।
यावद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं च स्थिरो भव ॥ इति ॥

"पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्विति असाविति" इति सूत्रम् । कन्यायाः पित्रा जनकेन प्रत्तां सङ्कल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यादग्निसमीपं गच्छति । तथा च रेणुः—

वामहस्ते गृहीत्वा तां प्रत्तामेव वधूं वरः ।
यदैषि मनसेत्युक्त्वा निष्क्रामति गृहात्ततः ॥ इति ।

वस्त्रान्ते गृहीत्वेति गदाधरः। असावित्यत्र सम्बुद्ध्यन्तं कन्याया नामग्रहणम्।

"लक्ष्मीनाम्नीं स्वयौ स्थाने वध्वा नामादिशेद्बुधः" इति रेणुः। अत्र कर्कभाष्यम्। आदाय गृहीत्वेति चोभयं न वक्तव्यम्। उच्यते च, तत्किमर्थम्? अप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रहविधिनाऽऽदानं यथा स्यादिति। अयमर्थः—अप्रतिग्रहस्यापि कन्याद्रव्यस्य प्रतिग्रहविधिना आदानं प्रतिग्रहो यथा स्यादित्येतदर्थमुभयग्रहणम्। ननु कन्यां दद्यात् कन्यां प्रतिगृह्णाति स्मरणात्कथमप्रतिग्रहयोग्यं कन्याद्रव्यमित्युच्यते? सत्यमुच्यते। स्वस्वत्यागपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनं दानम्। न च कन्या कथञ्चिदपि अस्वकन्या कर्तुं शक्यते। नापि परस्यकन्या भवति। विवाहोत्तरमपि ममेयं कन्येत्यभिधानादत्र गौणो ददातिः। यत्तु स्मृतिषु पुत्रदानं चोद्यते तत्रापि गौणो ददातिः। पितुरिव वरस्यापि पिण्डदानं रिक्थभाक्त्वं च भवतीत्यर्थः। षष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे अधिकरणेऽयमर्थस्तन्त्ररत्ने। यद्वा—

अप्रतिग्रहयोग्यस्य प्रतिग्रहविधानतः।

क्षत्रियादेर्यथाऽऽदानं स्यादादायेति सूत्रितम्॥ इति रेणुः।

मन्त्रार्थः—हे कन्यके! यत् एषि गच्छसि। मनसा चित्तेन दूरं दूरदेशं दिशः ककुभः अनु लक्षीकृत्य पवमान इव वायुवत् चित्तस्य वायुत्वं चञ्चलत्वात्। ततः पवमानो वायुः हिरण्यपर्णः सुवर्णपक्षः विकर्णापत्यं गरुत्मान् त्वा त्वां मन्मनसां मद्गतचित्तां करोतु। ममायत्तां मय्यनुरागिणीं विदधातु। निष्क्रमणप्रभृत्येकः पुरुष उदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्तरतो वा अभिषेकपर्यन्तम्। तदुक्तं गृह्यकारिकायाम्—

कृत्वांऽसे दक्षिणे कुम्भं चूतस्य प्रबलान्वितम्।

वारिपूर्णं द्विजोऽन्योऽपि निष्क्रामेदनु दम्पती॥

सोऽग्नेरुत्तरतो वाऽऽस्ते वाग्यतो दक्षिणेऽथ वा॥ इति।

"अथैनौ समीक्षयत्यघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सु-

मनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमामेरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्या इति" इति सूत्रम् । अथ निष्क्रमणोत्तरं कारितोपदेशात्कन्यापिता परस्परं समञ्जनामिति प्रैषेण समीक्षणं कारयति । ततस्तौ वधूवरौ परस्परं समीक्षणं कुरुतः । लिङ्गाद्वरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणो "अघोरचक्षु"रित्येतांश्चतुरो मन्त्रान्पठति । मन्त्रार्थः-हे कन्ये त्वं अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिः, अपापदृष्टिर्वा भवेति । तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव । तथा पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भव । सुमनाः प्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सुप्रभावयुक्ता वीरसूः सत्पुत्रजननी देवकामा देवानग्न्यादीन्कामयते स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखहेतुर्भव । हे कन्ये ! त्वां सोमश्चन्द्रः ते तव प्रथमः आद्यः पतिः विविदे जन्मदिने लब्धवान् । "विद्लृ लाभे"ततः सार्धद्वयवर्षानन्तरं गन्धर्वः सूर्यो विविदे । अत उत्तरस्तद्द्वितीयोऽयं पतिः । ततोऽग्निरपि तावता कालेन विविदे । अतोऽयं तव तृतीयः पतिः । यथाऽऽहुः—

पूर्वं स्त्रियः स्युर्भुक्ताश्च सोमगन्धर्ववह्निभिः ॥ इति ।

तथा ते तव तुरीयश्चतुर्थो मनुष्यजा मनुष्योऽहमेवेत्यर्थः । किमिदानीं चतुर्णामपीयं पत्नी ? तत्राह । सोमश्चन्द्रस्त्रिंशन्मासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददद्ददौ । सोऽपि तावत् कालं भुक्त्वा अग्नयेऽददत् । स चाग्निर्मह्यमिमां अदात् । न केवलामिमाम् किन्तु पुत्रान्सुतान् रयिं धनं च । चकाराद्धर्मादि चादादिति सम्बन्धः । या सर्वलोककर्मसाक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्याणगुणशीलां कृत्वा नोऽस्मान्प्रत्यैरय ईरयतु ।

आटो दर्शनं विभक्तेरदर्शनं छान्दसम्। अस्माननुरक्तान्करोत्वित्यर्थः। सा चास्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सक्थिनी जान्वोरूर्ध्वभाग-दण्डौ विहर विहरतु विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः। मध्यमपुरुषश्छा-न्दसः। प्रयोजनमाह यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः सुखमिच्छन्तः शेपं शिश्नं प्रहराम प्रवेशयाम वयम्। यस्यां कन्यकायाम् उ एवार्थे। यस्या-मेव बहवः कामा धर्मपुत्रा रतिसुखरूपाः सन्तु। किमर्थं निविष्टयै अग्निहोत्राद्युपासनायान्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचितगृह्यसूत्रविवरणे सं-स्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे चतुर्थी कण्डिका।

अथ पञ्चमी कण्डिका।

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशत्यन्वारब्ध आघारावाज्य-भागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं स्विष्टकृच्चैतन्नि-त्यं सर्वत्र प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदा ज्याद्धविः सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्था-नं विवाहे राष्ट्रभृत इच्छञ्जयाऽभ्यातानांश्च जानन्येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनाच्चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूति-श्च विज्ञातं च विज्ञानश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्ण-मासश्च बृहच्च रथन्तरञ्च। प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु। तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहेत्यग्निर्भूताना-मधिपतिः समाऽवत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वा-युरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्र-ह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपां समुद्रः स्रोत्यानाम-

न्ः साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम ओषधीनाᳪंसविता प्रसवानाᳪंरुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः। इहमाऽवन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्देवहूत्याᳪंस्वाहेति सर्वत्रानुषजत्यग्निरैतु प्रथमो देवतानाᳪंसोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात्। तदयᳪंराजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयᳪंस्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा। इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियᳪंस्वाहा। स्वस्ति नोऽअग्ने! दिव आ पृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र। यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणन्धेहि चित्रᳪंस्वाहा। सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्न आयुः। अपैतु मृत्युरमृतन्न आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहेति परम्मृत्यविति चैके प्राशनान्ते ॥ ५ ॥

"प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयैके" इति सूत्रम्। एक आचार्या अग्नेः प्रदक्षिणं कारयित्वा कन्याया वासःपरिधानादि कर्तव्यमिति वदन्ति। अपरे तु समीक्षणान्ते अग्नेः प्रदक्षिणकरणं वदन्ति। अतश्च विकल्पः। "पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति" इति सूत्रम्। ततो वरः अग्नेः पश्चात्स्थापितां तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य उल्लङ्घ्य अग्नेः पश्चादुपविशति। तेजनी तृणपूलिकोच्यते। यद्वा—

> मधुपर्के तु यां गान्तु नोत्सृजन्ति(१) मनीषिणः।
> तस्याश्च रुधिरं चर्म तेजनीं तां विनिर्दिशेत ॥

---

(१) नोत्सृजन्ति उत्सर्गं न कुर्वन्ति आलभन्तीत्यर्थः।

इति विधानपारिजातात् । कटः प्रसिद्धः । अत्र पश्चादुपवेशनं वचनात् । वचनाभावे तु सर्वत्र "उत्तरत उपचारो यज्ञ" इत्यनेनोपवेशनम् । स्मृत्यन्तराद्वरस्य दक्षिणतः कन्योपविशति । तेजन्युपरि कटस्योपरि वोपवेशनमिति गदाधरः । तया सहाक्रमणं कर्तव्यमिति भर्तृयज्ञहरिहरौ । तथा च रेणुः—

अथोपविशतः पश्चादग्नेः सव्येतराङ्घ्रिणा ।
कटं वा तृणपूलं वा प्रवृत्य च कुशास्तृते ॥
एकस्मिन्नासने तत्र वधूस्तस्य तु दक्षिणे ॥

शौनकोऽपि—

कन्यकां प्रतिगृह्यैवं वरः पूर्ववदासने ।
तत्रैवोपविशेत्पश्चात्तां वधूं मातुलादिकः ॥
स्वजनः परिगृह्याग्नेरुत्तरेण वरस्य तु ।
पश्चिमेन यथा नीत्वा तस्मिन्नेव वरासने ॥
वरस्य दक्षिणे पार्श्वे प्राङ्मुखीमुपवेशयेत् ॥ इति ।

"अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्य ँ स्विष्टकृच्च" इति सूत्रम् । आघारावाज्यभागौ च विधीयेते । आघारः पूर्व उत्तरश्च । तत्र तूष्णीं पूर्व इति गदाधरः । "प्रजापतये स्वाहे"ति हरिहरः । प्रयोगरत्नेऽप्येवमेव । ननु आघारादिपृष्ठभावेन वेद्यादिकं कुतो नायाति ? उच्यते । "गृह्यस्थालीपाकानां कर्मे"त्युपक्रम्य "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम" इत्यनेनैव ज्ञायते यावन्तोऽत्र पदार्था उक्तास्तावन्त एव भवन्ति नान्ये । उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वं न ह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । एवमाज्यभागयोरपि । महाव्याहृतयो महाव्याहृतिका मन्त्रास्त्रयः । "भूर्भुवः स्वरितिस्रो महाव्याहृतय" इत्युक्तत्वात् । सर्वप्रायश्चित्तं च 'त्वन्नो अग्ने' इत्यादिभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयो हूयन्ते तासां संज्ञा । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः । स्विष्टकृत्स्विष्टकृद्धोमः । यजमानो ब्रह्मणा अन्वारब्ध आघारादि स्विष्टकृदन्तं करोति । अन्वारम्भश्च कुत्र न निगमपरिशिष्टात् । "एतन्नित्य-

१सर्वत्रे"ति सूत्रम् । एतदाधारादि स्विष्टकृदन्तं कर्म सर्वत्र । यत्र यत्र होमात्मकं कर्म तत्र सर्वत्र भवति । यत्र पुनर्होम एव नास्ति यथा स्र- स्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न भवति । "प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः" इति सूत्रम् । चेद्यदि आज्यद्रव्यादन्य- द्द्रव्यं चर्वादिकमपि भवति तदा महाव्याहृतिहोमात्प्राक् पूर्वं स्विष्टकृ- द्धोमो भवति, चर्वादिद्रव्यशेषादेव । केवलाज्यहोमे तु सर्वहोमान्ते आज्येनैव स्विष्टकृत् । "सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदेवावापस्था- नं विवाहे" इति सूत्रम् । सर्वप्रायश्चित्तं च 'त्वन्नो अग्न' इत्यादिमन्त्रैः पञ्च होमाः । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः । एतयोरन्तरं मध्यं सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरं एतद्विवाहे विवाहकर्मणि आवापस्थानं वक्ष्य- माणानां राष्ट्रभृदादीनामनुष्ठानकाल इत्यर्थः । "राष्ट्रभृत इच्छन्" अस्मिन्विवाहकर्मणीच्छन् इच्छया राष्ट्रभृत्संज्ञकहोमाः स्युः "ऋता- षाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः" इत्यादिभिर्मन्त्रैरात्मिका द्वादश होमा राष्ट्रभृतः । "जयाभ्यातानांश्च जानन्येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनात्" इति सूत्रम् । जयाश्चाभ्यातानाश्च जयाभ्यातानास्तान् जानन्निच्छन् जुहोति । अतश्च विकल्पः । च शब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नियोगार्थः । इच्छया जुहोतीति कुत इति चेत् ? "येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनात्" येन कर्मणा ऋद्धिमि- च्छेत्तत्र जयाञ्जुहोतीति वचनं भवति । अतश्चान्यत्रापि ऋद्धिमि- च्छता जयाहोमः कार्य इति ज्ञायते । जैमिनिस्तु जयादीनामनारभ्या- धीतानां येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयां जुहुयात् । इत्यादिभिर्वाक्यैरेव सामान्यतो लौकिकवैदिककर्माङ्गत्वे प्राप्ते जयादयस्तु वैदिकास्तेन यत्राहवनीयोऽस्ति तत्रैते स्युरिति सिद्धान्तितवान्(१) । अथ जयाहोमानां मन्त्रानाह– "चित्तं च चितिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्करीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च रथन्तरं च । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्राय- च्छदुग्रः पृतना जयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स

(१) एतेन विवाहप्रकरणाम्नानादत्रैव स्मार्ते जयादयः स्युर्नान्यत्रे- ति फलितम् ।

इ हव्यो बभूव स्वाहा" इति सूत्रम्। चित्तमित्यादि त्रयोदश मन्त्रा जया इत्युच्यन्ते। एता घृतेनैव होतव्याः। उक्तं च रेणुकारिकायाम्—

चित्तं चित्तिमथाकूतमाकूतिं तदनन्तरम्।
विज्ञातं च ततो विज्ञातिं मनः शक्करीस्तथा॥
दर्शं च पौर्णमासं च बृहतं च रथन्तरम्।
प्रजापतिं घृतेनैता जयाख्यास्तु त्रयोदश॥

चित्तादिद्वादश प्रजापतिर्जयानित्येकेनापि जयालिङ्गेन छत्रिन्यायेन त्रयोदश मन्त्राः। इमानि शाखान्तरोपदिष्टानि देवतापदानि। तथा च गदाधरभाष्ये तैत्तिरीया श्रुतिः—"देवाऽसुराः संयत्ता आसन्स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्स तस्मा एतान् जयान्प्रायच्छत्तानजुहोत्ततो देवा असुरानजयँस्तज्जयानां जयात्वमिति" एषां प्रयोगकाले सम्प्रदानलक्षणेन चतुर्थ्यन्तप्रयोगेन होमः, "नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च" इति पाणिनीयसूत्रात्। चित्ताय स्वाहेत्यादीति भर्तृयज्ञः। नेति कर्कादयः। न ह्येतानि देवतापदानि। किं तर्हि ? मन्त्राश्चैते। ते च यथाम्नाता एव प्रयोक्तव्याः। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

तेनैवाज्येन चित्तं च स्वाहेत्याद्या जुहोत्यथ।
अत्र प्रयोगमिच्छन्ति चतुर्थ्यन्तेन केचन॥
न देवतापदानि स्युर्मन्त्रा ह्येते यतः स्मृतेः॥ इति।

मन्त्रार्थः—चित्तं चेति। प्रजापतिर्यथेन्द्राय जयान्प्रायच्छत्। तथा चित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छत्विति क्रियां विपरिणम्योत्तरसम्बन्धः। तस्मै सुहुतमस्तु। तच्च चित्तं ज्ञानाधारं हृदयं चित्तिस्तत्रत्या चेतना आकूतं चाभिमतं आकूतिश्चाभिमानः। अथवा चित्तं ज्ञानेन्द्रियम्। जातावेकवचनम्। चित्तिस्तद्देवता। आकूतं कर्मेन्द्रियं आकूतिस्तद्देवता। विज्ञातं शिल्पादिज्ञानमपरोक्षम्। विज्ञातिस्तद्देवता। मनः प्रसिद्धम्। शक्करीः शक्वर्यस्तच्छक्तयः। दर्शपौर्णमासौ तद्देवते। बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा। सर्वत्र प्रथममन्त्रोक्तवाक्यार्थः सम्बध्यते। प्रजापतिः परमेश्वरः जयन्ति शत्रू-

निति जयास्तान् जयान्मन्त्रानिन्द्राय प्रायच्छत् ददौ। किमर्थं वृष्णे अभिमतमनोरथवर्षणाय। इदं विशेषणं वा। ततः स इन्द्रः पृतनाजयेषु असुरसेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो बभूव। किं च ततस्तस्मै इन्द्राय विशः प्रजाः समनमन्त सम्यङ् नेमुः। इ एवार्थे। स एवेन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्यः बभूव। स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु। अभ्यातानसंज्ञकान्मन्त्रानाह—"अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपाᳩ समुद्रः स्रोत्यानामन्नᳩ साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोम ओषधीनाᳩ सविता प्रसवानाᳩ रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः। इह माऽवन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳩ स्वाहा।" इह माऽवन्त्वस्मिन्नित्यारभ्य स्वाहान्तोऽयं वाक्यार्थ उपरिष्टादपि सप्तदशसु सम्बध्यते। शेषं स्पष्टम्। एतेऽष्टादश मन्त्रा अभ्यातानाः। 'अग्निर्भूताना-मि'त्यादि 'सुगन्नु पन्थामि'त्यन्ता द्वाविंशतिरभ्यताना इति कर्कका रिकाकारौ। "इति सर्वत्रानुषजति" इति सूत्रम्। एतेषु मन्त्रेषु प्रतिमन्त्रं यथालिंगं यथावचनं 'समावत्वि'त्यादि 'देवहूत्यां स्वाहे'त्यन्तं वाक्यैकदेशमनुवक्तव्यम्। तच्चास्माभिः प्रयोगलेखने दर्शितव्यम्। मन्त्रार्थः—अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनामधिपतिरीश्वरः स मा मामवतु। कस्मिन्नस्मिन्ब्रह्माणि अस्मिन्ब्रह्मकर्माणि होमादौ पुनरस्मिन् क्षत्रे क्षत्रकर्माणि प्रजापालनादौ पुनरस्यामाशिषि ब्राह्मणैः सम्पादितेष्टाशंसने पुत्रादिसुखकामनायां वा। कुत्र अस्यां कन्यायां किम्भूतायां पुरोधायां पुरः स्थितायामस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यां देवहूत्यां देवताह्वाने देवतोद्देशेन होमे वा। स्वाहा सुहुतमस्तु। "अग्निरैतु प्रथमो देवतानाᳩ सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात्। तदयᳩ राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयᳩ स्त्री पौ-

त्रमघं न रोदात्स्वाहा । इदमग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै न-
यतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दम-
भिविबुध्यतामियꣳस्वाहा । स्वस्ति नो अग्ने दिवा पृथिव्या वि-
श्वानि धेह्ययथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु
द्रविणं धेहि चित्रꣳस्वाहा । सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योति-
ष्मध्ये ह्यजरन्न आयुः । अपैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो
अभयं कृणोतु स्वाहा" इतिसूत्रम । मन्त्रार्थः । अग्निः एतु आगच्छतु ।
किम्भूतः देवतानां यज्ञभुजां प्रथमः आद्यः, प्रधानत्वात् । स चाग्निः ।
अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु । कुतो ?
मृत्युपाशात् । यद्वा मृत्युपाशादग्निः अस्यै कन्यायै प्रजां मुञ्चतु । तच्च
प्रजामोचनं राजा वरुणोऽनुमन्यतामनुजानातु । यथा येनानुज्ञानेन
प्रकारेण वा इयं कन्या पौत्रं पुत्रभवं अघं दुःखं न रोदात् । शोकं
प्राप्य न रोदिष्यति ! कदाचिदपि अपत्यवियोगो मा भवतु इत्यर्थः ।
इमां कन्यां गार्हपत्योऽग्निस्त्रायतां रक्षतु । गार्हपत्याभिधो भाव्यग्निः पाल-
यतु । इमां पत्नीं अग्निहोत्रिणीं कृत्वा रक्षतु । अस्यै अस्याः प्रजां दीर्घ-
मायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनं नयतु प्रापयतु । इयं चाशून्योपस्था सफलप्र-
सवा । अवन्ध्यतयेति यावत् । यद्वा नित्यं भर्तृसङ्गतोत्सङ्गाऽस्तु भव-
तु । जीवतामेव दीर्घायुषां माता चास्तु । जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः । किं च
पौत्रं पुत्रसम्बन्धजमानन्दं सुखं अभ्यधिगम्य आभिमुख्येन सर्वभावेन
वा प्राप्य विविधं बुध्यतां जानातु । सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा पौत्रमा-
नन्दं विशिष्टतया बुध्यतां निशासुस्वापेक्षां त्यक्त्वा जागर्त्विति । हे अग्ने
यजन् त्रायत इति यजत्रः । हे यजत्र यस्मात्त्वं सर्वप्रत्यक् अतो नोऽस्मा-
कं विश्वानि सर्वकर्माणि अयथाऽन्यथाकृतानि कर्माणि स्वस्ति सम्पूर्णानि य-
था स्युस्तथा धेहि । अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । किं च दिव आ स्वर्ग-
माभिव्याप्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्य च यत् महि महिमानमस्मासु
धेहि स्थापय । किं च अस्यां पृथिव्यां जातं यद्द्रविणं वसु चित्रं ना-

नारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन प्रशस्तं प्रशस्यं श्रेष्ठं यच्च दिवि स्वर्गे जातं तद-प्यस्मासु धेहि। हे अग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ। अस्मद्गृहानागत्य नोऽस्माकं सुगं सुगम्यं पन्थां पन्थानं अर्चिरादिमार्गं प्रदिशन्नुपदिशन् सम्पादयन्निति यावत्। आयुर्निर्दुष्टजीवनं धेहि देहि। किम्भूतं अजरं जरारोगादिपराभवविरहितम्। अजरं इत्यग्निविशेषणं वा विभक्तिव्यत्ययेन। पुनः किंभूतं ज्योतिष्मत्प्रकाशकम्। तत्प्रतिबन्धको मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु। अमृतं आनन्दं च नोऽस्मानागात्। आगच्छतु। वैवस्वतो यमश्च नोऽस्माकं अभयं त्वत्सम्बन्धेन कषायाभावाद्दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु। "परं मृत्यविति चे"ति सूत्रम्। चकारादाहुतिं जुहोति परं मृत्यवित्यनेन मन्त्रेण। मन्त्रस्य पैत्रत्वादुदकस्पर्शः। उक्तं च गृह्यकारिकायां रेणुदीक्षितेन—

रौद्रीं पैत्रीं हुतिं कृत्वा स्पृशेत्प्राणीतकं जलम्।

प्राणीतकं प्रणीतासम्बन्धि जलम्। तथा च कात्यायनपरिभाषासूत्रम्—"रौद्रराक्षसमासुरमाभिचारणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्रियमात्मानं वाऽऽलभ्यापऽउपस्पृशेदपऽउपस्पृशेदपः"। अस्यार्थः—रुद्रदेवादीन्मन्त्रानुच्चार्य पित्रियान् पितृदैवत्यान् आसुरान् असुरदैवत्यांश्च अप उपस्पृशेत्। चशब्दः कर्मसमुच्चये। कर्मकौमुद्यामपि—

यमरुद्रपितॄणां च मृतेश्चापि तथैव च।
आहुत्यन्ते च कर्तव्यो जलस्पर्शः सदा बुधैः॥

विधानपरिजाते—

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रवासेऽनृतभाषणे।
मार्जारमूषकस्पर्शे आकुष्टे क्रोधसम्भवे॥
तेषु तेषु निमित्तेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्॥

अङ्गिराः—

चाण्डालादीन्जपे होमे दृष्ट्वाऽऽचम्य विशुध्यति।
श्वादीन्स्पृष्ट्वाऽपि वाऽऽचामेत्कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत्॥

बृहस्पतिः—

पितृमन्त्रोच्चाररौद्र आत्मालम्भेऽघमर्षणे।
अधोवायुसमुत्सर्ग आक्रन्दे क्रोधसम्भवे॥
मार्जारमूषिकास्पर्शे प्रवासेऽनृतभाषणे।
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥

साङ्कृत्यायनः—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते।
पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥
आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट्।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति सर्वदा॥

"एके प्राशनान्ते" इति सूत्रम्। एके आचार्याः संस्रवप्राशनान्ते इमामाहुतिमिच्छन्ति। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

परम्मृत्यू तथाऽऽज्येन प्राशनान्तेऽथ वाऽऽहुतिः।
संस्रवप्राशनन्तत्र स्यादूर्ध्वमाणेति भाष्यकृत्॥

अस्मिन्पक्षे परं मृत्यविति होमान्ते पुनरेतस्य संस्रवप्राशनम्॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ पञ्चमी कण्डिका॥

(अथ षष्ठी कण्डिका)

कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाऽञ्जलावावपति ताञ्जुहोति संहतेन तिष्ठत्यर्यमणन्देवं कन्या अग्निमयक्षत। स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा। इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका। आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा। इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणन्तव। मम तुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियँस्वाहेत्यथास्यै दक्षिणं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं

मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सा त्वꣳसा त्वमस्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् । तावेहि विवहावहै सह रेतो दधावहै । प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून् । ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥

अथ लाजाहोमः । "कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपति" इति सूत्रम् । कुमार्याः कन्यकायाः भ्राता बन्धुः शमीपलाशैः शमीपत्रैर्मिश्रितान् लाजान् अञ्जलिना कन्याया अञ्जलौ आवपति । लाजाशब्देन भ्राष्ट्रा व्रीहय उच्यन्ते । तथा च गङ्गाधरः—

लाजाः स्युर्व्रीहयो भ्राष्ट्रा जुहुयान्मुष्टिसम्मितान् ।

भ्राष्ट्रेषु अम्बरीषेषु संस्कृताः भ्राष्ट्राः । "तान् जुहोति सꣳहतेन तिष्ठत्यर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा । इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियꣳस्वाहा"इति सूत्रम् । ततः कुमारी तिष्ठती उर्ध्वा तान् स्वाञ्जलौ स्थितान् सꣳहतेन अविरलेनाञ्जलिना अर्यमणमित्यादिमन्त्रैर्जुहोति । "अविच्छिन्नस्यअलिं स्तुवेव जुहुया"दित्याश्वलायनः । तत्रैकैकेन मन्त्रेण प्रक्षिप्तलाजानां तृतीयांशं जुहोति । एवं मन्त्रत्रयं भवति । सङ्ग्रहेऽपि—

एकाहुतिं त्रिधा कृत्वा आपोशाने तथाऽनले ।
लाजाहोमे प्रकुर्वन्तीति च शातातपोऽब्रवीत् ।

तथा च कारिकाकारः—

तिष्ठन्त्यातिष्ठता पत्या गृहीताञ्जलिनैव सा ।
अञ्जलिस्थान्त्रिधा सर्वान्प्राङ्मुखी प्रतिमन्त्रतः ॥

प्राजापत्येन तीर्थेन दैवेनैवेति बह्वृचाः ।

अङ्गुल्यग्रे देवतीर्थम् । कनिष्ठिकामूले प्रजापतितीर्थम् । तर्जनीमूले पितृतीर्थम् ।

अन्यो भ्रातुरभावे स्याद्वान्धवो ज्ञातिरेव च ।। इति ।

"भ्राता भ्रातृस्थानो वे"त्याश्वलायनगृह्ये ।

भ्रातृस्थाने पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुतः ।
मातृष्वसृसुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुः ॥

इति बह्वृचकारिकायाम् । द्रव्यत्यागे तु वरस्य कर्तृत्वम् , 'प्रधानऽस्वामी फलयोगादि'त्युक्तत्वात् । 'एतन्मन्त्रत्रयं कन्यैव पठति' इति प्रयोगरत्नकारः । मन्त्रार्थः-कन्याः पूर्वाः प्रथमं अर्यमणं सूर्यं देवं कान्तं अग्निं अग्निस्वरूपं वरलाभाय अयक्षत अयजन् । लिङि छान्दसं रूपम् । स चार्यमा देवस्ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मानिदानीं परिणीताः कन्या इतः पितृकुलात्प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु । मा पतेः पत्युः कुलात्सहचरीत्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा वरो ब्रूते-कन्याः यं अर्यमणमग्निरूपेणायजन् । सोऽर्यमादेवः पतेः पत्युर्मत्तः सकाशादिमां नो प्रमुञ्चतु मा प्रमोयचतु । इतः अस्याः कन्यायाः सकाशात् मा मां नो प्रमुञ्चतु । अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव वरपाठिता पठति । इयं नारी वधूः उप पत्युः समीपे ब्रूते । किं कुर्वती लाजान् भृष्टव्रीहीन् आवपन्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती । स्वार्थे कप्रत्ययः । किं ब्रूते ? तदाह-मे मम पतिरायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु । मम ज्ञातय एधन्तामिति । किं च हे पते इमानग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि । किम्भूतान् तव समृद्धिकरणं समृद्धिहेतवे । अतो मम कन्यायाः तुभ्यं च तव च भर्तुः, मलोपश्छान्दसः । संवननं वशीकरणमन्योन्यमनुरागः । तदयमग्निरर्यमा अनुमन्यतामनुमोदनं कुरुतात् । इयं च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् । अथ पाणिग्रहणम् । "**अथास्यै दक्षिणऽहस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽऽसः । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सा त्वऽंसा त्वमस्यमो अहम् ।**

सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम्। तावेव विवहावहै सह रेतो दधावहै। प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून्। ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शत"मिति सूत्रम्। अस्यै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। अस्याः कुमार्याः दक्षिणं साङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठसहितं हस्तं गृह्णाति वरः स्वहस्तेनादत्ते गृभ्णामि त इति मन्त्रेण। अथ शब्दोऽनन्तरं स्वस्थानं तिष्ठता कर्तव्यमिति द्योतनार्थम्। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

> साङ्गुष्ठं हस्तमुत्तानं गृह्णात्यस्याः पतिस्ततः।
> गृभ्णामि ते सौभगत्वायेति मन्त्रेण दक्षिणम्॥

वीरमित्रोदयेऽपि मनुः—

> पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते।
> असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि॥
> शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया।
> वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने॥

क्षत्रियया ग्राह्य इति वदता पूर्वं वरेण गृहीतं शरं क्षत्रिया गृह्णीयात्, इत्युक्तं भवति। एवमुत्तरत्रापि। याज्ञवल्क्यः—

> पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम्।
> वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः॥ इति।

मन्त्रार्थः—हे कन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी"ति भत्वम्। यथा येन गृहीतहस्तेन मया पत्या भर्त्रा सह जरदष्टिर्जरच्छरीरा बहुवर्षाऽऽयुष्मती आसः, भवसीत्यर्थे निपातः। भगाद्यस्त्रयो देवास्त्वा त्वां मह्यं अदुः दत्तवन्तः। किमर्थं गार्हपत्याय स्वामिनीत्वाय भार्यात्वाय वा गार्हपत्यं सेवितुं वा। किं च सौभगत्वाय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः सौभगत्वं तस्मै तदर्थं निरतिशयानन्दावाप्तये इत्यर्थः। किम्भूतां त्वां पुरन्धिः। पुरन्धिर्द्वितीयार्थे प्रथमा। श्रेष्ठां सुरूपवतीं वा। तथा च श्रुतिः "पुरन्धिर्योषेति योषित्येव रूपं दधातीति"। हे कन्ये यत् अमो विष्णुरहमस्मि। अमति सर्वत्र ग-

च्छति सर्वं जानाति वेत्ति न मिनोति हि नोऽस्तीति वा अमः। तथा सौवति सुवति सूते वा विश्वमिति सा लक्ष्मीस्त्वमसि। किं च सा देवी त्रयीरूपा त्वमसि। अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि। किं च अहं सामास्मि। ऋक्त्वमसि। अहं द्यौरस्मि। त्वं पृथिव्यसि। तावेवावां विवहावहै। विवाहं करवावहै। सह संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयावहै। तत्प्रजां स्त्रीरूपां सन्ततिं प्रजनयावहै पुत्रान्पुत्रपौत्रादीन् बहून्विन्दावहै लभावहै। ते च पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु। आवामपि संप्रियौ सम्यक्प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ रोचिष्णू सुदीप्तौ शोभमानौ वा सुमनस्यमानौ शोभनमनोवृत्तिं कुर्वाणौ सुमनसो भावः सौमनस्यं तत्कुर्वाणावित्यर्थः। सन्त्विति स्तामिति च विपरिणमय्य योज्यम्। इन्द्रियपाटवमाशास्ते। वयं च पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान् पश्येम। रूपग्रहणसमर्थाः स्याम। तथा शतं शरदो जीवेम। निरुपद्रवाः प्राणान् धारयाम। तथैव शरदः शतं शृणुयाम। निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियं भवत्वित्यर्थः॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ षष्ठी कण्डिका समाप्ता॥

(सप्तमी कण्डिका)

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममश्मानमश्मेव त्वꣳस्थिरा भव। अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायत इत्यथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवती। यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः। यस्यां भूतꣳसमभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्। तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इत्यथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रे पर्यवहन्सूर्यां वहतु ना सह।

पुनः पतिभ्यो जायां दाग्ने प्रजया सहेत्येवं त्रिरपरं लाजादि चतुर्थ५शूर्पकुष्ठया सर्वाँल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति त्रिः परिणीतां प्राजापत्य५हुत्वा ॥ ७ ॥

"अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममश्मानमश्मेव त्व५स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायत" इति सूत्रम् । अथ घृतकर एव वर एनां वधूमुत्तरतोऽग्नेः स्थापितमश्मानं पाषाणं दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयति "आरोहेममश्मान"मित्यनेन मन्त्रेण । मन्त्र एव कारितार्थे । वासुदेवेन कुमार्या दक्षिणपादं हस्तेन गृहीत्वा अश्मानमुपरि वरः करोतीत्युक्तम् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

गत्वोभावुत्तरेणाग्निं तस्याः सव्येतरं करम् ।
सव्येनादाय हस्तेन वधूपादं तु दक्षिणम् ॥
शिलामारोहयेत्प्रागायतां दक्षिणपाणिना ॥ इति ।

अग्नेरुत्तरतो गत्वा तस्याः कन्याया दक्षिणकरं वामहस्तेन गृहीत्वा कन्याया दक्षिणपादं दक्षिणहस्तेन धृत्वा पाषाणोपरि वरः करोतीत्यर्थः । मन्त्रपाठो वरस्य न कुमार्याः । **मन्त्रार्थः**—हे कन्ये इमं पुरोवर्तिनमश्मानं प्रस्तरं आरोह आक्राम । अधितिष्ठेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वमश्मेव पाषाणवत्स्थिरा भव । किं च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ । कान् पृतनां सङ्ग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यतः तान्पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः । ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्ते तान्पृतनायतः अव अवाचीनान्कृत्वा बाधस्व भग्नाधमान्कुरु । "अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां भूत५समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश" इति सूत्रम् । अथ कन्याया दक्षिणपादेऽश्मनि निहित एव वरः तिष्ठन् "सरस्वति प्रेदमवे"त्यादि "स्त्रीणामुत्तमं यश"इति इमां गाथां गायति । अथाश्मनि आरूढायां कुमार्यां वरो गाथां गायति, इति प्रयोगरत्नकारः ।

एवमेव यजुर्वल्लभकारोऽपि। तथा च रेणुः—

सरस्वत्यादिकाँस्तिष्ठन्वर एवाधिकारतः ॥ इति।

मन्त्रार्थः—हे स्वरस्वति वाग्देवते सुभगे कल्याणि, वाजिनीवति अन्नवति। यद्वा वाजाः पक्षाः सन्त्यस्या इति वाजिनो हंसी तद्वति, इदं युग्मं कर्म प्राव प्रकृष्टतयाऽव रक्ष। त्वा त्वां अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्वा, प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहुः। किम्भूतां अग्रतः प्रथमाम्। तदेव प्रपञ्चयति—यस्यां प्रकृतरूपायां त्वयि इदं सर्वं विश्वं तथाभूतं पृथिव्यादि सर्वं जगत् अस्तं गच्छत् आस, प्रलये लीनमित्यर्थः। पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात्सममवत् जातं तस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनीं तां गाथां गुणप्रभावस्तुतिप्रकाशिकां अद्य गास्यामि। या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्ठं यशः कीर्तिं ददाति। "अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रे पर्यवहनन्सूर्यां वहतु ना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दाऽग्ने प्रजया सहे"ति सूत्रम्। अथ धृतकरावेव वधूवरावग्नेः परिक्रमणं कुरुतः 'तुभ्यमग्र' इत्यनेन मन्त्रेण। मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

पुनर्हस्तं समादाय दक्षिणेनैव दक्षिणम्।
तौ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रे पर्यवहन्निति ॥

स च लिङ्गाद्वरस्यैव मन्त्रपाठो भवेदिति। प्रदक्षिणाप्रकारस्तु कर्मकौमुद्याम्—

चतुर्थीमाहुतिं दद्यादग्नेः कन्या भ्रमन्त्यपि।
यदि चाग्रे वरो गच्छेद्रोगशोकधनक्षयः ॥

चतुर्थ्यामाहुतावेव अग्रे कन्या आहुतित्रयपर्यन्तं वरस्य पश्चादित्यर्थः। **मन्त्रार्थः**—हे अग्ने! तुभ्यं त्वदर्थमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् पाणिं गृहीतवन्तः। ततः सूर्यां सूर्यसम्बन्धिनीं भार्यां इमां भवान्वहतु। किं भूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः। तां जायां जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभागानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यमदा देहि। सन्धिरार्षः। "एवं द्विरपरं लाजादी"ति सूत्रम्। एवमनेन

प्रकारेण लाजादिकुमार्या भ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणान्तं यावत्कर्मोक्तं तावद्द्विर्वारद्वयमपरं पुनर्भवति। तथा च गृह्यकारिका—

एवं द्विरपरं कर्म लाजाहोमादिकं भवेत् ॥ इति।

"चतुर्थꣳशूर्पकुष्ठया सर्वान् लाजानावपति भगाय स्वाहे"-ति सूत्रम्। तृतीये परिक्रमणे समाप्ते चतुर्थं लाजाहोमं जुहुयात्। तत्रायं विशेषः—कुमार्या भ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पकोणेन शूर्पेऽवशिष्टान् लाजान् सर्वान् कुमार्या अञ्जलावावपति

अग्रे च विधवा नारी कोणे चैव विपत्यतः।
न चाग्रेण न कोणेन जुहुयाच्छूर्पकुष्ठयोः ॥

शूर्पकुष्ठया अञ्जलावावपेदित्यर्थः। तान् कुमारी "भगाय स्वाहे"-त्यनेन मन्त्रेण जुहोति। तथा च कारिकायाम्—

आवपत्यखिलान् लाजान चतुर्थं शूर्पकुष्ठया।
तान् जुहोति भगायेति सर्वान्सैव सकृच्चतः ॥

ततः समाचारात्तूष्णीं चतुर्थपरिक्रमणं वधूवरौ कुरुत इति वासुदेव-गङ्गाधरहरिहररेणुदीक्षिताः। तथा च गृह्यकारिका—

हस्तग्रहणतस्तूष्णीं भवेदत्र परिक्रमः ॥

"त्रि परिणीतां प्राजापत्यꣳहुत्वा" इति सूत्रम्। त्रिः परिणीता सती कुमारी प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकं होमं कृत्वा। त्रिर्ग्रहणं इतरथा-वृत्तिव्युदासार्थम्। इतरथावृत्तिः कर्तव्या सर्वत्र। तथा च परिभाषासू-त्रम्—"विवृत्यावृत्य वेतरथावृत्ति"रिति। अस्यार्थः—विवृत्य अ-प्रदक्षिणमावर्तनं कृत्वा, आवृत्य प्रदक्षिणमावर्तनं कृत्वा इतरथावृत्तिः कर्तव्येति। यत्र शास्त्रतः प्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेव अप्रदक्षि-णावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या। यत्र च अप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेव प्रदक्षिणावृत्तिरविहितापि सर्वत्र कर्तव्येत्यर्थः। अत्र लाजाहोमे नेतरथावृतिः। तथा च रेणुः—

दम्पत्योर्गच्छतस्तत्र ब्रह्माग्नी अन्तरागतिः।

दक्षिणेनोदकुम्भः स्यादुत्तरो तात उत्तरा ॥
न स्यादितरथाऽऽवृत्तिस्त्रिः प्रणीत्यादि सूत्रणात् ॥

कर्मकौमुद्यामपि—'

लाजानाज्यं स्रुवं कुम्भं द्विजमश्मानमेव च।
एतांश्च वाम्रतः कृत्वा शेषस्यैव प्रदक्षिणम् ॥

तथा च परिभाषासूत्रम्—"हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरमृत्विजां च यथापूर्व"मिति। अस्यार्थः-हविर्व्रीह्यादि पात्राणि शूर्पादीनि स्वामी कर्मजन्यफलभोक्ता यजमानः पत्नी च ऋत्विजो ब्रह्माद्याः, एतेषामेकत्र समावेशे सति अन्तरङ्गबहिरङ्गभावो ज्ञेयः। हविरन्तरङ्गं पात्राणि बहिरङ्गानि। यत्र पात्रमन्तरङ्गं तत्र यजमानो बहिरङ्गम्। यत्र यजमानोऽन्तरङ्गं तत्र ऋत्विग्बहिरङ्गम। तथा हि—"यत्रान्तरङ्गे कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धं स्यात्" इत्यनेनापि यजमानस्य ब्रह्माग्नोर्मध्ये गमनं स्यात्। 'चतुर्थपरिक्रमणवर्जं ब्रह्माग्नी अन्तरा गतिर्भवेदि'ति प्रयोगरत्ने। ततः "प्रजापतये स्वाहे"ति प्राजापत्यहोमः। "इदं प्रजापतये" इति त्यागः।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ सप्तमी कण्डिका समाप्ता ॥

(अष्टमी कण्डिका)

अथैनामुदीचीᳬसप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पञ्च पशुभ्यः षडृतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुषजति निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भᳬस्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्तरत एकेषान्तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चत्यापः

शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमित्यापोहिष्ठेति तिसृभिरथैनाᳬसूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्यै दक्षिणाᳬसमधिहृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यथैनामभिमन्त्रयते 'सुमङ्गलीरियं वधूरिमाᳬसमेत पश्यत। सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतने'ति तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्तागार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयतीह गावो निषीदन्त्विहाश्वा इह पुरुषाः। इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदन्त्विति ग्रामवचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतादिति वचनात्तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेराचार्याय वरं ददाति गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्याधिरथᳬशतन्दुहितृमतेऽस्तमिते ध्रुवं दर्शयति 'ध्रुवमसि ध्रुवन्त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यन्त्वाऽदात्। बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतमि'ति सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात्त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयाताᳬसंवत्सरन्न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रᳬषड्रात्रन्त्रिरात्रमन्ततः ॥ ८ ॥

अथ सप्तपदी। "अथैनामुदीचीᳬसप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषे द्वे ऊर्ज्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पञ्च पशुभ्यः षडृतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुषजति" इति सूत्रम्। अथ वर एनां कुमारीं अग्नेरुत्तरतः उदीचीं उदङ्मुखीं "एकमिषे" इत्येतैः सप्तमन्त्रैः सप्तपदानि प्रक्रामयति प्रक्रमणं कारयति। कारितत्वात्सप्तपदानि प्रक्रमस्वेत्यध्येषणेति। कुमार्या दक्षिणपादं गृहीत्वा अग्रे अग्रे स्थापयति। अन्ये 'विष्णुस्त्वा नयत्वि'-

ति सर्वत्र षण्मन्त्रेषु अनुषङ्गः, न तु सप्तमे मन्त्रे तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च । पूर्वमन्त्रमिति कर्काचार्यः । अन्येषां भाष्यकाराणां पद्धतिकाराणां च मते सर्वमन्त्रेष्वनुषङ्गः । तथा च वीरमित्रोदये हारिण्यकेशीसूत्रम् "अपरेणाग्निं प्राचीमुदीचीं वा विष्णुक्रमान्कारयति । अथैनां संशास्ति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुप्रक्रामसव्येन दक्षिणमतिक्रामीरिति" । अग्नेरीशानभागे आश्वलायनः । तद्यथा "अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्युत्क्रामयती"ति । अपराजिता-ईशानी । तथा च शौनकः—

अग्नेः पूर्वोत्तरं देशं नीत्वा तस्याः पुरो व्रजेत् ।
इष एकपदीत्याद्यमुक्त्वा मन्त्रं च सर्वकम् ॥
भत्रादिपदसंख्यानं प्रत्येकं योजयेत्पदम् । इति ।

इदन्तु तच्छाखियानामेव । अस्यावश्यकत्वमाह मनुः—

पाणिग्रहणमन्त्रास्तु नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ इति ।

दारलक्षणं भार्यात्वोत्पत्तौ प्रमाणं विद्वद्भिर्नियतं तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सम्पूर्णसंस्कारोत्पादकत्वं सप्तमे पदे अतिक्रान्ते भवति ।

पाणिगृहीता भार्या स्यादितरा सहधर्मिणी ॥

इति त्रिकाण्डस्मरणात् । भार्यात्वं पतित्वस्याप्युपलक्षणम् । तथा च यमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

पतिगोत्रप्राप्तिरपि सप्तमपदातिक्रमे भवति । तथा च मनुः—

तावद्विवाहो नैव स्याद्यावत्सप्तपदी भवेत् ।
तस्मात्सप्तपदी कार्या विवाहे मुनिभिः स्मृता ॥
एकत्वे सा गता भर्तुः पिण्डगोत्रे च सूतके ।
स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥ इति ।

मन्त्रार्थः—इषे अन्नाय उर्जे बलाय रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै मयः

सुखं तस्य भव उत्पत्तिः पश्वादिभ्यः तत्तत्सुखाय सखे इह पुत्रमिव सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव। मां अनुवर्तिनी च भव। "निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भᳪस्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवती"ति सूत्रम्। निष्क्रमणं पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्कामती-त्येतावदुच्यते। तदारभ्य कश्चित्पुरुष उदकपूर्णं कुभं स्कन्धे गृहीत्वा वि-वाहाग्नेर्दक्षिणतो वाग्यतस्तूष्णीं तिष्ठेत्। "उत्तरत एकेषा"मिति सूत्रम्। एकेषामाचार्याणां मते अग्नेरुत्तरतस्तिष्ठति, अतश्च विकल्पः। "तत एनां मूर्धन्यभिषिञ्चत्यापः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमा-स्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमिति" सूत्रम्। ततस्तस्मादुदकुम्भाद्धस्तेन जल-मादाय एनां वधूं मूर्धनि शिरसि वर एव "आपः शिवा" इत्यनेन मन्त्रेणाभिषिञ्चति। मन्त्रार्थः—या आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयाभ्युदयकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः पर-मानन्ददाव्यस्ता आपस्ते तव भेषजं आरोग्यं कृण्वन्तु कुर्वन्तु। "आपो-हिष्ठेति च तिसृभिः" इति सूत्रम्। चशब्दात्तस्मादुदकादापोहिष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैरभिषेकः कार्यः। "अथैनाᳪसूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति" इति सूत्रम्। सूर्यावेक्षणं कारयति उदीक्षयतीति, कारितत्वादध्येषणा। सूर्यमुदीक्षस्वेति। सा च वरेण प्रेषिता सूर्यं पश्यति। "तच्चक्षु"रित्य-नेन मन्त्रेण। दिवा विवाहपक्ष एतदिति रेणुदीक्षितहरिहरौ। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

ततः सूर्यमुदीक्षस्वेत्याह तां स नितम्बिनीम्।
वधूश्चेत्सोदीक्षते सूर्यं तच्चक्षुरिति मन्त्रतः॥

गदाधरादिभिस्तु सूर्यावेक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या अस्तमितेत्यत्रास्तमिति ग्रहणाच्च एतद्गृह्यानुसारिणां दिवैव विवाह इत्यूह्यते। "अथास्यै द-क्षिणाᳪसमधिहृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति" सूत्रम्। अस्यै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। अस्याः वध्वाः द-क्षिणांसमधि दक्षिणस्य अंसस्य स्कंधस्य अधि उपरि हस्तं नीत्वा "मम

व्रते त" इत्यनेन मन्त्रेण तस्या हृदयमालभते वरः। मन्त्रार्थः—हे कन्ये इत्यध्याहारः। मम व्रते शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि। किं च मम चित्तमनु मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु। त्वं च मम वाचं वचनं एकमना अव्यभिचारिमनोवृत्तिर्जुषस्व दृष्टचित्तादरेण कुरुष्व। त्वा त्वां च स एव बृहस्पतिर्मह्यं मदर्थं गां प्रसादयितुमित्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु। "अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरिमाꣳसमेत पश्यत। सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतने"ति सूत्रम्। अथ वर एनां वधूं "सुमङ्गली"रित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते। अत्राचाराच्चतस्रः स्त्रियो मङ्गलं कुर्वन्ति। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

पाणिभ्यां संहताभ्यां च स तामेवाभिमन्त्रयेत्।
सुमङ्गलीरियमिति मन्त्रेणाथ वरं स्त्रियः॥
पतिपुत्रान्विता भव्याश्चतस्रः सुभगा अपि।
सौभाग्यमस्यै दद्युस्ता मङ्गलाचारपूर्वकम्॥ इति।

अत्र समाचाराद्वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति। वध्वाः सीमन्ते वरः सिन्दूरं ददातीति प्रयोगरत्ने। स्मृत्यन्तरे—

वामे सिन्दूरदाने च वामे चैव द्विरागमे।
वामेऽशनैकशय्यायामासीज्जाया प्रियार्थिनी॥

मन्त्रार्थः—हे विवाहदेवताः इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलरूपा, विसर्गश्छान्दसः, अतः इमां कन्यां समेत सङ्गच्छत। सङ्गत्य च इमां पश्यत दृष्ट्या विलोकयत। किञ्च पुनरपि पुत्रादिमङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजत इत्यर्थः। यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि न विपरेतनेति। "अस्तं गृहा" इति श्रुतेः। "तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गावो निषीदन्त्विहाश्वा इह पूरुषाः। इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पुरुषा निषीदन्त्विति" सूत्रम्। ततो वरस्तां वधूं उन्मथ्य उत्क्षिप्य प्राक् प्राच्यामुदक्

उदीच्यां वा अनुगुप्त आगारे परिवृते रोहिते रक्तवर्णे आनडुहे चर्मणि उपवेशयति "इह गाव" इति मन्त्रेण। चर्म च प्राग्ग्रीवमुपरिलोमास्तीर्णं भवति। "चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणीति" परिभाषासूत्रात्। तथा च गृह्यकारिका—

ततः प्राच्यामुदीच्यां वाऽनुगुप्ते निलये वरः।
चर्मण्यानडुहे रक्ते तामुत्क्षिप्योपवेशयेत्॥

दृढपुरुषः कश्चिद्बलवान् पुरुष इति हरिहरः। दृढपुरुषो जितेन्द्रिय इति भर्तृयज्ञः। जामातैव दृढपुरुष इति रेणुदीक्षितगदाधरौ। गदाधरमतेऽपि वर एव। मन्त्रार्थः—इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुरुषाश्च निषीदन्तु वसन्तु। इह पदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया। किञ्च उ एवार्थे। इहैव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरो निषीदतु। "पूषा वै सहस्रदक्षिण आसेति" श्रुतेः। ततः संस्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः। एते पदार्थाः कर्तव्या इति गदाधररेणुदीक्षितादयः। नेति हरिहरादयः। "ग्रामवचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयो"रिति सूत्रम्। विवाहे श्मशाने च वृद्धानां स्त्रीणां वचनं वाक्यं कुर्युः। सूत्रे अनुपनिबद्धमपि वधूवरयोर्गले सूत्रमालाया धारणम्, उभयोर्वस्त्रान्ते ग्रन्थिकरणम्, करग्रहणे न्यग्रोधपुटिकाधारणम्, वरागमने नासिकाधारणम्, वरहृदये दध्यादिलापनादि ताश्च यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यम्। चशब्दाद्देशाचारोऽपि। तथा चाश्वलायनः—"अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात् यत्तु मानं तद्वक्ष्याम इति"। उच्चावचधर्मानाह शौनकः—

नानाविधा जनपदा ग्राम्याश्चोद्वाहकर्मणि।
क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु तत्कुलपूरुषैः॥
पूर्वैरनुष्ठितान्कृत्वा कुर्याद्दारपरिग्रहम्॥

ग्रामशब्देन स्वकुलवृद्धास्त्रियोऽभिधीयन्ते। ता हि पूर्वपुरुषैरनुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति। ग्रामवचनं लोकवचनमिति भर्तृयज्ञः। वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमिति कुतः? इत्यत आह "ग्रामं प्राविशतादिति

वचनात्तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः" इति सूत्रम्। 'ग्रामवृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतादि'ति स्मृतिवचनात्। विधानपारिजातेऽपि--

कारयन्ति स्त्रियो वृद्धा यत्कर्तव्यमिहैव तत्।
प्रमाणवचनं तासां वचनाच्च श्रुतेरिह ॥

ननु ग्रामं प्राविशतादिति स्मृतिवचनात् हरिद्रालेपनादावस्तु प्रामाण्यम्, यत्र तु अथैनामश्मानमारोहयतीत्येतदनन्तरं तूष्णीं वरस्य पाषाणारोहणं कारयित्वा कुमार्या भ्राता वराङ्गुष्ठोपरि उपलं निधाय वराद्रूप्यादि गृह्णातीति ताः स्मरन्ति, तदप्रमाणम्। लोभमूलत्वेन वैसर्जनीयवस्त्रवदित्यत आह—तयोर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचनात्ताभिर्यत्स्मर्यते तस्य ग्रहणादि तदपि प्रमाणमिति, प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात्। "आचार्याय वरं ददाति गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्ये"ति सूत्रम्। ततो वर आचार्याय स्वकीयवरं ददाति। यदि ब्राह्मणो वरस्तदाऽऽचार्याय गां ददाति, क्षत्रियश्चेद्ग्रामम्, वैश्यश्चेदश्वम्, अन्यच्च यथाशक्ति सुवर्णादिद्रव्यं दशब्राह्मणभोजनसङ्कल्पः। "अधिरथꣳशतं दुहितृमते" इति सूत्रम्। ददातीत्यनुवर्तते। दुहितृमांश्च यस्य दुहितर एव न पुत्रास्तस्मै दुहितृमते रथाधिकं गवां शतं दत्वा तस्य कन्यामुद्वहेत्। प्रतिषिद्धा ह्यसौ। तथा च मनुः—

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता।
नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

तस्याः परिक्रयाय रथाधिकं गवां शतं ददाति। "अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदात्। बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शत"मिति सूत्रम्। अस्तमिते रात्रौ विवाहश्चेद्वरदानानन्तरं ध्रुवसंज्ञकं नक्षत्रं वरो वधूं दर्शयति ध्रुवमसीत्यनेन मन्त्रेण। 'ध्रुवमुदीक्षस्वे'ति वरो वधूं प्रेषयति, इति प्रयोगरत्ने। यजुर्वल्लभायामपि। तथा च रेणुः—

ध्रुवं पश्येति तां ब्रूयादित्यवोचत्त्रिविक्रमः ॥ इति।

नात्र ध्रुवमुदीक्षस्वेति प्रैष इति गदाधरः । कर्कभाष्येऽप्येवम् । वध्वा चानक्षत्रदर्शनं वाङ्नियमः कार्यः । तथा चाश्वलायनः—"ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रिं वसेदेवमरुन्धतीं सप्त ऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत् जीवपत्नी प्रजां विन्देयेती"ति । अस्यार्थः—समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन् दृष्ट्वा वाचं विसृजेन्मन्त्रेण । हरदत्तस्तु सप्त ऋषीनितीत्यत्रेतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन शुक्रादीनामपि यथासम्भवं दर्शनं भवतीति । इदानीं वाग्विसर्गविधानाद्धोमादारभ्यैतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते । कस्यायं वाग्विसर्गः? वध्वाः । कुतो? मन्त्रलिङ्गात् । शौनकोऽपि—

यस्मिन्काले विवाहः स्याद्रजन्यां यदि वा दिवा ।
तत्र होममुपक्रम्य प्राग्विवाहसमापनात् ॥
वधूर्वाङ्नियमं कृत्वा वर्तेतावहिता सती ।
निवृत्ते तु विवाहे तां वधूं ध्रुवमरुन्धतीम् ॥
सप्तर्षींश्चेक्षयेत्पश्चाद्वध्वा वक्तुमशक्तितः ।
वध्वर्थं जीवपत्न्यादि वाक्यं च व्याहरेद्वरः ॥ इति ।

अत्र पारस्करेण वाग्विसर्गो न लिखितः । तथाऽपि "पारक्यमविरोधि यत्" इति वचनाद्वाग्विसर्गः कर्तव्य? इति चेन्न पश्यामीति प्रतिवचनात् । वध्वैव मन्त्रं पाठयति । मन्त्रार्थः—हे ध्रुव ! ध्रुवमसि ध्रुवा शाश्वती असि भवसि । यतः त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि । अत्रान्तर्भूतो णिज्ज्ञेयः । अतस्त्वमपि ध्रुवा शाश्वती पोष्या पोषणीया मत्प्रजापोष्ट्री वा एधि भव वर्धयेति वा । एतदर्थमेव बृहस्पतिर्ब्रह्मा त्वा त्वां मह्यमदात् दत्तवान् । अतो मया पत्या भर्त्रा सह प्रजावती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । "सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात्" इति सूत्रम् । स्पष्टार्थः । "त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्याता"मिति सूत्रम् । लग्नदिनादारभ्य त्रिरात्रं यावद्वधूवरौ अक्षारं क्षारवर्जितमलवणं लवणवर्जितञ्चाश्नीत इत्येवंशीलौ स्याताम् । क्षारं साजिक्षारादि, लवणं सैन्धवादि । अक्षारमिति लवणविशे-

षमाह मेधातिथिः-"खारी लवणमिति लोके प्रसिद्धेः"। विवाहादारभ्यैते नियमास्सन्त्युभयोः। "अधः शयीयाता"मिति सूत्रम्। अधः भूमौ स्वपेताम्। खट्वाव्युदासार्थोऽधःशब्दः, नास्तरणव्युदासार्थः। "संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रꣳषड्रात्रन्त्रिरात्रमन्तत" इति सूत्रम्। विवाहदिनादारभ्य संवत्सरं यावन्न मिथुनमुपेयातां ब्रह्मचारिणौ स्याताम्। द्वादशरात्रं वा षड्रात्रं वा त्रिरात्रं वा। तथा च शौनकः—

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं तौ द्वादशाहमथापि वा।
शक्तिं वीक्ष्य तथाऽब्दं वा चरतां दम्पती व्रतम्॥
अक्षाराळवणाहारौ भवेतां भूतले तथा।
शयीयातां समावेशं न कुर्यातां वधूवरौ॥

समावेशं मैथुनम्। तथा च हिरण्यकेशसूत्रम्—"त्रिरात्रमक्षाराळवणाशिनावधःशायिनावलङ्कुर्वाणौ ब्रह्मचारिणौ वसत" इति।

स्मृतिः—

विवाहे दम्पती स्यातां त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणौ।
अलङ्कृतावधश्चैकसहशय्यासनासनौ॥

एषां पक्षाणां व्यवस्थोक्ता ब्रह्मपुराणे—

कृते विवाहे वर्षन्तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा।
यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तदा तत्त्रिगुणः पुमान्॥

त्रिगुणश्चतुर्विंशतिवार्षिकः। तथा—

अथ तद्द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्वदा।
यदि द्वादशवर्षा स्यात्कन्या रूपगुणान्विता॥
द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णेन यदि षोडषवार्षिकी।
लब्धा तदा तु षड्रात्रं वस्तव्यं संयमेन तु॥
विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै त्र्यहम्।
अत ऊर्ध्वमहोरात्रं वस्तव्यमतिसंयतैः॥ इति।

धर्मप्रवृत्तौ—

वध्वा सहैव कर्तव्यो निवासः श्वशुरालये।

चतुर्थरात्रमन्ते च केचिदेवं वदन्ति हि ॥

अथ दम्पतीसहभोजनं विधानपारिजाते सङ्ग्रहकारः—

मात्रा सहोपनीतेः स्याद्विवाहे भार्यया सह ।
अन्यत्र सह भुञ्जीत पातित्यं प्राप्नुयान्नरः ॥

तथा च रेणुः—

एकपात्रे सहाश्नीतः केचित्तु प्रथमेऽहनि ।
पयोवर्जं हविष्यान्नमित्यवोचात्त्रिविक्रमः ॥

भोजनसमये वरो घृतेनापोशनं कुर्यात् । उक्तं च—

दामो नाम महादैत्यो दम्पत्योर्हृदि संस्थितः ।
तस्य नाशार्थमुद्वाहे घृतमापोशनं कुरु ॥

'ग्रामवचनं च कुर्यु'रित्यनेन यथाकुलाचारं तिलककरणाक्षतचन्दना-दिविप्राशीर्वचनमन्त्रपाठादिकं संगृह्यते । तथा च वीरमित्रोदये—

आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्द्विजाः ॥ इति ।

तौ वर्धयेयुरिति शेषः । शतपथब्राह्मणेऽपि "एता आशिष आ-शास्ते यजमानाये"ति । प्रथमशाखारम्भविचारभाष्यारम्भेऽपि सङ्ग्रहकारः-

सर्वत्र कर्मणामन्ते मन्त्राशीषमनुत्तमाम् ।
दद्युर्विप्राः स्वशाखोक्तामादौ तत्कर्मशाखिनः ॥

अत्र चतुर्षु दिवसेषु कर्तव्यताविशेषमाह शौनकः—

दम्पती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रथमकेऽहनि ।
दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीयदिवसेऽपि तौ ॥
पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसौ च तौ ।
अग्निस्वाहे तृतीयेऽह्नि पूजयेतां च कालिकाम् ॥
चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शाङ्करीं मानवस्त्रियौ ।
एवं प्रतिदिनं कर्तुं पूजां तौ दम्पती तदा ॥
चतुर्थ्यन्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्ब्राह्मणान्बहून् ।
वस्त्रहेमादिमिष्टान्नताम्बूलादिप्रयत्नतः ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे
अष्टमी कण्डिका ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते । वधूपिता वरपिता वा विवाह-दिनात्पूर्वेद्युः पूर्वाह्णे सपत्नीकः कृताभ्यङ्गो धृतमाङ्गलिकवेशः कृतलेपनरङ्ग-मालिके प्राङ्गणे शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणतः पत्नी तद्दक्षिणतः कन्यां वरं चोपवेश्याचम्य प्राणानायम्य इष्टदेवतागुर्वादीन्नमस्कृत्य देश-कालौ सङ्कीर्त्य "अस्याः कन्यायाः (पुत्रस्य वा) करिष्यमाणवि-वाहाङ्गभूतं स्वस्तिवाचनपूर्वकमविघ्नपूजनं मण्डपप्रतिष्ठां मातॄणां पूजनं वसोर्धारां नान्दीश्राद्धं च करिष्ये" इति सङ्कल्प्य उक्तरीत्या स्वस्तिवाचनादीनि कुर्यात् । मण्डपद्वारगतं वरमभ्युत्थानादिभिः प्रतीतं मधुपर्केणार्चयेत् । तद्यथा—अर्चयिता आसनमानीय तस्यासनस्य पश्चा-त्तिष्ठन्तं अर्घ्यं प्रति "साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्" इति ब्रवीति । "अर्चय" इति प्रतिवचनम् । ततोऽर्चकपुरुषाः विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं तत्समीपमानयन्ति । आचम्य प्रा-णानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "कन्यार्थिनं गृहागतं वरं मधुपर्केणाह-मर्चयिष्ये" । अर्चयिता एकं विष्टरमादाय तिष्ठति । अन्यः कश्चिद्ब्रा-ह्मणः "विष्टरो विष्टरो विष्टरः" इति श्रावयति । "प्रतिगृह्यता"मित्य-र्घ्यहस्तयोर्ददाति । अर्घ्यश्च "व्वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासती"त्यनेन मन्त्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविशति । ततोऽन्येन "पाद्यं पाद्यं पाद्यं" इति श्राविते अर्चयिता "प्रतिगृह्यताम्"इत्युक्त्वा समर्पयति । अथार्च्यस्त-त्पात्रं भूमौ निधायाञ्जलिना जलमादाय "व्विराजो दोहोऽसि व्विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै व्विराजो दोहः" इति मन्त्रेण ब्राह्मणो द-क्षिणपादं प्रक्षाल्य तथैव वामं प्रक्षालयति । क्षत्रियादयस्त्वर्घ्याः सव्यं प्रक्षाल्यानेनैव विधिना दक्षिणं प्रक्षालयन्ति । पुनः "विष्टरो विष्टरो विष्टरः" इत्यन्येन श्राविते "प्रतिगृह्यता"मिति यजमानदत्तं विष्टरं प्रति-गृह्य "वर्ष्मोऽस्मी"ति मन्त्रेण पादयोरधस्तान्निदधाति । ततो "अर्घो-ऽर्घोऽर्घः"इत्यन्येन श्राविते अर्चयिता "प्रतिगृह्यता"मित्युक्त्वा अर्घ्यायार्घं "आपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानी"ति मन्त्रं पाठितवते

प्रयच्छति । अर्घ्यश्चार्घं प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यन्तमानीय "समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टाऽस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय" इत्यनेन मन्त्रेण शिरसाऽभिवन्द्य भूमौ प्रवाहयेत । "आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयम्" इत्यन्येन आविते ऽर्चयिताऽर्घ्याय "प्रतिगृह्यता"मित्युक्त्वा आचमनीयं प्रयच्छति । अर्घ्यश्च प्रतिगृह्य "आमाऽगन्यशसा सꣳसृज व्वर्चसा । तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्" इति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनं करोति । "मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः" इत्यन्येन आविते अर्चयिता "प्रतिगृह्यता"मित्युक्त्वा यजमानहस्तस्थितं मधुपर्कं "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे" इत्यनेन मन्त्रेण प्रतीक्ष्य "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि" इत्यनेन मन्त्रेण अञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणस्यानामिकया मधुपर्कं प्रदक्षिणमालोडयति । "नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामि" इति तूष्णीं सकृत अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिपति । पुनरेवं द्विवारमालोडनं द्विर्निरूक्षणं च करोति । ततो भूमौ मधुपर्कपात्रं निधाय "यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानी"ति मन्त्रेण अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय मधुपर्कैकदेशं प्राश्नाति । वा प्राशितशेषं पुत्राय शिष्याय वा दद्यात् । सर्वं वा भक्षयेत् । पूर्वस्यां दिशि असञ्चरे प्रदेशे प्रक्षिपेदुच्छिष्टम् । ततः स्मार्तविधिना द्विराचम्य प्राणान्सम्मृशति । तद्यथा "वाङ्म आस्येऽस्तु" इति कराग्रेण मुखं स्पृशति, "नसोर्मे प्राणोऽस्त्वि"ति दक्षिणवामे नासारन्ध्रे, "अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्वि"ति चक्षुषी, "कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्वि"ति दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः "कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्वि"ति वामम् , "बाह्वोर्मे बलमस्त्वि"ति दक्षिणेतरौ बाहू, "ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्वि"ति युगपदूरू, "अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्त्वि"ति शिरःप्रभृतिपादान्तानि सर्वाण्यङ्गानि उभाभ्यां हस्ताभ्यां लभेत । ततो यजमानः खड्गहस्तो वराय गां निवेदयति ।

"गौर्गौर्गौः आलभ्यता"मिति ब्रूयात् । ततो वरः "माता रु-द्राणां दुहिता वसूनाᳪस्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुक-शर्मणो यजमानस्य च पाप्मानᳪहनोमीति" गवालम्भपक्षे प्रति ब्रूयात् । उत्सर्गपक्षे तु "माता रुद्राणा (मित्यादि) पाप्मा हत ॐउ-त्सृजत तृणान्यत्तु" ॐकारमुपांशु उक्त्वा "उत्सृजत"त्युच्चैः प्रति-ब्रूयात् । ततः कन्यापिता वराय वस्त्रचतुष्टयं प्रयच्छति । वरश्च तेषु मध्ये वस्त्रद्वयं स्वयं परिधत्ते । "परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसं-व्ययिष्ये" इति मन्त्रेण । "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः" इत्यनेन यज्ञोपवीतम् । "यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रति पद्यता"मिति मन्त्रेण उत्तरीयवस्त्रम् । ततो द्विराचमनम् । कन्यापित्रा दत्तं चन्दनं मालेऽनुलिप्य "सुचक्षा अहमक्षीभ्याम्भूयासᳪसुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्याम्भूयासम्" इति जपेत् । "या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च"इति मन्त्रेण पुष्पग्रहणम् । "य-द्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयी"ति मन्त्रेण पुष्पमालाबन्धनम् । "अलङ्क-रणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादि"ति मन्त्रेण कर्णयोरलङ्करणधारणम् ।

इति मधुपर्कः ।

अथ कन्याऽपि स्नातोपहिताहतवस्त्रा गृहान्तः सूत्रवेष्टितोपलसहि-तदृषदुपरि हरिद्रानिर्मितगौरीहरौ सौभाग्यादिकामनया पूजयित्वा इन्द्राणीं च तत्रैवाक्षतपुञ्जेषु पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

देवेन्द्राणि ! नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ! ।
विवाहे भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥ इति ।

ततो गौरीं सौभाग्यादि प्रार्थयमाना तत्रैव तिष्ठेत् । ततो वरः प्राणा-

नायम्य देशकालौ स्मृत्वा "धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थं दाराप्रतिग्रहणमहं करिष्ये। तदङ्गतया विहितं अग्निप्रतिष्ठापनमहं करिष्ये"। ततो मण्डपमध्ये वेद्युपरि ईशान्यां दिशि पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकं निर्मन्थ्य वाऽग्निं स्थापयित्वा, वरः वैकल्पिकावधारणं कुर्यात्। "लौकिकाग्निस्थापनम्। गौरीपरिणयनम्। कुमार्या वासःपरिधानादि गृहमध्ये। अग्नेर्दक्षिणतः कुम्भधृक्। तेजन्या दक्षिणपादेन परिवर्तनम्। पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम्। उत्तरेण पात्रासादनम्। द्वे पवित्रे। ताम्रमयी आज्यस्थाली। पालाश्यः समिधः। प्राञ्चाज्ञाधारौ। समिद्धतमे आज्यभागौ। पूर्णपात्रम्। राष्ट्रभृद्धोमः। जयाहोमः। अभ्यातानहोमः। सुगन्नु पन्थामित्याहुत्यन्ते परमृत्यो इत्याहुतिः। वध्वा आनडुहचर्मोपवेशनं प्राच्याम्। त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यमुभयोः। एतान्वैकल्पिकान्पदार्थानहं करिष्ये"। ततः अग्नेः पश्चात्तृणपूलकं स्थापयेत्। अथ कन्यादानादि। ब्राह्मणाः स्वलङ्कृते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्यनिर्घोषे क्रियमाणे पूर्वापरभागयोर्हस्तान्तरालं विहाय प्रत्येकं प्रस्थमिततण्डुलैर्द्वौ राशी कृत्वा मध्ये कुङ्कुमादिकृतस्वस्तिकाङ्कितमन्तःपटं राश्योर्मध्ये उत्तरदशं धारयेयुः। "स्वस्ति न इन्द्राग्नी"तिसूक्तं पठेयुः। पुरन्ध्र्यो मङ्गलगीतिं कुर्युः। वधूवरौ च मनसेष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेताम्। अथ ज्योतिषिकेन मङ्गलपद्यपाठपूर्वकं "सुमुहूर्तोऽस्तु तदेव लग्न"मिति पठिते प्रदिष्टकाले सद्योऽन्तःपटमुदगपसार्य, कन्यावराभ्यां परस्परस्मिन् अञ्जलिस्थतण्डुलगुडजीरकविकिरणं करणीयम्। "मनो जूति"रिति मन्त्रेण मङ्गलाक्षता वधूवराभ्यां परस्परं क्षिप्येताम्। वधूवरपादोपरि स्थाप्य, वरो वध्वाः शिरोपरि। ततो वरं प्राङ्मुखं वधूं प्रत्यङ्मुखीं कारयित्वा, ततः पूर्वं कन्यापित्रा दत्तं वस्त्रं कुमारीं परिधापयति "जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा। शतं च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः" इत्यनेन मन्त्रेण। अथोत्तरीयम् "या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत। याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वा-